

almanah

29-30

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2005.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Predsjednik
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
HUSEIN BAŠIĆ, ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ,
MILIKA PAVLOVIĆ, ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ,
SENAD GAČEVIĆ, ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ

Sekretar Redakcije
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Kemal Ramujkić

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

29-30

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2005.

SADRŽAJ

Baština

Pozdravne riječi na Skupu <i>Sjećanje na Ćamila Sijarića</i>	9
Petar Arbutina, <i>Ontološka slika i individualnost pripovedačkog univerzuma Ćamila Sijarića</i>	15
Rajko Cerović, <i>Poetika sopstvenog stvaralačkog iskustva</i>	21
Žarko Đurović, <i>Album pjesnikovih nesanica</i>	31
Faruk Dizdarević, <i>Simbolika prirode i prirodnih pojava u književnom djelu Ćamila Sijarića</i>	35
Husein Zvrko, <i>Nepriзнato junaštvo</i>	41
Lidija Bošković, <i>Introspekcija: Sablja Ćamila Sijarića i Derviš i smrt Meše Selimovića</i>	47
Sait Š. Šabotić, <i>Jedan primjer krvne osvete iz Bihora</i>	65
Suljo Mustafić, <i>Kultura Bošnjaka-Muslimana</i>	81
Rašid Durić, <i>Murat Baltić i njegova romaneskna trilogija: bitan estetski novum sandžačke u bošnjačkoj i u južnoslavenskim književnostima</i>	85
Zuvdija Hodžić, <i>I san i život</i>	105
Milika Pavlović, <i>U carstvu bezbožnom - hram</i>	111
Vuksan Vuksanović, <i>Sudbina metafore svjetlosti uslijed objave i anaklaze sure (24, 35)</i>	131

Istorija

Sait Š. Šabotić, <i>Petar I Petrović Njegoš i Nikšićka kapetanija</i>	139
Safet Bandžović, <i>Iseljenička politika balkanskih država i pitanje muslimana (1878-1941)</i>	187
Esad Kurtović, <i>Neki pokazatelji o poslovanju Vuka Petkovića, trgovca iz Pljevalja</i>	235

Aktuelnosti

Šerbo Rastoder, <i>Šta je multikulturalizam?</i>	243
Ivana Gajović, <i>Regionalni plan akcije za Balkan</i>	251
Aleksandar Saša Zeković, <i>Primjeri diskriminacije Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori</i>	271

Portreti

Uzeir Bećović, <i>Kasim Hadžić (1917-1990)</i>	301
Zuvdija Hodžić, <i>Magija Kemalovih avlija</i>	307

Književnost

Muhamed Abdagić, <i>Junak ili heroj?</i>	309
Sado Peričić, <i>Pjesme</i>	317
Omer Turković, <i>Španac</i>	319

Dokumenti

Adnan Prekić, <i>Groblja i džamije u izvještajima Ulema-Medžlisa u Skoplju 1940. godine</i>	323
---	-----

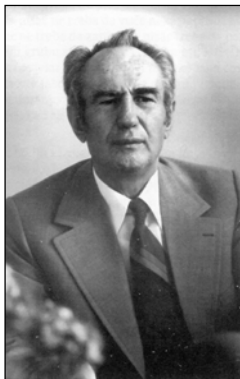
Prikazi

Redžep Kijametović, <i>Ožiljci duše</i> (Mule Musić: <i>Mutne vode Var-dara</i> , Centar za djelatnosti kulture, Bijelo Polje 2004)	329
Mehmed Đedović, <i>Svako čuje što voli čut'</i> (Safet Sijarić, <i>Glas di-vine</i> , "Bosanska riječ", Tuzla 2004)	331
Hasnija Muratagić-Tuna, <i>Novi prijevod Kur'ana</i> (prevodilac Esad Duraković, "Svjetlost", Sarajevo 2004)	335
Suljo Mustafić, <i>Ethem Peročević - Mikulići na kraju vijeka</i> , Udru-ženje Mikulića, Bar 2005.	341
Husein Bašić, <i>Zlatu će se kujundžija naći</i> (Zlatan i Marina Čolaković, <i>Mrtva glava jezik progovara</i> , "Almanah", Podgorica 2004)	345
Gojko Kastratović, <i>Umjetničko i dokumentarno</i> (Zuvdija Hodžić, <i>Otkrivanje zavičaja</i> , "Almanah", Podgorica 2003)	351
Ljubiša Rajković Koželjac, <i>Narodna pamet Rožajaca</i> (Zaim Aze-mović, <i>Pamet je u narodu /Staro Rožaje u anegdotama i legen-dama/</i> , Zajednica književnika i naučnih radnika i Mješovita stručna škola, Rožaje 2000)	353
Redžep Škrijelj, <i>O Dacićima rožajskog kraja</i> (Zaim Azemović i Sadrija Dacić, <i>Dacići u rožajskoj opštini</i> , Udruženje književ-nika i naučnih radnika, Rožaje 2004)	357
Redžep Škrijelj, <i>Talkin voda Brnjice</i> (Ramo Kurtanović, <i>Brnjica otrgnuta od zaborava</i> , Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2004) ..	361

Donatori

365

U okviru manifestacije "Sjećanje na djelo Ćamila Sijarića" održane u Bijelom Polju 10. i 11. XII 2004. godine, organizovan je Okrugli sto. Radovi koje objavljujemo su sa tog skupa.

ĆAMIL SIJARIĆ (1913-1989)

Ćamil Sijarić je rođen 18. septembra 1913. u selu Šipovice kod Bijelog Polja. Umro u Sarajevu 6. decembra 1989. godine. U Beogradu je diplomirao na Pravnom fakultetu 1940. godine.

Počeo se baviti literaturom još u srednjoj školi, kada je objavljivao pjesme u skopskom gimnazijskom časopisu *Vesnik*.

Objavljena su mu sljedeća djela: *Ram bulja*, "Svjetlost", Sarajevo 1953; *Bihorci*, "Narodna prosvjeta", Sarajevo 1956; *Zelen prsten na vodi*, "Svjetlost", Sarajevo 1957; *Kuću kućom čine lastavice*, "Svjetlost", Sarajevo 1962; *Naše snahe i mi momci*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1962; *Mojkovačka bitka*, "Svjetlost", Sarajevo 1968; *Sablja*, "Grafički zavod", Titograd 1969; *Putnici na putu*, "Svjetlost", Sarajevo 1969 (u izdanju iz 1970, od istog izdavača *Na putu putnici*); *Zapisi o gradovima*, "Zavod za izdavanje udžbenika", Sarajevo 1970; *Konak*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1971; *Kad djevojka spava to je kao kad mirišu jabuke*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1973; *Zapisi o gradovima (II)*, "Zadrugar", Sarajevo 1976; *Carska vojska*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1976; *Raška zemlja Rascija*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1979; *Francuski pamuk*, "Svjetlost", Sarajevo 1980; *Izabrane pripovijetke*, "Univerzal", Tuzla 1980; *Izabrana djela*, knj. I-X, "Veselin Masleša", Sarajevo 1981; *Priče kod vode*, "Srpska književna zadruga", Beograd 1982; *Oslobođeni Jasenovac*, NŠRO "Oslobođenje", Sarajevo 1983; *Pripovijetke*, "Svjetlost", Sarajevo 1984; *Rimski prsten*, "Svjetlost",

Sarajevo 1984; *Herceg-Bosno i tvoji gradovi*, "Svjetlost", Sarajevo 1986; *Pripovijetke*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1986; *Pripovijetke*, "Svjetlost", Sarajevo 1987; *Lirika*, BIGZ, Beograd 1988; *Miris lišća orahova*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1989.

Posthumno je objavljeno: *Drvo kraj Akova*, "Univerzitetska riječ", Nikšić 1990; *Koliba na nebu*, "Glas", Banja Luka 1990; *Izabrana djela, knj. I-X*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1991; *Pripovijetke*, "Sarajevo Publishing", Sarajevo 2000.

Romani i pripovijetke prevedeni su mu na: ruski, bugarski, turski, albanski, poljski, njemački, mađarski, francuski i engleski jezik. Nekoliko njegovih djela je dramatizovano i izvedeno u pozorištu, na radiju i televiziji.

O Sijarićevom književnom djelu je napisano mnogo osvrti, članaka, eseja i studija, te nekoliko doktorskih disertacija.

Za književno djelo Sijarić je nagrađen brojnim nagradama, između ostalih: Nagradom Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, Prvom nagradom za najbolji roman Izdavačkog preduzeća Narodna prosvjeta, 27-julskom nagradom SR Bosne i Hercegovine, 13-julskom nagradom SR Crne Gore, Andrićevom nagradom.

Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost iz Pljevalja ustanovila je nagradu za neobjavljenu zbirku pripovijedaka pod imenom "Čamil Sijarić" koja se od 1990. godine dodjeljuje svake godine.

POZDRAVNE RIJEČI NA SKUPU "SJEĆANJE NA DJELO ĆAMILA SIJARIĆA"

Asim DIZDAREVIĆ, predsjednik Organizacionog odbora

Petnaest je godina od tragičnog otrgnuća našeg velikana iz ovozemaljskog svijeta, i njegovog preseljenja u prostore vječnog mira i spokoja.

Za sve nas neočekivano, isuviše naglo je utihnula riječ mudraca, čovjeka koji je htio, umio i mogao da svijet učini boljim, po mjeri dostojanstva čovjeka.

Šestog decembra 1989 godine hitao je Ćamil Sijarić da objavi svijetu potrebu uspravnog, tolerantnog ljudskog življenja i zatraži mudrost dijaloga moćnika, koji su još i tada imali šansu da, racionalnim rezonom, izbjegnju strahovita, nezapamćena u ljudskoj istoriji, stradanja čovjeka na prostorima BiH i bivše Jugoslavije.

Napisane, ali ne i izgovorene riječi i poruke nijesu imale snagu govora i autoriteta ličnosti besmrtnika Ćamila Sijarića.

Da je, kojom srećom, bilo drugačije, da je sudbina dala šansu da mudra, upućujuća, blagotvorna riječ našeg Ćamila bude izgovorena u odlučujućem trenutku, možda se tada moglo izbjeći tragično nasilje čovjeka nad čovjekom, krajnje moralno posrnuće čovjeka na ovim prostorima, po mnogim argumentima i karakteristikama. Trebalo je, u tom vremenu, svakom čovjeku na našim prostorima priznati pravo na uspravan, dostojanstven život bez razlika; pravo na jednakost, jednako vrednovanje individualnih i kolektivnih vrijednosti i posebnosti, pravo na osjećanje i postojanje svima i obezbijediti razvoj sposobnosti za dobru komunikaciju, međusobno razumijevanje, toleranciju i nastavak saradnje.

Tako je htio, tako je i namjeravao govoriti neprevaziđeni mudrac naših prostora, velikan Ćamil Sijarić.

Sudbina je imala drugačije određenje. Nama je ostalo sjećanje i obaveza da to sjećanje učinimo trajnim i dostojnim njegovog imena. Nije pretenziosno ponavljati da je Bijelo Polje po Ćamilu čuveno, i da ne može dalje u razvoj bez lika i djela Ćamila Sijarića.

Tim povodom, u ime Organizacionog odbora i lično, želim da izrazim dobrodošlicu i srdačnu zahvalnost najprije našim dragim naučnicima i stvaraocima za izraženu i dokazanu spremnost da nam na ovoj manifestaciji približe i potvrde vrijednosti Ćamilovog stvaralaštva. S poštovanjem se obraćam članovima porodice dragog Ćamila i zahvaljujem im na naporu da danas i sutra budemo zajedno. Zahvaljujem i Vama, poštovani prisutni dame i gospodo, na sadašnjoj i budućoj podršci. Odgovoran odnos prema Ćamilu i drugim velikanima u stvaralaštvu i doprinosu ne znači samo čuvanje obraza Bijelom Polju, već i garanciju da ono može računati na bolje sutra svih svojih građana.

***

Tarzan MILOŠEVIĆ, predsjednik SO Bijelo Polje

Dame i gospodo, poštovani sugrađani, uvaženi učesnici Okruglog stola, poštovani članovi porodice Sijarić, gospodine ministre,

Zadovoljstvo mi je što smo večeras, Skupština opštine Bijelo Polje, organizacioni odbor i Centar za kulturu, upriličili da se svi zajedno podsjetimo djela i lika Ćamila Sijarića.

Jedan književnik je skoro u Bijelom Polju rekao da Bijelo Polje možemo slobodno da nazovemo književnom republikom. Imali smo dosta značajnih pisaca. Ćamilu Sijariću bi, sigurno, u toj Republici, bilo mjesta u najužem timu vlade.

Večeras pred ovim ljudima, koji će govoriti o djelu Ćamila Sijarića, ja neću govoriti o djelu, govoriću o samo jednoj interesantnoj stvari. Ja sam 1972.godine u Sarajevu, kao student, imao priliku da budem gost u stanu Ćamila Sijarića, po preporuci njegovog brata Šabana. Tada sam očekivao jednu gromadu, možda ovako ljudsku da kažem, ili nekoga ko će biti na distanci, čovjeka, jednu impozantnu ličnost koja je bila tada i u BiH i šire. Ja sam vidio jednu ljudsku gromadu, vidio sam jednu ličnost baš takvu. Ali ono što je ostalo, Ćamil se nije promijenio kao čovjek. Vidio sam jednog jednostavnog, plemenitog čovjeka, koji je bio baš čovjek sa naših prostora. Tako, ostao mi je u tom liku i sjećanju, i zadovoljstvo mi je što, kao predsjednik opštine, imam priliku da, evo večeras ovdje, zajedno sa vama, evociram uspomenu na lik i djelo Ćamila Sijarića.

Još jednom svima Vama, i ljudima - učesnicima Okruglog stola, želim uspješan rad.
Hvala.

***

Suad NUMANOVIĆ, ministar u Vladi Crne Gore

Poštovani!

Izuzetna mi je čast i zadovoljstvo da Vas pozdravim u mjestu i kraju iz koga je potekao naš veliki pisac Ćamil Sijarić i da u svoje lično ime i u ime Vlade Republike Crne Gore otvorim »Spomen sobu« Ćamila Sijarića.

Ćamil Sijarić rođen je u kući, kako on to sam kaže, « uvijek punoj svijeta koji je pričao, a ja slušao, pa, da tako kažem, u ovim pripovijetkama to što sam čuo pričavam«.

Pisac Ćamil Sijarić je svoj kraj Bihor, njegove ljude i način života, prikazao na autentičan način i književnom riječju vječno ga spasio od zaborava.

Njegova proza, na prvi pogled rustikalna i sirova, spaja prošlost i sadašnjost opšteljudskim traganjima i nemirima i kao da je sudbinski vezana za život i smrt, istovremeno.

Velikan Ćamil Sijarić kao da se uputio do Bihora da ga opiše, da nam ispriča šta je sve tamo bilo, kad je bilo, i kako je bilo i da iz toga izvuče životnu mudrost, onu epsku i realističku crtu u isti mah. I baš na toj istini on insistira uporno. Ćamil Sijarić nas nadmoćno uvodi u svoj svijet, svoje motive, u svoj pogled na svijet, u krajnoj liniji.

Sušтина njegovog kazivanja je i čovjek, sa vlastitim vremenom, željama i htjenjima, sa svojim usudom. Ljudska sreća tu je samo jedan san, jedna daleka zvijezda na vidiku. U njegovom pripovijedanju dva osnovna toka idu paralelno, jedan opšti simbol i unutrašnji nemir pred svijetom, i drugi - dublje unošenje u sudbinu Bihora i njegovih ljudi.

Smatram da je veoma značajno da se na ovaj način, otvaranjem »Spomen sobe« obilježi djelo Ćamila Sijarića. Jer ova »Spomen soba«, pored biblioteke gdje se mogu iznajmiti i čitati knjige, treba da bude mjesto gdje će se mladi, a i svi ostali, upoznati sa životom Ćamila Sijarića, mjestom gdje se rodio, gdje je učio i živio, i sa stvarima koje su ga okruživale. Takođe,

»Spomen soba« i biblioteka treba da budu mesto kulturnog okupljanja i kulturnih dešavanja. U tom smislu Vlada RCG i Opština pokazuju svoju veliku zainteresovanost za ovakve aktivnosti koje će uvijek pomagati.

Prvi pisac iz Bijelog Polja koji se licem i perom okrenuo svome kraju bio je Risto Ratković. Drugi njegov pisac, Ćamil Sijarić, ostaje duže i dublje okrenut ovome kraju, tačnije Bihoru, piše o njegovom svijetu sa strasnom zaljubljenošću i upornošću i uvodi ga cjelovitog u literaturu južnoslovenskih naroda.

Interes je Vlade RCG, kao i opštine Bijelo Polje, da se čuva sjećanje na velike pisce koji su potekli iz ovoga kraja, kao metod inspiracije i nadahnuća za nove generacije.

Sa izuzetnim zadovoljstvom proglašavam »Spomen sobu« Ćamila Sijarića otvorenom.

***

Ismet REBRONJA, književnik

Pa, izgleda da me zapalo ovde, u Godijevu, a možda je to i najbolje mesto, da se u ime svih Ćamilovih prijatelja, a zaista ih je imalo mnogo, zahvalim za sve što je on učinio, i da se zahvalim Organizacionom odboru, Skupštini opštine Bijelo polje i Centru za kulturu, koji su smogli snage da organizuju okrugli sto o Ćamilovom djelu. I, naravno, da se zahvalim učesnicima okruglog stola koji su tako nadahnuto i lepo sinoć govorili dole, u Bijelom Polju.

Rajko Cerović je sinoć rekao da je Ćamil ostvaren pisac i da je jedan od najznačajnijih južnoslovenskih, balkanskih, možda i malo još više, pisaca. To je apsolutno tačno. Ćamil i jeste veliki pisac, Ćamil je toliko toga uradio da mi, možda i nismo svesni.

On je, naravno, slavljen i priznat, i nagrađivan za života. Ali, bilo je i onih koji su ga, pomalo, nagrizali. Pa i ovde kod nas, u Srbiji i Crnoj Gori, a malo i u Sarajevu.

No, šta da se radi?

Francuski pesnik Šarl Bodler na jednom mestu kaže da nacije, uprkos sebi, imaju velike ljude, a da se ponekad žestoko trude da ih nemaju. No, mi ne damo Ćamila. Imaće ko da ga brani. Braniće ga, pre svega, njegovo delo.

Ćamil je, zaista, veliki pisac. možda i nije stigao sve da napiše. On na jednom mestu kaže: »Da bi jedan pisac sve napisao i rekao, njemu trebaju tri talenta i tri života».

Ćamil jeste imao tri talenta, ali jedan jedini život. Hvala mu i za ta tri talenta i za taj jedan, jedini život.

***

Faruk SIJARIĆ, sin Ćamila Sijarića

Moji zemljaci, i rođaci. Svi ste mi ovdje rod.

Malo je ljudi na svijetu koji ne vole svoj rodni kraj. A još je manje onih ljudi koji su tako duboko voljeli, doživljavali i do kraja života živjeli sa svojim krajem. Takav je bio Ćamil Sijarić. Moja sestra i ja, mi nismo rođeni u ovom kraju. Ali, vjerujte nam, od prvih naših sjećanja, priče koje smo slušali, to su bile priče o Godijevu, o Šipovicama, o Radulićima, o Ivanju, o Negobratini, o Sipanju, o ljudima, o potocima, o neakvim izvorima, o neakvom kamenju. Sa tim smo i mi odrasli. Pa smo i nas dvoje, govoreći o duši, jednom nogom ovdje, a drugom nogom u Bosni. Što ja to govorim? Govorim da Vam kažem jedno naše osjećanje da ovo gdje smo mi sada; i ova biblioteka i ova soba su dio i našeg doma, i da ćemo mi ispred porodice učiniti sve što možemo i što je u našoj mogućnosti da se ova soba obogati, da ona postane još interesantnija. Za ljude pametne i dobro namjerne, za ljude mlade. Da dođu da vide, da uče i u biblioteci da čitaju.

Nije slučajno da u ovom kraju jednom piscu se posvećuje ovakva pažnja. To potvrđuje još jednu priču našeg oca, Ćamila Sijarića, da je ovaj kraj, jedan intelektualni kraj, bez obzira na siromaštva koja su ga u vremenima pogađala, da ovdje ljudi imaju smisao za riječ, da imaju osjećaj za čovjeka. Ovaj cijeli događaj, juče i danas, još jedanput to potvrđuje.

Ja bih htio da zahvalim, u ime porodice, sada na kraju, gospodinu Dizdareviću, gospodinu ministru, gradonačelniku i, kako to reče Dizdarević, svima onima koje je, govoreći, prepoznao da su u ovoj sali, a da su svi doprinijeli ovoj dobroj stvari. Hvala Vam najljepša.

Petar ARBUTINA

ONTOLOŠKA SLIKA I INDIVIDUALNOST PRIPOVEDAČKOG UNIVERZUMA ĆAMILA SIJARIĆA

*Pričao je on mudre priče
O ljudima
A o njemu pričali da zna
Sve što na ovom svijetu nema-
Ili šta ima.*

Dobar pisac, ako uopšte možemo da u toj meri pojednostavimo tumačenje i vrednovanje, je onaj koji ima onoliko čitanja i tumačenja koliko ima i čitaoca; onaj koji u svakome čitaocu ponaosob ume da invocira ona tajna osećanja neprevodiva u reči; onaj koji se uvek negde iz tamnina svesti obraća nekom nepoznatom sagovorniku postajući mu blizak kao da su decenije proveli zajedno odgonetajući vekovnu priču koja počinje kao svaka prava priča; Bio jednom jedan čovek i jedan put i jedna dobra voda i jedna surova planina i jedno nebo i jedan jezik... I ta priča traje od početka vremena. Pre skoro jedan vek zauzela je oblik književne i životne sudbine Ćamila Sijarića i evo jedan njen još uvek bujan, bistar i jak rukavac traje i danas noseći sobom ljude i događaje, knjige i pisce.

Kao što je za svakog i nereligioznog čoveka svako presudno životno iskustvo religiozno tako je za Ćamila Sijarića svako viđenje života i njegovo prevođenje u književnu formu priča - predanje, protkano mitološkim kontekstualizacijom, u širem smislu reči. Bez obzira na žanrovsku polivalentnost dela Ćamila Sijarića, on je pre svega pripovedač i to onaj iskonski, koji lomi voštane pečate ljudske tuge i sudbinske predestinacije, moralnog saglasja čoveka i prirode - sapatništva svega onoga što je životom, u isto vreme, osuđeno na smrt. Pripovedačkoj kosmogoniji on daruje sopstvenu snagu antropomorfizacije koja priču preoblikuje u širokom luku od ironijske anegdote iza koje se nazire događaj, zgoda, folkorna opaska, do rertorične arabeske duboko porinute u mitološki koncept narodnog predanja, koji, u Ćamilovoj poetskoj uobličivosti dobija obrise rudimenta

razvijenog proznog oblika. Upravo tim putem možemo doći do aspekta koji su prethodni tumači dela ovoga pisca zanemarivali; to je metadiskurzivnost, u posebnom smislu itekako primenjiva na tumačenje dela ovog pisca. Naime, Sijarićeva pripovedačka kosmogonija je pre svega, poslužimo se terminom Mišela Bitora; *laboratorija priče*, postvorena u inverznom smislu (post)modernističkog shvatanja diskursa, jer ona nije protivnik mita realnosti nego upravo njegov integralni deo iz koga proističe mnoštvo rukavaca priče koja uspeva, osobenom individualizacijom i ontologijom pripovedanja ovog pisca, da objedini sve piščeve ideje koje više nisu tipične propozicije diskursa, već misone forme ili konceptualni mitovi, koji se više bave slikama nego apstrakcijama i obično ih, u Čamilovom delu posebno, ne ujedinjuje logika već metafora. Na višem nivou poetske identifikacije i određenja imaginativnog toka, ovakav pristup, svemu što se kao objekt ili subjekt zatekne u sferi priče, daje ontološku dimenziju i humana svojstva jasno individualizovanog animističkog duha. Navešću samo jedan primer, u priči *Sablja* Sijarić opisuje rušenje starog hana čiji kraj više liči na kraj jednog bića;

Niko nije video kada je han pao, a ni čuo njegovo padanje, jer je pao u pola noći, uz vjetar i kišu koja je lila, u ono mrtvo noćno vrijeme u mjestima kao što su kasabe - kad ništa od sebe ne pušta glasa, ništa ne dolazi, ne odlazi, do samo vjetrovi, i s vjetrovima ono što je staro - stari ljudi i stari hanovi...

Sve u ovom odlomku ima posebni ontološki identitet i han i vjetar i kasaba. Kao i Hrt, Konj ili Koza u istoimenim pričama čija sudbina, životna tragika i kraj postaju paradigma i alegorijska vrednost duboko i direktno povezana sa ljudskom sudbinom. Pogotovu što odabrani simbol, sa osobenim zakonitostima i iskustveno matricom vezanom za karakterističnost životnog puta, upućuje - kako kaže Pol de Man - na mogućnosti identifikacije, alegorija označava distancu u odnosu na sopstveni izbor i potvrđuje svoj izraz u vremenskim nepoklapanjima. Prostor između znakova suvereno zauzima pripovedačka kosmogonija Čamila Sijarića. Kao što voda svojom antropomorfnosti zauzima prostore univerzalnog izraza koji teži da otkrije skrivenu osnovu suštinske slike koja je diskretnom lirizacijom već naglašena ali nikada neotkrivena i ogoljena do kraja, jer predstavlja ogledalo duše (*Putnik, Ni vode se ne napi*) i sudbine onih koji "bosi svijetom nečujno pohode" (*Koraci*) i simbol poslanja (*Dobar čovjek*) i poduhvata, poziva i poslanja, opsesije delom u koji se mora ugraditi život. Kao Džimšir Tuhovac (*Bunar*) čiji se put u utorbu Pešteri poistovećuje sa

putem uspona i duhovne vertikale kojom hode svi oni koji žele da dosegnu nespokojne puteve nade. Ili Avram Čampar (*Voda Promuklica*) koji počinje potragu za vodom kao za uteklim protivnikom - kaznom bolesti i blagoslovom ozdravljenja - očekujući susret koji će razrešiti sudbinu koja kulminira Avramovom smrću ali i spasom za bolesnu devojčicu i ptice.

U delu Ćamila Sijarića estetički elemenat je taj koji se kreće u sferi egzistencijalnih sloboda dok je etički element posmatrač, koji robuje zakonu i znanju o dobru i zlu. Međutim formalni uzrok, sama književna forma, nalazi se u samoj priči budući da priča nije samo skup utisaka i predanja, već celina formi i kategorija kojoj pripada svaka nova priča. Kao što je i Aristotel davno zapisao u metafizici da je; nemoguće razmrsiti jedan čvor ako se ne zna njegova priroda, tako i Ćamil Sijarić odlično prepoznanje čvorišne tačke u koje se stiču silnice životnih sudbina, samo što u je u toj tački u isto vreme sadržan i život i smrt - kao dva kontrapunkta i krajeugaona temena čovekovog tragičnog poslanja i sudbine na zemlji (*Rimski prsten, Naša snaha i mi momci, Majka Mara...*). Između tih tački protiče priča koja sobom nosi dva naporedna toka vremena ali različitih intenziteta; jedan je postupno ubrzavanje elemenatizacije i kristalizacije smisla u odnosu na dinamiku fabule i drugo, unutrašnje vreme književnih junaka koje sledi neko svoje introspektivno trajanje u odnosu na smisao koji ubrzava ka krešćendū. Zbog toga Sijarićeve priče predstavljaju ontološki letopis čovekovog životnog puta i misije kroz "dolinu senki." Ali kao "na putu putnici" svi Sijarićevi junaci nose samoću kao dominantnu crtu njihove individualnosti, ali ne samoću bića koje su napustili ljudi, već samoću bića koje okruženo ljudima pati, "usavršavajući svoj dar nasmejanog gubavca" - kako bi to rekao Emil Sioran (*Kako smo ženili Šerifa, Rođak*). Mnoštvo individualnih samoća progovara kroz pripovedača, sa vešto prikrivenom tačkom gledišta, u priči *Naša snaha i mi momci* kolektivni pripovedač progovara svojim idiomom, narodnom pričom i iskazom jednostavnih i direktnih emotivnih relacija, koji diskretnom poetizacijom i artistsičkom savršenošću Sijarić dovodi do uzvišenog književnog stila, pretvarajući rudimentarno u književno i organsko u kultivisano.

Bili smo tada izgubljeni, i zaprepašteni - bila je spokojna samo ona; bila je užasno usamljena, i ništa je se više nije ticalo: ni ružno ime Harek-lija, ni onaj naš gadni rođak Destan, ni njen brat ni naši stričevi; bila je spokojna. Onaj stas njen bio se malo izdužio, i bili su joj se prsti skupili u čvor, i onaj je konopac bio jedino nešto što je toga časa bilo na njoj ružno - jer je bila ona i tada lijepa, dok je visila.

Unutrašnja borba čoveka, sa samim sobom, sa uspomenu o prethodnoj slavi, sa novim vremenom koje neumitno dolazi i obavezujućim okovima tradicionalnog morala, kontroverzama i protivurečnostima na delu zemlje čije konzervirano sećanje, kao mitološki fragment, predstavlja jedino znanje o svetu i sebi u tom svetu, u delu Ćamila Sijarića, pogotovu u sferi njegovog poetskog identiteta, jeste neodvojivi deo totalne forme ovog velikog dela, okvir njegove slikovitosti, metaforičnosti, alegoričnosti... Ali sklonost ovog pisca da u prošlosti potraži znake budućeg vremena i da u sadašnjem otkrije i rekonstruiše prošlo, manjim delom je lična naklonost a većim delom suštinski deo njegovog lirskog i književnog umeća... Setimo se Longina i njegovog komentara o Demostenovom govoru, koji se u potpunosti može odnositi na Ćamilovu umetnost priče, u kome kaže da govornik; "Pretvara suštinski argument u uzvišen i strasan odlomak." Neminovno je da će se čitalac koji zaplovi deltom značenja dela Ćamila Sijarića neminovno uhvatiti u mrežu lirskog patosa koji je najviša dramska figura i kulminacija, koja prati svaki prelomni trenutak u bićima i ljudima. Pisac kao da pokušava da prirodni proces navede na vodenicu priče, potiskujući lirskim temperamentom osnovne okosnice dramaturške i poetičke književne arhitektonike, inače prisutne u svakom delu, kao što su: drama individue, bizarnost etnografske slike, arhaične moralne principe i nesvakidašnje, neverovatne i autohtone običaje. Isto kao što pripovedač *Hasan, sin Husein* u istoimenoj priči poput neke pradrevne mantre opričava primordijalni kod postojanja - priču koja nije samo sama sebi svrha, retorički ukras razbibrige u predugim hanskim noćima, već i univerzalni kod postojanja elementarne pripovedačke snage koja izbija iz lirske izmaglice i zamanih svetova koji samo u priči postoje i koje može da otključa samo istinski majstor pripovadanja kao Hasan, sin Husein, kao Ćamil Sijarić...

Napravimo samo jedan semantičko - stilski eksperiment koji samo ide u prilog tezi o sveobuhvatnosti Sijarićeve poetike. U priči *Kako smo ženili Šerifa*, novo čohano odelo postaje mimikrijska konvencija ličnosti koja treba da sakrije pravo lice i stanje njegovog privremenog vlasnika ali i mera stvari; tajna do koje se dolazi samo u smrti jer samo tada je Šerifu taman, kao životna sudbina. Slične primere možemo pronaći u nemačkoj romantičkoj filozofiji iz koje se izvlači središnja metafora po kojoj je javni svet za pojmovni isto što i odeća za nago telo, nešto što ga sakriva ali mu omogućava, u isto vreme, da se paradoksalno otkrije u javnosti. Upravo kao Šerif u svojoj sudbini siromaha; činjenice koju je nemoguće sakriti.

Melanholična smušenost književne kritike, koja tumačenje književne kosmogonije Ćamila Sijarića zaustavlja na sociološkom ili etničko-folklornom i lokalnom (iako ovi nivoi u okvirima ozbiljnog tumačenja nisu zanemarljivi) nivou otvorenosti dela, samo pokazuje nemoć kritike da se bavi sopstvenim predmetom... Pogotovu u onim tezama kada se tvrdi da u delu nema "vertikalne ideje". Međutim odsustvo manifestne i ideološke kategorije ideje u primarnoj sferi dela upravo eksplicira prisustvo kontekstualne lirske ideje u čulnom obliku, kao sinteze istočnjačkog panteizma - jedinstva prirodnih, duhovnih i društvenih procesa i njihovog sudara sa pragmatizmom novog vremena, što predstavlja autentičniji filozofski koncept i još bolju duhovnu nadgradnju, koja u simbiozi sa književnim i umetničkim ludensom ovoga pisca gradi jedno nesvakidašnje i grandiozno delo imuno na podređivanje zakonitosti književnih škola, strujanjima i neposrednim uzorima, pa i onom što bi se moglo nazvati "duhom vremena", pluralnog pripovedačkog subjekta, heterogenih modela književnih struktura sa znatnom jezičkom dinamičnošću i tradicionalnom proizvodnjom, Sijarićeve priče poseduju draži i ograničenja specifičnog trajanja; povremenosti, uzgrednosti i slučajnosti.

Zato se može sa sigurnošću tvrditi da je Ćamil Sijarić etnički ali, što je možda i važnije, i mitski prostor Sandžaka i Starog Vlaha postvario kao umetničku i književnu paradigmu ali time nije, iako se može tvrditi da je bio književni hroničar mnogih događaja, želeo da potvrdi kontinuitet i dinamiku istorijske istine. Želeo je, a u tome je i uspeo, da tim čudnim prostorima i ljudima - koje najbolje definiše Halimača iz romana Bihorci: "Uhvati nas za rame, povuci nas - zemlja će se s nama zaljuljati." - podari jedan drugačiji višnji i trajniji oblik postojanja koji traje koliko, i na isti način, kao i sama priroda; surova i blagorodna, boreći se za svoj životni prostor kroz uništavanje druge biljke.

Pitanja; da li je Ćamil negde pogrešio kada je pisao o Bihoru "kraju gde se teško živi a lepo govori" - kako je i sam jednom prilikom rekao - da li je ostao veran faktografiji, istoriji, topografiji, karakterologiji, da li je nešto ulepšao a nešto umetnički preoblikovao, spadaju u sasvim sekundarna pitanja za svakog ozbiljnog tumača Ćamilove književnosti. Još je Aristotel govorio o prirodi pesničke *istine* u odnosu na radnju. Za razliku od istoričara, pesnik ne iskazuje specifične ili pojedinačne tvrdnje već rekurentan i univerzalan slučaj. Naravno merila istine neprimenjiva su na ovakvom specifičnom iskazu. Književnost, priča pogotovu, ne iskazuje ontološku istinu - ona je sadrži. Istorija beleži događaje ali ona nesvesno

daje primere za pesničko viđenje, pogotovu nekome kao što je bio Ćamil, koji je znao da veliki ljudi prave istoriju ali da je mali sadrže i nose u sebi kao talog sopstvene ali i nacionalne sudbine, veće i istinitije od one zvanične. Stoga priče; *Drvo kraj Akova, Bunar, Kuća pokraj puta, Bijeli anđeo, Naša snaha i mi momci, Rimski prsten, Pukovnik Zrno, Hasan sin Huseinov...* i ostale sadrže u sebi beskonačne riznice istorijske mudrosti. Uz izvesna uopštavanja, može se tvrditi da je Ćamil Sijarić od konceptualnog okvira historičara pozjamio događaje a od filozofa ideje. Književnost je više filozofska kategorija nego istorijska, i to je pisac odlično znao i intuitivno osećao u pulsaciji svog lirskog i poetskog znanja i viđenja sveta.

Put kroz gusto tkanje književne i jezičke simbolike vodi do pripovedačke mitologije, konkretne, čulne, figurativne, antropomorfne osnove iz koje potiču pojmovi koji oblikuju diskurzivnu misao za jasnim određenjem da je odnos prema književnom materijalu i njegovom autorskom preoblikovanju pre svega lirski objektivizovan, bez obzira što se radio o klasičnom pripovedačkom delu koje čak i romane stvara iz pripovedačkog nukleusa priče - predanja i poetičkog doživljaja sveta. I na tom pitanju je književna kritika, bar njen veći deo, koja je u aktuelnom trenutku dočekivala i tumačila Ćamilova dela, pa i ona sadašnja, načinila još jednu naplavinu-branu sačinjenu od površnog čitanja i razumevanja. Jer rudimentarna folklornost, odanost etničkim i nacionalnim motivima, samo je prvi stepenik na usponitom putu otkrivanja i tumačenja univerzalne paradigme o čovekovom mestu pod suncem, o hudom parčetu sudbe zemaljske, o životu između čije proste činjenice i muke življenja stoji znak jednakosti, i večitoj priči čiji je jedan od najvećih posvećenika bio upravo Ćamil Sijarić.

I na kraju kao i na početku je priča: Bio jednom jedan čovek i jedan put i jedna dobra voda i jedna surova planina i jedno nebo i jedan jezik...

POETIKA SOPSTVENOG STVARALAČKOG ISKUSTVA

Nije o Ćamilu Sijariću, kao jednom od najostvarenijih pisaca sa prostora bivšeg srpskohrvatskog, ili tačnije zajedničkog četvoronacionalnog jezika, malo napisano. Svaka od njegovih knjiga, samom svojom pojavom, rezultirala je mnoštvom prikaza i teorijsko kritičkih osvjetljavanja gotovo u svim relevantnim južnoslovenskim književnim publikacijama Sijarićeve stvaralački aktivnog vremena. Osobenošću svoje literature, originalnošću sopstvenog svijeta koji je plijenio i vlastitom novinom u književnoj ravni, i sugestivnošću svoje usmene baštine, uz autorovu neiscrpu i darovitu naraciju - Sijarićeve knjige nijesu izazivale samo prostu radoznalost čitaoca, nego istovremeno predstavljale izuzetno inspirativan povod za govor o prirodi književno stvaralačkog čina, čak i mimo konkretnog predmeta o kome je riječ. Sijarićeve knjige predstavljaju, u ukupnom sazvežđu južnoslovenskih literatura, jednu od velikih i nezaobilaznih naracija, gotovo enciklopediju jednog svijeta na zalasku, koji uprkos neospornog i jarkog lokalnog kolorita, ni jednog trenutka ne gubi univerzalnost vlastitih značenja, književnu modernost autorskog postupka, recepciju u širem kulturološkom i civilizacijskom kontekstu.

Samo je pisac takve stvaralačke energije kao Ćamil Sijarić mogao jedan gotovo nepoznat kraj, kao dio vjekovne sandžačke zabiti i izolacije, tako moćno iznijeti na svjetlost dana, učiniti ga nespornom duhovnom i književnom baštinom najšireg kruga čitalaca i kulturno osviješćene javnosti. Poslije svoje prve pripovijedačke zbirke »Ram Bulja«, objavljene daleke 1953. godine, i romana »Bihorci« (1956, Sijarić se kretao i drugim prostorima i naizgled drukčijim tematskim slojevima, ali je ne samo jezička osnova njegovog rodnog Bihora, nego i ukupna autorova duhovna predispozicija, gotovo da figurativno možemo reći, njegovo skoro prenatalno iskustvo, ostajalo kao najdublja i uvijek prepoznatljiva odrednica i Sijarićeve svjetonazora, i, na svoj način, stalno iznova oplemenjivanog stvaralačkog postupka. Tim prije što je u Sijarićevom slučaju riječ o jed-

nom od najizvornijih pisaca ovoga jezika, kazano bez ikakve ograde, u najplemenitijem i najodgovornijem značenju toga pojma.

Danas, primjera radi, Sijarićev Bihor, o kojem su i u jednom Bijelom Polju, kao centru šire regije, postajale mutne i nedovoljno precizne predstave, zahvaljujući Sijarićevoj literaturi, može se pohvaliti svojim u književnoj i kulturnoj realnosti prepoznatljivim identitetom, vlastitim prisustvom na ukupnoj mentalitetskoj i psihosocijalnoj mapi značajnog dijela južnoslovenskog, ili čak balkanskog prostora. Bihor je u Sijarićevoj stvaralačkoj interpretaciji i mit i legenda, bol, strast i muka, čudesna simbioza orijentalnog i drugih dodirnih svjetova, iskustvo elementarnog življenja, često nesigurno kroćenog tradicionalnim moralnim normama koje svojom rigidnošću nerijetko dovode u pitanje i sam život. (pripovijetka Kamber Kuka).

Sijarić je, prije svega u svom zavičajnom Makнду, u surovim uslovima za življenje i opstanak, otkrio univerzalnu poeziju čovjekove vječite gladi za ljepotom i saznanjem smisla postojanja, onu praiskonsku težnju svih malih sredina na svijetu da prevladaju banalnost življenja koje depersonalizuje i unižava. Nigdje se učen čovjek, onaj koji je zadubljen u knjige, čitabe i nagomilane civilizacijske mudrosti, ne uzdiže, kako nam to kazuje Sijarićeva literatura, do neke vrste neprikosnovenog božanstva kao u Sijarićevom Bihoru, bez obzira da li za takvu predstavu o hipotetičnoj učenosti postoji odgovarajuće pokriće.

Daleko bi nas odvelo ako bismo u jednom tekstu ovakve namjene pokušali da nabrojimo čime nas je sve obogatila i oplemenila Sijarićeva izuzetno razučena književna građevina, kakvim dometima estetskog, kakvim semantičkim slojevima, kakvim mudrostima i sviješću o paradoksalnosti ljudske prirode nas je kao čitaoce, ili eventualne poznavaoce književnog zanata, Sijarić opteretio. Možda je bolje reći doveo do novih spoznaja o relativnosti, ali opet i neponovljivoj i ako krhkoj vrijednosti života na zemlji. Svaka knjiga koja je dostojna književnog čina po sebi na svoj način proširuje i bogati čitaочеvo ukupno ljudsko iskustvo, ali bismo bez Ćamila Sijarića ostali bez još jedne dragocjene dimenzije koja nas prosvjetljava i uzdiže pred svijetom, bez jedne vrste orijentalno iskustvene lucidnosti koja je u djelu Ćamila Sijarića na specifičan i sugestivan način dospjela u čitaocu do vlastite moderne samospoznaje.

Uvažavajući činjenicu da je o Sijarićevim knjigama mnogo i dovoljno kompetentno pisano, istina više u formi prikaza nego posebnih esejističkih promišljanja i uopštavanja, nesporno je da djelo ovog bosanskog i

crnogorskog akademika traži novo proučavanje, tačnije nova tumačenja u svjetlosti savremenijih književnoteorijskih i opštecivilizacijskih saznanja, jer je riječ o piscu čije vrijednosti i njime omeđen stvaralački prostor podjednako uspješno funkcionišu i u savremenoj i budućoj književnoj i drugoj stvarnosti. Zbog toga mi izgleda donekle opravdano da se u ovom tekstu pozabavam jednim vidom Sijarićeve iskustvene poetike, o kojoj je manje ili uzgred pisano, dakle, koliko nam to pisac dozvoljava, da zavirimo u jednu vrstu autorove stvaralačke radionice, odnosno u književnoteorijske principe u koje je vjerovao i koji su mu u njegovoj stvaralačkoj praksi bili posebno bliski.

Ćamil Sijarić nije pisao eseje ili književnoteorijske rasprave, nije, eksplicite i izvan okvira svoje proze, govorio ni o svojoj ni tuđoj poetici, nije isticao prednosti ili eventualna ograničenja neke od pomodnih ili klasičnih književnih škola. Nije se u posebnim tekstovima bavio teorijskofilozofskim umovanjem o prirodi i dometima književnog čina, još manje polemisao o tome koje književno učenje, odnosno koja književna strategija može biti privilegovaniya i književno potentnija u odnosu na druge. Priroda njegovog talenta sačinjena je bila od drukčijeg materijala, njegovo književno pozvanje usmjereno drugim pravicima i vjerovatno dragocjenijim prostorima vlastite književne samopotvrde. Međutim, kao i mnogi rasni pisci, Sijarić je vlastitu iskustvenu poetiku, često bez svjesne namjere, posijao kao tragove svoga stvaralačkog vjeruju kroz svoju prozu, stavljajući lična književna uvjerenja u usta svojih opsesivnih likova i protagonista njegovog bogatog književnog materijala. Tako, i bez posebne namjere i istraživanja, saznajemo što je za ovog pisca priča, pričanje, naracija, koji je smisao ljudskog kreativnog govorenja, kako pričanje postaje ne samo nadoknada za sivilo života i nedostatak događanja, nego i sam događaj, pa i jedan od ključnih smislova čovjekove egzistencije.

U antologijskoj Sijarićevoj pripovijesti »Hasan sin Huseinov« govori se, između ostalog, i o opsesivnoj zavodljivosti, istina usmene naracije, njenoj potencijalnoj moći da zanese i obeznani slušaoca, nezavisno od toga da li je sačinjena od provjerljivih i dokazivih sastojaka. Prosto je nemoguće ne citirati neke djelove pomenute pripovijesti koja se odnosi upravo na svrhovitost pričanja kao jedne vrste stvaralačkog čina: »Nisam mogao dalje, zapitao sam zašto bečimo u onoga čovjeka. Odgovorili su mi da ja ne moram da ga gledam, da je Hasan, kada se gleda, kao i svaki drugi čovjek, ali nije kad se sluša«... Da bi se skeptični gost, koga su doveli u Han na Hasanovu naratorsku svečanost, uvjerio da ga pravo zadovoljstvo tek čeka,

jer Hasana prije toga nikada nije čuo, ispričali su mu anegdotu o tome kako je jedan ugledni i bogati domaćin pozvao mnogo gostiju na večeru, a kao krunu gozbe za sofru postavio Hasana koji će im pričati. »Pričao im je toliko čudne priče, i toliko lijepim glasom da su svi ljudi umuknuli. Nisu disali«. Slijedi poenta: žene su spremale ukusna i raznovrsna jela, ali kad su htjele da prva od zgotovljenih jela posluže, zastajale biše nasred sobe omađijane Hasanovom pričom, i od tog trenutka zaboravljale i jelo i posluženje. Sve se pretvorilo u uho. Kada je svanulo, ispostavilo se da od večere nema ništa, da je sve zagorelo i pokvarilo se. Moć Hasanovog kazivanja je bila tolika da niko nije zažalio zbog toga što je ostao bez bogate i dugo očekivane večere.

»Priča li istinite priče ili izmišljene onaj Hasan? Moj prijatelj se okrenuo, gledao me preko prazne čaše u ruci, pa mi veli: To se ne zna; to se nikad ne može znati – kad bi neko Hasana to upitao, uvrijedio bi ga i on bi, istoga časa, prekinuo priču. A to bi bila velika šteta i ljudi bi se na onoga što pita naljutili, platili mu čaj i pokazali na vrata, neka ide. Kad ste me pitali, a srećom niste njega – i nemojte da vam se to omakne s jezika, ja ću vam odgovoriti: ono što bi, u njegovoj priči, moglo biti istina, učini vam se da je izmišljeno, a ono što je izmišljeno, učini vam se da je istina, i vi nikad niste ni ovamo... ni onamo... nego u rikama Hasanovim koji vas lju-lja i tamo i ovamo kao da ste u kolijevci«.

Ima li igdje, računajući i na najmudrije rasprave o prirodi, u prvom redu jezičke kreacije, plastičnijeg, jednostavnijeg i sugestivnijeg objašnjenja sveukupne čarolije književne, odnosno govorne umjetnosti, boljeg primjera za eksplikaciju vječite ljudske potrebe za umjetničkim činom ove vrste, tom gotovo jedinom ljudskom djelatnošću kojoj se ne može pronaći praktični cilj ni do kraja objasniti njegova svrhovitost? Ne odnosi li se to istovremeno i na druge vidove umjetničkog izražavanja koji su, samo naizgled, stvar čovjekovog luksuza i neophodne stvaralačke dokolice, a nasušna čovjekova potreba za prevladavanjem banalnosti života i vapijući vječiti pokušaj da našem postojanju na zemlji pridamo ili potražimo viši smisao? »... Ono što bi, u njegovoj priči, moglo biti istina, učini vam se da je izmišljeno, a ono što je izmišljeno, učini vam se da je istina, i vi nikad niste ni ovamo... ni onamo... Nego u rukama Hasanovim koji vas lju-lja i tamo i ovamo kao da ste u kolijevci«.

Ne korespondira li to sa najnovijim književnim teorijama o magičnom realizmu koji je proslavio u svijetu čitavu galeriju moćnih južno-američkih romansijera, ili na obilno korišćeni metod dokumentarne fikcije

koji stoji u osnovi svakog velikog književnog čina. Nije ni Tolstoj sve izmislio u svome slavnom romanu »Rat i mir«. Mnogo toga o čemu je u svome remek djelu govorio istorijski je provjerljivo, mnogo toga se zaista i dogodilo, ali pokušajmo razgraničiti što je izmišljeno, dakle odvojiti piščevu fikciju od realnog i dokumentarnog materijala. Takva operacija je, i pored najbolje volje, ili umovanja estetičara i književnih znalaca, jednostavno neizvodljiva. Čarolija umjetnosti ostaje jedan od teško objašnjivih fenomena i ako ga nauka o književnosti, estetika, psihologija, sociologija, filozofija ili primijenjena lingvistika, sa manjim ili većim uspjehom, vjekovima otključavaju. U tome se sastoji i osnovni izazov hiljada umnih ljudi koji su posvetili život izučavanju tajanstvene prirode umjetničkog čina ili načina njegovog djelovanja na publiku.

Čamil Sijarić je, kao što vidimo iz navedenog citata, jedno od vlastitih krucijalnih stvaralačkih iskustava, tačnije svoje lucidno poimanje snage i sugestivnosti literarne naracije, dovoljno lukavo, ali istovremeno dovoljno uvjerljivo, pripisao jednom od svojih naoko priprostih likova koji, pored ostalog, nikada nije čuo ni za umjetnost ni teorije o njoj, ali instinktivno osjeća da ono što je izmišljeno djeluje kao realnost, a realno se čini izmišljenim. Sporedno je što je ovdje riječ o usmenom kazivanju, jer je u krajnjem slučaju i naglas čitana knjiga takođe usmeni čin. Kao da u nadahnutom pripovijedaču Hasanu vidimo samog Čamila Sijarića koji je tako lako pisao kao što je umio nenadmašno kazivati. Bliži poznavaooci ovog pisca, dakle oni koji su se češće družili sa Čamilom Sijarićem, navode da je Čamil čitave svoje pripovijesti izgovarao pred prijateljima, unaprijed provjeravajući utisak, a tek poslije toga ih objavljivao. Razumije se da je objavljena verzija u odnosu na njen usmeni predložak bila daleko savršenija, da je svaki detalj u njoj imao svoje duboko proračunato mjesto i značenje u Sijarićevoj maštovito vođenoj kompozicionoj tvorevini. U tome je bio donekle sličan Branku Ćopiću, takođe jednom od najizvornijih i najdarovitijih pisaca ovoga jezika.

Koliko je Čamil Sijarić duboko doživljavao smisao književnog čina, kako se čitavog stvaralačkog vijeka borio sa tajnom života i umjetnosti, svjedoči jedan od njegovih odgovora na pitanje književnice Grozdane Olujić: »Za mene je, i danas, čitav život jedna jedinstvena misterija, čiju sam odgonetku vječito tražio u ostacima prošlosti, ljudima i životu. I sada, kad pišem, ja nemam nikakve druge namjere do da odgonetnem misteriju postojanja stvari, ljudskih odnosa, postupaka, želja i nađem opravdanje za postojanje čovjeka i stvari« (knjiga »Čamil gora razgovora«, podnaslov

Savremenici o Ćamilu Sijariću, str.16, koju je priredio ovdje prisutni i vrijedni književnik Faruk Dizdarević). Ove riječi može izgovoriti samo rasni pisac, čovjek obilnog dara i bogatog književnog iskustva koji vječito ostaje istinski zadivljen pred tajnom života i ne manje tajnom umjetnosti.

Nije Ćamil Sijarić do sličnih zaključaka i inspirativnih poimanja vrijednosti ukupne sfere estetskog došao čitanjem značajnih teorijskoknjiževnih rasprava i eseja, nije pokušavao da ni jednu od modernih poetika i preporučljivih književnih postupaka bukvalno primijeni u svome djelu, nije slijedio ni jednu od klasičnih ili pomodnih književnih strategija koja bi mu predstavljala neku vrstu knjiške inspiracije, ili prosto zbir naknadno naučenih i od književnih teoretičara preuzetih preporuka i sugestija, već se, u prvom redu, rukovodio sopstvenim kreativnim iskustvom kao plodom izvornosti vlastitog talenta i izuzetno originalnih puteva ličnog stvaralačkog sazrijevanja. Daleko od toga da su mu književnoteorijska znanja bila nepoznata, ili da nijesu izazivala njegovu uvijek budnu intelektualnu radoznalost, ali se u svemu što je radio prevashodno oslanjao na vlastito iskustvo, nastojeći da ne iznevjeri prirodu, gotovo možemo reći bogomdanog talenta, koji mu je omogućavao izuzetno prepoznatljivo kretanje kroz svijet literature, tačnije ostajanje na svome obilno potvrđenom i osvojenom književnom prostoru koji se iz knjige u knjigu izunutra brusio, rastao i usavršavao.

Tako je njegova prije svega iskustvena poetika rasuta, ili po malo lukavo sakrivena u njegovim romanima i pripovijestima, u kojima autor ostavlja iza sebe naoko diskretne, ali za znalca uočljive tragove sopstvenih književnih uvjerenja, principa i književnih načela u koje je vjerovao i na svoj originalni način ih slijedio. »Naime, Ćamil Sijarić je posjedovao urođen istinski pripovijedački dar – kaže Josip Osti, u tekstu »I danas čujem Ćamilov glas« (Ćamil gora razgovora, str.53) i nastavlja: a uz to je bio izvrstan poznavalac duge i značajne tradicije narodnog usmenog pripovijedaštva. Kako onog u nas, koje mu je bilo jezičko i stvaralačko ishodište, tako i tradicije usmenog pripovijedanja uopće, posebno onog očaravajućeg, koje nam je došlo s Orijenta. To pripovijedačko nasljeđe on je, kao što sam pisao uz jedan izbor njegovih pripovijedaka, prožimao iskustvima čovjeka modernog vremena i pisca upoznatog s književnim prosedeima dvadesetog stoljeća, ali tako da ono nije štetilo zakonitostima govora koji je namijenjen više uhu koje sluša, nego oku koje čita«.

Gotovo da se ovoj konstataciji Ćamilovog prijatelja književnika Josipa Ostija nema šta ni dodati ni oduzeti. Posebna bi priča bila eventualni

pokušaj bliže elaboracije udjela orijentalnog narativnog umijeća u Sijarićevoj stvaralačkoj galaksiji, ali daleko od toga da je riječ o naučenom pa primijenjenom, već o Sijarićevom bihorskom zavičajnom naslijeđu koje je, i ako na krajnjoj periferiji islamskog kulturnog kruga, bar usmenim putevima donekle uspijevalo da osjeti u sebi daleki uticaj Orijenta, odnosno u prvom redu islamskih kulturnih izvorišta. Otuda kod Ćamilovih Bihoraca ono strahopoštovanje prema učenom čovjeku iz svijeta, pa i prema onom smetenom i gotovo neupotrebljivom hadžiji iz romana »Bihorci«. Nije elementarne i prilično bezvjerne Bihorce hadžija nikada impresionirao citatima iz Kurana, nego drugom pričom u kojoj je sigurno boravilo zavodljivo orijentalno pripovijedačko iskustvo za kojim su čeznuli. Taj hadžija iz romana »Bihorci« gotovo da i nije lik u punom književnom značenju, nego samo osoba koja svojim prostim prisustvom u Rašlju omogućava autoru da otvori mnoštvo drugih sudbina, da skine poklopac sa te, kako je Ćamil znao reći, tajanstvene sehare pod kojom je vjekovima ključao za druge malo poznati život, sirov, prijesan i elementaran, ali ne manje uzbudljiv, i na svoj, možda priprosti način, okrenut odgonetanju tajne života, smrti, trajanja i smisla čovjekovog bivstvovanja na zemlji.

Kad već govorimo o Sijarićevoj, prije svega iskustvenoj poetici, želio bih da skrenem pažnju na još jedan problem ove vrste čijem je razrješavanju Ćamil Sijarić dao svoj ne mali i implicitni, kroz vlastito djelo, a dijelom i eksplicitni doprinos. Riječ je o ulozi istorije, odnosno znanja o njoj u književnoj tvorevini koja se bavi sudbinama i događajima iz prošlosti. Sijarić je vrlo rano, instinktom modernog stvaraoca, definitivno shvatio da je ono što se u klasičnoj književnoj nauci i teoriji nazivalo istorijskim romanom ne samo prošlost i jalov posao, nego, u prvom redu, fikcija bez pokrića. Tražiti od pisca bukvalnu rekonstrukciju događaja, ličnosti, epoha, procesa i lomova koji su sudbinski uslovljavali promjene u svijetu, graniči sa naivnošću velikog dijela nastavnog osoblja u školama koje tumači književno djelo na krajnje uprošćen, zastareo i skoro prepotopski način.

Uslovno uzeto Sijarićeve knjige »Mojkovačka bitka«, »Konak«, »Raška zemlja rascija« ili »Carska vojska« samo su na prvi pogled istorijski romani, posmatrani u klasičnom smislu književne sistematizacije toga pojma. Kod Sijarića jednostavno nema istorije. Neki poznati istorijski događaj ili ličnost samo su osnovna naznaka i okvir za njegove stvarne, odnosno u Sijarićevom djelu ostvarene ljudske likove i sudbine. Nema kod njega ni istorijske hronologije događaja koji mu služe kao književni pred-

tekst. U nekim djelima u kojima se radnja događa u Akovu, što je turski naziv za današnje Bijelo Polje, ne možemo precizno odrediti da li je to Akovo iz sedamnaestog, osamnaestog ili možda šesnaestog vijeka. Bitna je ljudska priča koja se tako sugestivno razvija pod autorovim perom i koja je, i pored aure dalekih zbivanja, u svojoj biti savremena i sveznačenjska.

EksPLICITNIJE Sijarićevo mišljenje o ulozi istorije u književnom djelu nalazimo objavljeno u tekstu Dr Hasnije Muratagić Tune u knjizi »Ćamil gora razgovora«, str.167. Na pitanje da li pošto često u svojim djelima govori o prošlosti to slika istoriju Sijarić, pored ostalog kaže i ovo: »Međutim, prave istorije u mojim djelima nema. Koga interesuje istorija nek čita ono što istoričari pišu. Oni su ti koji se bave tom problematikom. Literatura nema pretenzije da tumači istoriju. Ne bar ovu koju ja stvaram«. Nešto kasnije Sijarić ovako nastavlja: »Ispričao sam bezbroj ljudskih sudbina, sitnih i krupnih, upečatljivih i običnih. Mnogi likovi postojali su u životnoj stvarnosti, ali da sam ih takve dao bili bi beživotni. Zato sam im udahnuo dušu. Istorijske podloge nema u mom djelu. Ja znam istoriju, ali to je mrtvo, šturo. Unosim u nju elemente života, bivstvovanja i pričam onako kako je moglo biti. I svim sredstvima nastojim da u to ubijedim čitaoca«.

Ćamil Sijarić je, dakle, kao nesumnjivi autentični stvaralac, daleko od primitivne pretencioznosti jednog, nažalost mnogo čitanog pisca kakav je bio Dušan Baranin, koji je izmišljao i dijaloge između poznatih istorijskih ličnosti, tražeći od čitaoca da mu na neviđeno povjeruje. Doduše, manje se u tom slučaju radilo o literaturi, a znatno više o propagandi nekih velikodržavnih programa i ambicija koje su se u najnovijim događajima krvavo vratile i njegovim čitaocima.

Ćamil Sijarić je, kad već govorimo o njegovom shvatanju iskustvene poetike i mjesta književnosti i umjetnosti u čovjekovom ukupnom trajanju, u vlastitom djelu vrlo suptilno tretirao i sudbinu umjetnika, pored ostalog, u jednoj od njegovih najpoznatijih pripovijedaka »Sablja«. Recimo ovdje samo toliko da sabljar umjetnik onog trenutka kada se stvarno zaljubi, odnosno do kraja izgubi ličnost, čak do sudbinskog samozaborava, trajno ili privremeno, svejedno, ostaje lišen vlastite tvoračke moći, pa od kadije traži lijek za svoju beznađežnu boljku i izgubljeni smisao postojanja. Ovako originalno tumačenje sudbine umjetnika teško da možemo igdje naći u bogatoj svjetskoj literaturi.

Na kraju dozvolimo sebi vjerovatno nespornu konstataciju da je Ćamil Sijarić, kao jedan od najizvornijih naratora u južnoslovenskim nacio-

nalnim literaturama, očigledno bio u prisnom dosluhu sa gotovo svim književnoteorijskim saznanjima i otkrićima slične vrste u svome vremenu. Koristio ih je na svoj način i saobrazno vrsti vlastitog talenta. Nije mahao eventualno usvojenim teorijskostilskim proseedima, nije tražio da ga svrstaju pod određenu književnu strategiju, nije se pozivao na teoretičare koji bi eventualno afirmisali i potvrdili osobenost njegovog stilskog postupka. Pružio je kritičarima i istoričarima književnosti obilje inspirativnog materijala za njihove analize koje su već napravljene i koje će tek doći. Ima u njegovom djelu i najnovijih postmodernih ili postmodernističkih književnih iskustava i postupaka, skladno i lucidno pomiješanih sa iskustvima značajnih savremenika, kao i klasika. Uostalom, odavno je rečeno da su najbolji pisci oni čija se poetika, ili metod pisanja, odmah ne mogu uočiti, ili teško daju na prvi pogled eksplicirati. Čamil Sijarić pripada toj vrsti nesumnjivo privilegovanih autora.

Žarko ĐUROVIĆ

ALBUM PJESNIKOVIH NESANICA

Dolazeći prije nekoliko godina u Godijevo prvo što me obuzelo dubokim osjećanjem divljenja, bilo je nebo. Imalo je ovalni ram, slično oku koje ga gleda. I slično riječima koje ga razastiru unutar svojih značenjskih slivova. U svakoj Sijarićevoj knjizi egzistira nebo i svjetlost. Valjda da podsjetite da u trošnosti življenja ima i trajućih zaszajaja koji nadvisuju tu trošnost. Prirodno je da se trošnost isključuje iz misli, posebno kad je biće okruženo darežnim nebom i livadskom šarenicom cvjetova.

U Godijevu, toga je u obilju.

Literatura s razlogom prihvata to obilje. Utkiva ga tamo gdje se javlja relej radoznalosti. A akteri drame uvijek su pripravnici da s prirodom podijele bliskost stapanja. I u zimskoj i u svakoj drugoj kalendarskoj najavi. Od prve visibabe do isteka cvjetne sezone. Tamo do novembra kada se u stihove i u cvjetove počne naseljavati magla. S maglom i brige. Kao oblik novog doživljajnog sloja.

Taj sloj jednako je vidan i u Sijarićevoj prozi i u poeziji. Lirskog je porijekla i prospekcije. Kao takav briše razliku između sjećanja i zamišljanja. Pisac objedinjuje te fenomene, čineći tako izraz dubljim i dejstvenijim.

Zamišljanje je jedan od preduslova da vizija dobije svoju punu predmetnost. Tako ona postaje ključ kreacijskog učinka. Ne samo kad se radi o ispovjednom tonu priče, nego i kad se kristalizuju njeni dubinski zasjeci. Vizija je sama po sebi poetskog karaktera. Doprinosi uvjerljivosti naracije.

Povodom Sijarićeve zbirke poezije "Lirika" mudra Isidora Sekulić ističe da prozu uzdižu poetski elementi. Bez njih bi djelovala osakaćeno. Sijarić kao da je slijedio ovu njenu opasku. U svim piščevim prozama poetsko se javlja kao vrsta "magnetne rezonance". A šta je sa Sijarićevim poetskim sočinjenijema? U njima pisac njeguje neuobičajen vid refleksiranja predmetnog. On stihu daje pripovjedno obilježje. Često i sa fabulacijskom osnovom.

Moderni liričar često koristi formu eseja za vizioniranje svoga svijeta. Dakako, sa uplivom novog korespondentnog koda. Sijarić pribjegava

tradicijskoj modelaciji stiha, reci ćemo ravnomjernog toka. Takav kakav je umije da zanese. Valjda što ima zanimljiv podtekst. Najčešće simboličkog usmjerenja. Neću reći da je izostala muzikalnost. I ona postoji, samo joj je kretanje prilagođeno zahtjevu spore izražajnosti.

Ako bismo se zapitali zašto je Sijarić poslije više sjajnih knjiga proze, odlučio da objavi zbirku poezije, odgovor ćemo naći u piščevoj potrebi da poetskim jezikom kaže neke fluidnije istine o životu, vjerovatno smatrajući da je on neka vrsta nadgradnje nad onim što nudi prozno kazivanje. Uz pojam poezije, ne od sada, vezuje se i priziv božjeg poslanstva, dok prozi pripada zemaljski status, što se često smatra statusom nižeg reda. Međutim, tu nema hijerarhije, iz prostog razloga što literaturu ne određuje vrsta nego stvaralačka dubina i umijeće.

Mnogi potvrđeni pisci, naročito u starijim godinama, vraćali su se stihu, misleći da će putem njega *izraziti* najdublje nemire bića. Tako nije bilo ni u primjeru velikih. Balzak, Dostojevski, Flober, Tolstoj i mnogi drugi pisali su poeziju, ali su to bili neuspjeli odjeci onog veličanstvenog što su u prozi postigli. Sa Sijarićem je drukčija stvar. Zašto? Zato što se u njegovoj poeziji, u finom vezu, prožimaju duh i svijet. Drugim riječima, stvarno i mišljeno mnogostruko se dodiruje i oživotvorava. I obična stvar može se iskazati kao otkriće, ako je poetski odražena u novoj jezičko-smisaonj datosti. Tada se predmetno povinuje sili subjekta, pošto on indukuje viziju i prizor. Zasniva poetski fundus. Stih govori kako poeta opaža sebe i kako to opažanje prelama u vizijskoj matrici. Ne radi se tu o stanju posmatranja koliko o stanju srastanja subjektivnih dispozicija u jedan koherentan evokacijski diskurs. Rekao bih diskurs poistovjećenja sa prirodom kao ljekovitim čovjekovim utočištem. Citirajmo poetu: *Pada kiša. / Ja hodim kroz travu i stanem, I poželim: / da sam kapljica kiše / Pa da joj na ruku panem.*

Konačno svijet nije samo ono što se vidi već i ono što se naslućuje. Mašta pomaže da proces naslućivanja dobije osnaženu pulsaciju u ispovjednoj sferi. Neke pjesme u "Lirici", prevashodno pisane u rasponu od 1949-1987 imaju energičan ton. Riječ je o pjesmama aluzivne i afektivne fermentacije, što je uobičajeno za poete mudronosnih egzaltacija. Kod takvih se slike stalno množe. Jednom obliku pridodaje se više imaginativnih udjela i oni, našavši se u istoj evokacijskoj kompoziciji, djeluju na slušne kanale omamljivo. Reći ću da je tu imanentna apoteozična fraza, inače, preplavljena rascvatom brojnih slika i uzastopnih vokalskih naznaka: *Z(a)m(i)r(i)s(a) l(i)v(a)d(a). P(u)n(a) j(e) cv(i)j(e)c(a), n(i)j(e) p(o)k(o)š(e)n(a).*

Najvažnije je, kaže Žorž Pule, kad se dođe do čistog pojma o samom sebi. Tu se svakako radi o stanju stalnih preobražaja u kojima se zatičemo. Tako je svaka Sijarićeva pjesma drukčija od prethodne. Ne u jeziku koliko u odabiru teme i u načinu njene transformacije. U jednom se vodenom okcu "ogleda nebo, sunce i ja", a u drugoj pjesmi trava postaje bliska srcu "samo ako je Ona prošla kroz nju." Značenje misli obilježava se nijansom neočekivanog kreacijskog postupka. Po pravilu sa filozofskom prožetošću.

Kad je poeta u zanosu, on se nalazi u nekoj vrsti bezvremene praznine. Do njega tada hrupe mnoge zapretane stvari iz minule prošlosti. U tom prisjećanju zatiče sebe u ulozi dvojnika. Kao biće koje je zarobljeno mrežom tajni i udesa. Poeta će udes apostrofirati kao nešto neizbježno: *Bez svoga udesa / Ti ne bi bio / Ti.*

Zbirka poezije "Lirika" tvorena je kao album nesanice sa bezbroj scena. Koliko pjesama toliko i njih. Zato im naslovi nijesu potrebni. Smrt u mnogim pjesmama figurira kao trajuća odrednica. Ona je uvijek čekajućeg statusa. I uvijek opominjuća. I nikad, bez odežde pojmovnog određenja: *Kad se umire, tad se čuti. / Biće to za mene divota, / Jer ću moći da ponesem / Ono zbog čega sam čutao / Cijelog / Života.*

Čitajući Sijarićevu poeziju reklo bi se da su ideal i apsurd nastali iz iste legure. Ideal signalise stanje života, a apsurd potencira sjećanje straha i nestanka. Vrijeme je utisnuto u oba ta odredišna čina, budući da se ono javlja kao zidar i jedne i druge pojmovne postulacije. Tako pjesnik sa zavišću gleda na brata koji mirno na livadi leži i udiše miris trava, srećan što nije vidio more. Zbog njega bi se od gledanja umorio. Druga je slika u protivteži sa prvom. Ona kadrira osjećanje "posmrtno počasti" za svakog bliskog ko je umro - hajduka ili konjokradice. Žene mrtve u mislima "namotavaju na vreteno do u svanuće". Ovdje smrt ne zakriva vidokruge života. Imajući u vidu tu činjenicu poeta slobodno markira minula vremena i (ne)zgone u njima. Mašta pjesniku pomaže da brzo pređe rastojanja i da se zadrži tamo gdje je dom ovoj ili onoj dosjetici. Razumije se kroz poetsku vizuru, pošto ona duže traje od uzgredne riječi.

Misli je dato da se neprestano širi. Uobrazilja joj daje osobinu stalnog pomjeranja u više smjerova, podređujući sebi i jezik kojom se emituje. Posebno mjesto gdje se nešto odigralo. Najviše toga odigralo se u zavičaju. No, prije toga odigralo se u biću artikulatora, jer se oko njega sve vrti. On je vlasnik memorije i recepcije. Na poeti je da rasuto okupi i doživljajno osloji.

Kad pohoduje zavičaj, pjesnika obuzima plima zanosa. To je onaj zanos koji se slaže tihano ali uporno. Kod takvog slaganja užitak je veći, a misao korjenitija. Proistekla je iz nutrenog sloja, uz slijed zvučnih tonova.

Zvuk doprinosi da misao bude pamtljivija. Počesto sa resigniranim obrisom. Takvi obrisi uzrokovani su "pomanjkanjem" volje u starijem dobu. Tada se umjesto četiri jedva doskoči prva stepenica.

Nećemo reći da ove stihove izbira samoća. Izbira ih umna starost. *Zato* su sumnjičavog gesta i melanholičnog naplava. Riječ je o trenu kad se iščekuje kraj: *Na zidu mi otkucava l Sat. Malo, malo pa odbroji l Vrijeme... Ne znam šta njemu da odgovorim.*

Stičem utisak da se stihovi izgovaraju sa lakoćom. Prije toga su u sebi odbolovani. A bolu je svojstvena energija. Uprta vidom nebesima kao čuvarnom priklonu duha i znatiželje. Balzak izjednačava nebo i budućnost. Jedno drugom služi kao transfuzija postojanja. Tu avanturu izleta simbolizuju i kosmonauti. Prije toga to su činile poete magnovenog nadahnuća, inspirisane Ikarovim prvim letom.

Smatra se da je svijet osvojen kad se snagom odrazi u pjesnikovom subjektu. Ovom zbirkom poezije Sijarić je pokazao moć takvog odražavanja.

Rekao bih da se Sijarić držao klasične koncepcije kad je u pitanju građenje stiha. On i sjećanje uzima kao važan odnos sa svijetom. Mogućnost njegovog projiciranja je neograničena, uz uslov da ga artikulatorka umije crpsti i imaginativno oplodavati. Sijarić se može pohvaliti takvom vrlinom. A vrlina se mogla steći i punom ovladanošću jezikom, posebno kad su neočekivane kombinacije u pitanju. Čovjek ovog podneblja, govorio mi je pisac, u jeziku prepoznaje i svoju vitalnost. Naprazno ne mudruje. Mudruje samo ako se njime može pronaći izbavljenje od nemilice i zla.

"Lirika" je i napisana da protežira takav jezik. I ne samo jezik, nego i egzistenciju koju treba umilostiviti da bude mekša od postojeće tvrdine. Zbog toga zbirka sadrži i filozofske repere. Neku vrstu samonikle mudrosti, koja je najčešće vitalnija od učene. Zanimljivo da sve što se rađa i događa umotano je u bajkovite slike, ne razminjujući ni pakleničke stvari, jer bajka mora imati i posebnu vrstu ogledanja.

Tamo gdje ranije nije bilo puta, riječ je hodala i stizala gdje se namjerila, iskazujući ne samo izgovoreničko nego i iskustveno bogatstvo. Svemu što se razgorijeva svijetom i životom trebalo je dati zavidan čulni vid i osjećajni ton. Sijarić je to umio kao izuzetan vlasnik nerpesušnog dara.

Faruk DIZDAREVIĆ

SIMBOLIKA PRIRODE I PRIRODNIH POJAVA U KNJIŽEVNOM DJELU ĆAMILA SIJARIĆA

Gotovo u svim književnim djelima Ćamila Sijarića susreću se elementi panteističke senzualnosti u kojoj prirodni i ljudski svijet postaju nerazlučivi činioци živog jedinstva: spiritualnog i biološkog, zemaljskog i nebeskog.

Tlo kod Sijarića predstavlja složen mozaik geografskih kompleksa, različitih istorijskih situacija i kulturnih tipova koji ga prožimaju i čine veoma raznolikim u srodnom i jedinstvenom: u nečemu što ima zajedničku osnovnu supstancu. Novija književno-istorijska misao sa učenjem o slojevima bića umjetničke tvorevine govori da asimilacija duhovnih osnova nekog regiona i njegovog kulturnog habitusa (folklor, istorije i pejzaža) može biti put za ostvarivanje specifičnog umjetničkog djela, ali, istina, ne i uslov njegove vrijednosti. Vrijednost mu se otkriva u korelativnosti svih odnosa i slojeva u njemu, pa i onog regionalno-kulturnog i istorijskog.

Kao potku za umjetničku stilizaciju svojih pripovijesti i romana Sijariću često služe folklor, legende, istorijske teme i umjetnička transformacija prirodnih fenomena. On čovjekovu individualnu sudbinu vidi u okvirima istorijske i prirodne drame kompleksa kome pripada, pa time i njegovu ličnu situaciju projicira u koordinate šireg totaliteta.

Stvarajući kao svaki pisac uostalom, nesvjesno (ili sasvim svjesno) jednu topologiju ličnosti u svojim djelima, razvrstavajući ih u različite kategorije (ili ih polarizujući u dvije osnovne grupe) Sijarić kao kriterijum uzima čovjekovu udaljenost od prirode ili blizinu prirodi. Zbog tog poremećaja ravnoteže subjekt-objekt, priroda-čovjek, likovi koji su se odvojili od prirodnih izvora, presjekli dodir sa čulnošću prirode, pretvorili su se u deformisanu ljusku bez sadržine. Takvi, meki i suvi, oni postaju predmetom igre drugih ličnosti i piščevog humorističkog zahvata. Najizrazitiji primjer ovakve ličnosti nalazi se u romanu BIHORCI. To je Hadžija, glavni lik u djelu, inkarnacija istočnjačkog fatalizma i predanosti unutrašnjim

regionima bića i subjektivnim himerama. Zbog toga je on crn, spečen, nemoćan, mek i tanušan. Sličan je i aga iz Rožaja u romanu KUĆU KUĆOM ČINE LASTAVICE ili Elmaz Podujevac iz pripovijetke AGITAŠI. Tom krugu, na izvjestan način, pripada i starac iz priče MIRIS LIŠĆA ORAHOVA koji je, strahujući od orahova stabla i kobnih predskazanja smrti, ograničio svoj životni prostor na razmak između oraha i kućnog zida.

Druga kategorija likova bila bi ona koja je srasla gotovo bukvalno sa zemljom i iz te sraslosti crpe ogromnu snagu. Halimača iz romana BIHORCI primjer je ovog drugog tipa Sijarićevih književnih ličnosti. Taj planinac, mišlju, krvlju i osjećanjem vezan za zemlju, čiji korijeni su toliko urasli u biće zemlje, sposobniji je za život i surovu borbu sa drugim ljudima. On živi na onaj način na koji živi biljka, u borbi za opstanak uništavajući drugu biljku.

Postoji i treća grupa likova u Sijarićevoj prozi koja se nalazi na granici između dvije prve, ali njih nećemo komentarisati jer su van konteksta teme o kojoj govorimo.

Kao što je već rečeno, priroda je kod Sijarića i dekorativni i konstitutivni element, a to znači da se njena uloga (npr. u pripovijetkama BUNAR, VODA PROMUKLICA, ZEMLJA, PUT) preobražava od značaja medija i atmosfere radnje do semantike opšteg organizacionog simbola. Tako u pripovijeci BUNAR suha peštarska polja, bezvodna pustinja u kojoj konjska karavana uzaludno traži kap vode, po kojima je često išao trgovac Džimšir, žedan, piscu su tek osnova za stvaranje određene atmosfere i zapleta. Ali, transmutacija tih faktora prirodnog i socijalnog svijeta u snovima jednog čovjeka, ili njihova transformacija u pripovjedačkoj strukturi iz pomenutih oblika u simbole, dobija pravi smisao. U pomenutoj priči san o vodi kao apsolutnoj transcendentnoj vrijednosti, što čovjeka tek čini potpunim a opet gubi puni smisao kad se dosegne kao predmetnost ali izgubi kao san, prati stalno pripovjedačku naraciju i ponavlja se u vidu refrena. Na početku to je san o djetetu iz koga niče talas vode: "Jedan talas, velik, zasukao se pravo od tog djeteta, ispod zipke njegove, i sav plav, od zvijezda, skočio pravo Džimširu na prsa da ga poplavi, u toj noći punoj travu-ljine, i vode, nad kojom se ljuljao cvijet bijeli". (BUNAR)

Tri čestice koje obrazuju kosmičku sferu ovoga sna su prirodni predmeti (voda, trava, cvijet) i oni se u snu spajaju u jedinstvenu sliku koja predstavlja viziju totalnog jedinstva čovjeka i prirode koje je poremećeno i čovjek osuđen vječito da transcendentira u pravcu nečeg višeg i obuhvatnijeg. Metaforika podzemnih voda i njena mitska projekcija zatvaraju sli-

kovni i značenjski krug u pomenutoj pripovijeci BUNAR. Džimšir Tuhovac, junak priče, opsjednut slikom izvora, bujnog rastinja i cvijeća, kopa, dakle, bunar u bezvodnom kraju. Manija kopanja udaljava ga od prirode i uništava njegov život. Na sličnom principu izgrađene su pripovijetke VODA PROMUKLICA i ZEMLJA, s tom razlikom što u jednoj star i bolestan čovjek hoće da pronade čudotvornu vodu koja liječi i podmlađuje, a u drugoj siromah traga za blagom i zemlja mu se pretvara u bezbroj čarobnih hodnika, u kojima sija neka čudesna, rajska, žuta, svjetlost. Mehanizam funkcionisanja i zasnivanja radnje i funkcionisanja i geneze simbola (priroda, voda, zemlja, blago) konstruisani su tako da polaze od osjećanja o značenju prirode i prirodnih simbola u svijesti čovjeka, a zatim u metamorfozi prirode u simbole pripovjedačke strukture i njene filozofske semantike.

Sijarićeve epske rečenice, date u specifičnom jezičkom maniru, podsjećaju na neku mrežu što treperi na vetru. Tako se čitalac osjeća ulovljen u ovu mrežu finog lirskog patosa i prati dramatične odluke i preokrete u bićima ljudi. Uz to pisac se potrudi da lirskom evokacijom probudi prirodu i da je „pridobije“ za stvaranje tajanstvenog i jeznog štimunga: „A dan je bio, u liješču se gomilale magle, jezom su hućale gore“ (AGITAŠI)

Pisac se nije zadovoljavao da daje samo sliku spoljašnjih manifestacija već ga je više zanimala ljudska drama njegovih likova u kojoj se rezimiraju, simbolički postavljena, iznijansirana misao o trajanju i umiranju (kao slika sipca u drvetu koji nagriza krov hanski i tako čitavu šumu balvana pretvara u sitan prah). (HAN)

Avdulov završetak u smrtnom grču nosi nestvarnost simbolisanu prstenom mjesečeve svjetlosti na vodi. Stvarno i nestvarno se prepliću - snovi i java, život i smrt, zeleno prstenje mjesečevog bljeska koje se sve neumoljivije širi na stravičnoj i mračnoj vodi. (ZELEN PRSTEN NA VODI)

Tuga prolaženja, tihog proticanja koji nam u pamet vraćaju nerazmršivu tajnu svijeta Sijarić ovako definiše: „Nema usta koja umiju kazati šta je to svijet, do da je nešto što otiče kao Dunav“. Misao o prolaznosti data je i ovako: „Ostaje... i kamen ostaje i zemlja. A čovjek opada.... Otkine se s grane i hajd' u zemlju...“ (ZELEN PRSTEN NA VODI). Smrt nije nešto strašno: ona se osjeća i sluti kao šum koji struji negdje u bilju, u talasima vjetra, kao „miris lišća orahova“, kako to kaže pisac u istoimenoj pripovijeci. Okvir za evokaciju smrti, gdje se misao prevodi u simbole, znake i znamenja veoma uspješno je dat u priči HRT. Elmaž Dolićanin poklonio je ovu plemenitu životinju svom zetu. Kod novog gospodara hrt će početi da vene kao pitomi, plemeniti cvijet na oštrom i hladnom brdskom kamenu.

Jedne mrazovite noći ispunjene mjesecom koja je izgledala kao da su se nebo i zemlja „stopili u beskrajnu mliječnu bjelinu, kroz koju, sam i velik, plovi mjesec“ spojilo se ono što je bilo živo u mrtvom tijelu životinje, sa mjesecom.

Ova sjajna lirska priča mogla je biti izvedena tako čisto i dosljedno, u jednom potezu, kao da je rezana iz kristala, samo zahvaljujući podudarnosti piščevih iskustava sa percipiranim slikama i pričama koje je slušao u zavičajnom kraju. U priči BOR, PTICA I NIŠTA osnova je legenda o usamljenom i tajanstvenom boru što ulijeva osjećanje strave osjetljivom djetetu i približava mu, u vrijeme njegovih prvih spoznaja, mračno lice smrti što se javlja iz tajanstvenog oreola uklete i neuništive biljke.

Opis prirode i prirodnih objekata funkcionalni su u Sijarićevom djelu. Svi procesi koji se odigravaju u čovjekovom biću u bitnoj su vezi sa prirodnim fenomenima, u njima se reflektuju ili se u ovim, ili uz pomoć ovih razrješavaju. U dodiru, sa prirodom ličnosti se preobražavaju ili se promjene u njihovom biću najčešće događaju u prirodi, pa izgleda da je zamrla ljudska svijest i čulnost oživjela u doticaju sa praelementom, i tek tako je u stanju da ispunjava svoje ljudske funkcije. U pripovijeci PUT, na primjer, riječ je o sukobu čovjeka i prirode, u kome čovjek redovno gubi. Slika puta u zavijanoj planini pruža se kao beskraj čovjekovog bola u kome nema predaha, niti izgleda da se okonča. Grupa Cigana - svirača sa svojim instrumentima nosi u sebi svu toplinu snova o domu, ali u mračnoj planini njihovi instrumenti podrhtavaju kao žalosne kantilene na bespuću života. To je metafora o onim usamljenicima koji nikad ne stižu na kraj svog puta. Put, znači, u simboličkoj transformaciji postaje semantički znak za čovjekov tragičan hod pod zvijezdama i na zemaljskoj pustinji. Zgusnuto lirsko-refleksivno kazivanje imamo u romanu CARSKA VOJSKA koje je opet svo u znaku zavičaja i puta, isto kao što je i KONAK na okupu oko vode, gore i svijee.

U priči o dva stabla - mukinji i brekinji, alegorijski je dočarana sudbina čovjeka za koga vrijeme, kao neki imaginarni krug ali i prostor svakodnevnog zbivanja, obuhvata sve promjene u prirodi ali otvara i perspektivu beskraj u kojoj i sam isčezava. Drvo od koga je djeljao kašike poslužilo je najzad kao građa za sanduk u kome je sahranjen drvodjelja: u čovjekovom kratkotrajnom životu nema ni stalnosti, ni milosti, ni konačno ostvarenog cilja. Sličan motiv je dat i u PRIČAMA KRAJ VODE - znači, u jednostavnost i spokoj lucidnog suočenja sa kratkotrajnim i prolaznim životom stvari.

Toliki značaj prirode u djelu kao što je Sijarićevo sasvim je razumljiv. On slika ljude koji se još nijesu odvojili od prirode, kod njih nije došlo do potpunog rascjepa odnosa između prirodnog univerzuma i čovjekovog subjektivnog svijeta. Ako i jeste, onda to znači tragičnu okolnost za čovjekovu unutarnju zbilju. Priroda je dio junakovog života, ili obrnuto, on ispunjava jedan dio njenoga prostora. Priroda je gotovo živo biće u Sijarićevim djelima i u njima ona, kao i autor sam, ima svoju perspektivu. U toj ulozi ona je pejsaž u djelu koji prožima sve njegove pore i ima značenje amalgama što održava sve čestice u jedinstvenoj sferi djela. U romanu BIHORCI, na primjer, vezana je radnja za selo Rašlje. Ono što se zbiva u njemu određuje ton pripovjedačkoj matrici, to jest kompozicija seoskog kompleksa i njegova životna forma daće određeni ton romanu. Opisujući spoljni izgled sela, pisac ga dimenzionira na taj način što ga otkriva kao nekakav živi naplav na tijelu ogromnog prirodnog organizma i kao dio bezbroj sivih i šturih sandžačkih sela: „Kuća kuću dozvati ne može. Neka polegla uz strminu, druga se spustila niz potok, treća ulazila u šumarke ili se skupila uz hrastov gaj. Svaka našla mjesto zavetreno, i tu traje - staro, mrko, ubijeno vremenom, i sva jednaka“. Takav položaj sela u odnosu prema prirodi određuje i način života ljudi u njemu, pa time i piščevu umjetničku transpoziciju, dajući sliku sela deskriptivno-simboličnim postupkom, stilizujući likove ljudi koji kao da sišu grudi prirode. Ali to ipak nije pastoralni svijet, zato što ga pritiska bijeda i normativi njegove kulture. To ga deformiše i lomi statiku njegove neprekidne osvjetljenosti suncem, potencirajući izolovanost i samoću, što se krije iza razbijenih i rasijanih, po prirodnom pokrovu, sitnih seoskih kuća. Otuda u stvaranju štimunga života ovog naivnog i toplog, izolovanog i zatvorenog samog u sebi svijeta, Sijarić nastoji da potencira njegovu umrtvljenost u intenzivnom pokretu prirode. Zato njegovi likovi nijesu samonikle tvorevine ni tipske figure, nego živi ljudi snažnih nagona, prisno vezani za zemlju i njene okrutne zakone.

U skoro svakom Sijarićevom djelu nalaze se upečatljive evokacije pejsaža, prirodnih pojava i života „pod otvorenim nebom“; ali ta „čuda prirode“ i bogatstvo njenih promjena dočarani su kao čudesna projekcija potresa u čovjekovoj duši i ćutljivih naoblačenja „unutrašnjeg neba“ njegovih junaka. Možda upravo svi ti elementi - običaji, kultura, predanja, istorija, priroda sa svim njenim oblicima i mijenama, zablude i uvjerenja - stvaraju iluziju realnosti u Sijarićevim djelima; ali umjetnički pogled neprekidno je usmjeren zapravo u jednom drugom pravcu, u pravcu bezbroj običnih i neobičnih ljudskih sudbina, onima kojima se kapa kroji i onda kad im se

čini da su makaze u njihovim rukama. Pričanja Sijarićeva, dakle, protkana su čestim reminiscencijama i opisima prirode i prirodnih pojava, mada on simbolički kazuje događaje i bez izravnog opisa. Evo primjera: „Negdje pod planinom je grmjelo, potmulo i otegnuto. Činilo se da grmi pod zemljom“. (RAM BULJA) Kosmičko i ljudsko, folklorno i istorijsko, protkani umjetničkim transformacijama prirodnih fenomena dobijaju kod ovog pisca snagu jedinstva i nerazlučivosti događaja i priče o njima, života na Zemlji i njegovih vanzemaljskih značenja. Čovjekovi skriveni sukobi, njihova unutrašnja napetost, kao i njihovo burno razrješenje ne obuhvataju, s toga, samo unutrašnje prostore duše, nego se prelijevaju preko granica bića i u svoju igru upliću čitavu prirodu kao jedinu pravu pozornicu trenutnih oblika i njihovih trajnih posljedica, zemaljskog poretka stvari i relativnosti njihovog konačnog smisla. S toga, u Sijarićevim djelima često odzvanja potmula huka planine zahvaćene mećavom, skrivenih planinskih rijeka, bezvodnih polja-pustopolja, dubokih pećina, čudesnih drumova po kojima „hodaju božje i ljudske riječi“... a iznad svega lebdi slika zategnutog „bihorskog neba na kome tragovi zvijezda ispisuju putanje čovjekove sudbine i drže konce naših života“.

NEPRIZNATO JUNAŠTVO (Jedan pogled na roman “*Mojkovačka bitka*” Ć. Sijarića)

Uobličavajući svoje junake i događaje Sijarić ih smješta u manje ili više izvjesnu prošlost, ponekad neodređenu, neizvjesnu, za umjetnički čin i ne tako bitnu odrednicu. Izuzetak od ovoga čini roman *Mojkovačka bitka*.¹

Dosta kasnije, iza objavljivanja romana “*Mojkovačka bitka*”, 1968. godine, Sijarić je na književnoj večeri u Sarajevu, 1974. godine, pričao o jednom svom razgovoru sa Blažom Jovanovićem, jednim od vodećih političara Crne Gore iza Drugog svjetskog rata.² Naime, Blažo Jovanović je već afirmisanom piscu Sijariću, sugerirao da piše roman o bici na Mojkovcu, koja se odigrala na početku 1916. godine, kada su crnogorske jedinice sačekale austrijsku vojsku i zadržale je dok se srpska vojska ne povuče prema Albaniji. Crnogorska vojska, ne samo da je zaustavila Austrijance već ih je potukla tako da je i sam austrijski komandant izvršio samoubistvo.

Po svršetku Prvog svjetskog rata, velikosrpski hegemonisti nevoljko su gledali na borbu i doprinos Crne Gore u tome ratu, jer bi i Crna Gora, uz prave činjenice, mogla dobiti, za učešće na strani Antante, mjesto za pregovaračkim stolom u Parizu, kakvo je dobila Srbija nakon toga rata. Svako posebno isticanje bitke na Mojkovcu od strane Crnogoraca, u tadašnjim društvenim okolnostima, bilo bi okarakterisano kao težnja za nacionalnim osamostaljivanjem i državnom postojanošću. Stoga je Blažo Jovanović u piscu Ćamilu Sijariću pronašao osobu koja nije pripadala ni srpskom niti crnogorskom etnosu, a znala je da u književnoj formi predstavi taj važan događaj za historiju Crne Gore.

Dugo se Sijarić kolebao kako da pride toj temi. Svjestan navike da se preuveličavaju nacionalni događaji u tom kraju, te da ne može udovoljiti onima sa mitomanskim zahtjevima u crnogorskom naciju, a muke rata i

---

¹ Ćamil Sijarić: *Mojkovačka bitka*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.

² Sijarićevom pričanju o tom razgovoru sa Blažom Jovanovićem prisustovao je i autor ovog teksta.

iznenadujuće velika narodno-vojnička pobjeda na mojковаčkim brdima, uz muke i boljke pojedinaca, bez kojih i nema pravog književnog stvaranja, stvarali su u umjetniku teškoću odnosa prema temi koju je trebalo oblikovati u romanesknu cjelinu. Zapisom "*Prilaženje jednom motivu*"³ autor je ostavio trag o svojim emocijama, traganjima, opredjeljenju, pristupu i odluci da piše o bici na Mojkovcu:

Valjda svi mi pisci, kada prilazimo književnoj obradi jednog motiva, prvo provjerimo raspon svojih emotivnih snaga u odnosu na taj motiv. Tako bi jedini naš aršin, kojim mjerimo to što hoćemo da obradimo, bila amplituda naših emocija. A to bi otprilike značilo pravljenje nekakvog računa o količini i vrsti leksike koja će nam trebati da djelo dovedemo do «pod krov». Jedan, po mom mišljenju, vrlo interesantan motiv – Mojkovačka bitka, spadao bi među one motive koji traže specifičan leksički materijal, i vrlo visoku stvaralačku temperaturu – naime: jedno duboko saživljavanje sa tim motivom, jedno totalno usađivanje u vrijeme, tren, historijsku situaciju, duh, i sve drugo što se odnosi na mojkovački fenomen – a prije i iznad svega nalaženje jednog adekvatnog izraza za sve to.⁴

Odlučan da ovom događaju treba literarna obrada jer je "*političkim igrama srbijanskih hegemonista prema Crnoj Gori, sve do nedavno ostao kao jedna nepoznata i nepriznata bitka protiv Austrije*"⁵ Ako bi se priznala uloga Mojkovca, onda bi se priznala i uloga Crne Gore u Prvom svjetskom ratu. Očito se išlo od strane tadanjih srpskih ideologa da se ta uloga omalovaži. Ta zataškana bitka mogla je po mišljenju Sijarića dobiti punu satisfakciju samo literarnom obradom. Ali kakva ta obrada treba da bude? Umjetnik Sijarić bježi od faktografije. To mu sputava maštu. Balast historijskih činjenica ometa suštinu umjetničkog viđenja. Umijeće je u tome šta pisac treba da vidi, a pred čime da zatvori oči. Kakvu poruku da iskaže kroz roman o bici na Mojkovcu:

Jedan rat – ne! Jednu pobjedu slabijeg – ne ni to! Jednu divnu borbu za slobodu - ne ni samo to, jer po tome Mojkovac nije nikakav usamljen slučaj! A meni se ipak čini da ima nešto po čemu je Mojkovac baš usamljen fenomen. I zbog toga se on i nameće kao jedan zahvalan motiv.

A šta je to?

---

³ Ć. Sijarić: *Prilaženje jednom motivu*, "Kritičari o djelu Ć. Sijarića", Sarajevo, 1986. (Od sada samo „Kritičari...“)

⁴ Isto, str. 305.

⁵ Isto, str. 306.

Narod!⁶

Taj narod neodjeven i neobuven za svakodnevni život, a kamoli za naporni rat; bez poziva za mobilizaciju, sam, bez pogovara, bez ratnih pokliča i halabuke, ”s ječmenicom i sirom u torbi pokraj municije, s vjerom da vodi jednu opravdanu borbu protiv strane sile koja mu je došla na prag, digao se da izgine - ili pobijedi. Da izgine - za onaj amanet.”⁷

Autor je dugo razmišljao o temi koja ga je zaokupljala. Našao je da tu ima nešto dublje od običnih historijskih događaja: “A to dublje je psiha borca. I dubina ovog motiva bila bi upravo psiholoska dubina. I to ogromna”.⁸

Bitka na Mojkovcu mogla se sagledati historijski, politički, nacionalno, dakle veoma kompleksno, u čemu bi se umjetnik sigurno izgubio. Sijarić se odlučio:

Stvar bi, dakle, trebalo suziti na njen po mogućstvu najuži okvir, na onu njenu suštastvenu supstancu, na njen vrh, na njen brid. Možda na simbol; svakako i prije svega na simbol – jer takva bi obrada bila najobuhvatnija i koncepcija motiva najrealnija.

E tu je zec! U koncepciji! Kako koncipirati ovaj idealni materijal za jednu humanističku heroiku. Kako ga – suženog u njegovu žižu, uzdići visoko.⁹

Odlučivši da se vine visoko i da obradi temu mojškovačke bitke u obliku romana autor je bio svjestan da to traži poseban let stvaralačke mašte, i iznad svega: “Jednu ljubav za ljude i njihove slobode. Ljubav za vremena koja su prošla, i za ono u njima što je bilo veliko. [...] Veliko – a ljudsko”.¹⁰

Odlučan da prihvati izazovni motiv mojškovačke bitke, Sijarić uvodi puno likova, prati razvoj bitke i paralelno sa njom ljubav Umke i Radiča. Stvaranjem karnevaleskne slike,¹¹ kako bi to rekao Mihail Bahtin, autor nas uvodi u prostor i vrijeme rata, u haotični okvir nedopuštene ljubavi između dvoje zaljubljenih, muslimanke Umihane - Umke i pravoslavca Radiča, učitelja i crnogorskog oficira.

⁶ "Kritičari...", str. 306.

⁷ Isto.

⁸ Isto, str. 307.

⁹ Isto, str. 308.

¹⁰ Isto.

¹¹ Osim toga, taj pojam (karnevaleskno) upućuje na mnoštvo glasova koji se miješaju i nadglasavaju, kao u uličnoj buci za vrijeme karnevala, kad niste sigurni čiji glas do vas dolazi, niti šta vam poručuje. (Zdenko Lešić: *Priroda Sijarićevog pripovjedačkog svijeta*, u “Književno djelo Ćamila Sijarića”, Sarajevo, 2003. str. 22.)

Priča romana se pleće oko Radiča Memića, seoskog učitelja, borca i komandanta brigade na Mojkovcu. U uglednoj porodici Redžepa Karadašića odvija se čitava drama zbog Umkine odluke da pobjegne svojoj ljubavi, učitelju Radiču. Čitalac jedva čeka da upozna seoskog učitelja. Tek poslije Umkinog drugog uspješnog bjekstva vidimo Radiča osvjetljenog fenjerom i u očima Umke da je visok, crn i mršav. Sa torbom u kojoj je bila jedna jedina knjiga, đачki dnevnik, ispisan njegovom rukom i puškom na ramenu, otišao je u Crnu Goru vodeći Umku, kao hajduk sa plijenom, osjećajući da se nikad više neće vratiti u Grablje među svoje đake. Učitelj je bez oca i majke, bez zemlje, bez kuće, sa torbom, puškom i ljubavlju prema Umki. Žao mu je Umke što su je varali da će hoditi po dvoru i imati svega uz svoga izabranika učitelja.

Zaustavivši se u Akovu, na putu prema Crnoj Gori, Radič počinje ozbiljnije da razmišlja o sebi, vremenu ratnom, o ljubavi i ženidbi. Osjeća neku zbrku u sebi: *"Kad sam se bio zaljubio, ja sam htio da nijesam zaljubljen, kad nijesam htio da se ženim, ja sam potegao i oženio se."*¹² U Akovu biva mobilisan u crnogorsku vojsku. Umku sa tetkom Despinom ostavlja tu u Akovu.

Kasnije će, kada bude prolazio sa svojim bataljonom kroz Akovo, svratiti do kuće u kojoj je ostavio ženu i tetku, ali će zateći praznu kuću jer su poslije dugog čekanja da se mladoženja vrati, njih dvije otišle da žive na selu kod Radičevog prijatelja Maksima Tucanje. Obuzetost ljubavlju tjerala ga je da misli o voljenoj i da je traži, a kad je Umka sa Despinom došla k njemu na front, odbio je da se sastane sa svojom ženom, dajući prednost vojničkim obavezama u ratu. Saznanje da se Umka razboljela, čekajući ga u nekoj kolibi, nedaleko od linije fronta, učinilo je da u Radiču pretegne ljubav i uputi se ka kolibi u kojoj je bila Umka. Krhko tijelo i tanana duša Umke nisu izdržali sve lomove kojima je bila izložena i na hladnoj zimi u oskudnom smještaju umire a da ne dočeka da vidi svoga voljenog.

Trpeći jake vojne udare Radičev bataljon se pomjerao od Sinjajevine prema Limu sa ciljem da u sprezi sa drugim bataljonima krene prema Kosovu kao pomoć srpskoj vojsci. Radič potajno želi da se ne ide na Kosovo. On bi radije da ostane tu pored Lima. Razvoj vojnih događaja učinio je da Radičev bataljon i ostane pokraj Lima da prepriječi put drugoj i šestoj austro-ugarskoj diviziji kako bi ih zaustavili u njihovom prodiranju uz Lim prema Srbijancima. Vojnički zadatak okupirat će junaka ovog romana da

---

¹² "Mojkovačka bitka", str. 69.

će svjesno svoj lični život, svoju ljubav prema Umki, prema tetki Despini i drugima ostaviti u drugi plan. Uspjeh bataljona i njega kao komandanta, neće, na kraju, moći da nadoknadi ličnu bol kao posljedicu surove odluke da neće da vidi svoju voljenu dok traju ratne operacije.

Umijećem i iskazanim junaštvom, naš junak biva postavljen za komandanta bataljona. Sublimacija mudrog ratnika, dostojanstvenog odnosa prema saborcima, vojničkog i humanog odnosa prema neprijateljima i zarobljenicima čini Radiča stabilnim, uzornim i bliskim. Iako mu je u bataljonu bilo dosta problematičnih boraca, ovaj oficir je svojim odnosom prema ljudima i ličnim primjerom učešća u ratnim akcijama uspio da održi disciplinu i borbenu spremnost bataljona. Austrijska vojska, sastavljena od ljudi iz raznih krajeva carstva: Češke, Slovačke, Hrvatske i Bosne, pokazala se ne baš homogenom i ne toliko zainteresovanom za osvajačke pohode svoga cara. Zbog blizine na frontu, vojnici sa jedne i druge strane linije razdvajanja, dovikuju se i razmjenjuju duhan, sa crnogorske i opremu, sa austrijske strane. Pristalicama mitskog crnogorskog junaštva, nakon pročitanoг romana, nisu se dopadale stranice koje govore o tim razmjenama između vojnika suprotstavljenih strana.¹³

Radičev bataljon dobija glavni zadatak da kod Mojkovca, kod kote Razvršje, sačeka Austrijance, zadrži ih dok glavniа srbiјanske vojske ne prođe iza Bjelasice, prema moru, gdje će se pridružiti saveznicima. Bilo je tu, prije odlučujuće bitke, neuspjelih pregovora sa austrijskim oficirima, koje je sa crnogorske strane vodio Radič. U odlučujućoj bici Radičev bataljon izlazi pobjednički, ali slavije izostaje, nema čak ni uobičajenih pohvalа vojnicima, jer se mora pročitati naredba vrhovne komande da se vojska mora raspustiti; Crna Gora je potpisala kapitulaciju. Pirova pobjeda Radičevog bataljona ostaje bez draži, bez zaslužene slave, a glavni junak priče Radič i bez svoje voljene, pa mu nije ostalo ništa drugo nego da sa grupom vojnika, koji se nisu mirili sa

---

¹³ "Dobili smo zanimljivo štivo, svježe, nadahnuto, dragocjeno čak po idejnoj usmjerenosti, ali crnogorska proza još uvijek duguje dramatičnu sliku one borbe na snijegu i ledu kada su pucale kosti, lomile se bukve, smrzavale ruke na obaraču i ishod rata zavisio od jednog juriša. U strahu od patetike (a taj strah je potreban i opravdan), možda smo do izvjesne mjere pretjerali u deheroiziranju likova i u podvlačenju zanimljivih zgoda, tako da smo opširnije informisani o trgovanju Crnogoraca i austrijskih vojnika, o dvjema ženama Novaka Čelića, o fabričkim svecima koje je na front poslala kneginja Milena nego o vijavici koja je smrzavala sve sem čvrste riješenosti da se neprijatelju ne dozvoli proboj." (Radoslav Rotković: "*Mojkovačka bitka Čamila Sijarića*", "Kritičari"..., str. 269.)

porazom, ili nisu imali kuda da se vrate, ide sa oružjem u goru i tako nastavi borbu.

Stvarajući romanesknu epopeju zasnovanu na važnom događaju iz prošlosti crnogorskog naroda, pisac prati uporedo i razvoj ljubavne priče između Umke i Radiča sa lirsko-epskim valerom, koja, usudno i neminovno, u datim okolnostima, završava baladno. Prateći psihološke probleme pojedinaca uvučenih u šira društvena dešavanja i prelomne historijske događaje pisac je uspio da ostvari jedan moderan roman na tragu ideje individualnosti i prisustva egzistencijalizma u književnosti na ovim prostorima.¹⁴

Stvarajući ovo djelo autor se poslužio historijskim događajem ili mu je historijski događaj bio podstrek da počne priču ovoga romana. Rezultiralo je to stvaranjem umjetničkog djela, historijskog romana, koji svojim porukama, kompozicijom, filozofijom rata i slikama svakodnevne borbe u životu prevazilazi okvire jednog historijskog događaja i pruža širu viziju o čovjeku, ratovima, relativnosti moći, vojničke snage i državne premoći nad drugima. Bez obzira na ratove i političke promjene čovjek nalazi vrijeme da osmišljava svoj život i sa manje ili više uspjeha traje do konačnog smiraja. Junak "Mojkovačke bitke" proistekao iz naroda nema smiraja baš kao i narod što se ne miri sa zakulisnim igrama poništavanja njihove borbe.

Uz prepoznatljivo umijeće pričanja svojstveno Ćamilu Sijariću, kojim se obilato koristio i pri izradi ovoga djela, ukupnost doživljaja umjetničkog čina, što proizilazi iz "*Mojkovačke bitke*", postaje kompletan i pun.

---

¹⁴ "Sijarićeva *Mojkovačka bitka* i njegova verzija priče o historiji već su u dosluhu sa *modernističkom idejom individualnosti*, ali i u dosluhu sa isijavanjima *egzistencijalističke filozofije* u južnoslavenske literature". (Enver Kazaz: "Bošnjački roman xx vijeka", Sarajevo, 2004. str. 237.)

Lidija BOŠKOVIĆ

INTROSPEKCIJA: *SABLJA* ĆAMILA SIJARIĆA I *DERVIŠ I SMRT MEŠE SELIMOVIĆA*

Pripovedanje Ćamila Sijarića, bar kada su u pitanju njegove pripovetke,¹ karakteriše spoljašnja vizura, fragmentarnost, nepotpune fabularne linije i odsustvo motivacionih čvorišta. U pripoveci *Sablja* Sijarić se, međutim, oprobao u dijametralno suprotnom postupku: postupku introspekcije, živog i detaljnog sekciranja emocija, dilema i patnje glavnog lika, i to, što je naročito važno – glasom samog tog lika.

Priča *Sablja* izuzetno je složene narativne strukture. Prvi, kraći deo ispričan je tehnikom sveznajućeg pripovedača.² U već pomenutom maniru karakterističnom za većinu njegovih pripovedaka (fragmentarnost, „zatamnjena” mesta, spoljašnja vizura...) ispričano je kako je kadija došao u Akovo, nastanio se u hanu i u njemu s kadijinicom neko vreme ostao; kako je iznenada otišao, ostavivši knjige; kako se nekoliko godina iza toga han srušio i knjige zatrpao i, na kraju, kako se posle mnogo vremena, ispod gomile đubreta koja se na mestu nekadašnjeg hana nataložila, pomaljaju sanduci s knjigama. Jedna od njih – ona pisana kadijinom rukom – privlači najviše pažnje. Drugi deo pripovetke jeste zapis iz te knjige – tačnije, ta knjiga sama.

---

¹ Oslanjamo se na relevantan izbor Sijarićevih pripovedaka *Priče kod vode* koji je sačinio Rajko Petrov Nogo (Ćamil Sijarić, *Priče kod vode*, izbor Rajko Petrov Nogo, SKZ, Beograd, 1982). Svi citati su dati prema ovom izdanju.

² Narator prvog dela pripovetke poseduje znanje sveznajućeg pripovedača, međutim, on se mestimično vezuje za sredinu o kojoj govori, što stvara privid pripovedanja nekog od meštana: „(...) i verovalo se da ih tamo udara žena kadijina, onako kako se to čini u Bosni, a ne čini *ovdje* u Akovu (...)”. Ovaj oblik pripovedanja, odnosno ova oneobičena pripovedna perspektiva proishodi iz Sijarićevog insistiranja na kolektivnoj svesti i na pripadanju zajednici, pa je motivacijsko uporište isto i za ovaj tip „sveznajućeg” pripovedača i za, po formi drugačije, *mi*-pripovedače kakvi se, recimo, javljaju u pričama *Naša snaha i mi momci*, *Kako smo ženili Šerifa, Rođak...*

Kadija, o kome je sveznajući narator do tada pričao priču, preuzima ulogu pripovedača, što neminovno prati i promena forme pripovedanja: prvi deo je u trećem, a drugi u prvom (ispovednom) licu jednine. Dvama pripovedačkim glasovima (sveznajući narator, kadija) i dvema pripovedačkim formama (*er-*, *ich-*) odgovaraju i dve vizure pripovedanja. Prvi, sveznajući narator opisuje događaje samo iz spoljašnjeg ugla: dato je samo ono što kasabljiye mogu da vide ili znaju o neobičnom bračnom paru i priče koje se o njima ispredaju u Akovu. O tome šta se dešava između kadije i kadijinice, u kadijinoj sobi i kadijinoj duši nema ni jedne reči. Odsustvo bilo kakve „unutrašnje” informacije u prvom delu pripovetke oneobičava ovaj bračni par, a od kadijinice čini neko tajanstveno i gotovo nestvarno biće koje Akovljani retko viđaju i o kome jedino znaju da na zidu od hana crta cvetove i da boluje od neke tajanstvene boljke:

„(...) taj dio hana, sa šarenim vratima i prozorima, odskakao je od svih drugih kuća, i podsjećao na neki drugi kraj i grad, iz kojeg je žena ovog kadije, jer su te šare bile njeno djelo. Brisala ih je i stavljala još ljepše, i svijetu se činilo da je zid na hanu procvjetao i da će imati još da cvjeta, sve dokle je tamo kadijinica. (...)

A o ženi njegovoj, već mjesecima, ništa se drugo nije moglo doznati – sem da neku tešku boljku boluje, o kojoj su najviše pričale žene. Pričalo se i to – da je pravo čudo kako taj kadija, u tolikim svojim ćitabima, nije mogao da nađe lijek za svoju ženu (...).”

Čak i ovo šaranje po zidu vremenom zadobija obrise nečeg legendarnog i nestvarnog:

„(...) taj dio je ostao bijel, išaran bojama „pembe” i „turundži”, a to su ženske boje – i *vjerovalo se* da ih tamo udara žena kadijina, onako kako se to čini u Bosni, a ne čini ovdje u Akovu (...).”³

U sećanju i priči Akovljana ništa manje nestvaran nije ni sudija:

„(...) zaturili bi priču o čovjeku koji je među njima živio kao sjenka – koja se, činilo se, nije ni vidjela, do samo čula kako zbori – i niko im nikad nije tako mudro zborio kao što im je zborila ta sjenka. I da nije bilo onih knjiga u hanu, koje su ostale iza njega, oni bi vjerovali da je sve to bio jedan san, u kojem su slušali mudre priče od čovjeka kojeg su vidjeli, ili nijesu – ili od svega ništa nije ni bilo, nego im se samo tako učinilo, i još im se eto, pričinjava (...).”

---

³ Sve u okviru citata podvukla – L. B.

A poput neobičnog bračnog para, zamagljeni su i likovi i sudbine o kojima kadija pripoveda, pa i knjige same, o čemu rečito, u šiframa usmene književnosti i arhaičnog mišljenja, govori prostor gde se one nalaze:⁴

„(...) pa su tako knjige ostale kao ni na nebu ni na zemlji – u maglama i vjetrovima, kao što je bio i sam kadija, i kao što su bili i svi oni o kojima su kazivale knjige: mudri i mahniti, carevi, kraljevi i njihove sluge, pameti ljudske hitre kao vjetar – i mahnite tako kao vjetar”.

Paralela s Andrićem prosto se nameće – zbog njegove opsesivne teme priče i pripovedanja, zbog usmerenja na marginalne društvene slojeve i likove, ali i zbog konkretnih njegovih dela, *Proklete avlije* pre svega, bazirane upravo na pričanju dvojice ključnih naratora – fra Petra i Ćamila – o ljudima u „maglama i vjetrovima”, o „mudrima i mahnitima, carevima, kraljevima i njihovim slugama”, o „pametima ljudskim hitrim kao vjetar – i mahnitim tako kao vjetar”. Sijarićeva sklonost ka tematizaciji žive, usmene priče, njenog smisla i prirode najneposrednije i najjače došla je do izražaja u pripoveci *Hasan, sin Huseinov*, gde su glavni junak i noseća tema upravo pomenuti pripovedač i veština pripovedanja, ali je uočljiva i u fragmentima pripovetke *Sablja*:

„Čudno je, uzvišeni kadijo, Hajim-efendijo, kako svaki od njih pronađe vezu između onoga što ja pričam i onoga što je u njima – što su učinili, ili bi učinili kad bi smjeli ili kad bi umjeli.

I tako nekako i jeste – mudri kadijo, Hajim-efendijo, – istine se rasprostiru kao vazduh i tiču se svakoga – i, eto, čuda, moja je žena slušala mene kao što me slušaju oni u hanu da u priči nađu nešto za sebe i da u priči nađu sebe – jer se svi mi u pričama nalazimo, u njima je po dio našeg djela, po dio naše sudbine, pa je – zbog toga, dobro slušati svačiju priču, radi sebe”.

Ovaj fragment se, svakako, može čitati u autopoetičkom ključu, ali ne manje, i u autobiografskom, jer je veština živog usmenog pripovedanja – znamo iz biografskih izvora – odlikovala i samog Ćamila Sijarića.

Dakle, iz prvog dela pripovetke *Sablja* saznajemo samo neke okvirne podatke o neobičnom i tajanstvenom bračnom paru. Šta se u njima, pre svega u kadiji dešava, vidi se tek iz kadijinog zapisa, odnosno knjige,

---

⁴ U arhaičnim predstavama, i usmenoj književnosti koja se na tim predstavama temelji, granični prostor, prostor između dva jasno definisana pola (u konkretnom slučaju – „ni na nebu ni na zemlji”) uvek je potencijalno opasan i po pravilu je rezervisan za demonska bića i bića medijatore. Shodno tome, i predmeti koji se za takve prostore vezuju poseduju nešto od htonskih karakteristika ili moći.

koja je, zapravo, fiktivno pismo upućeno fojničkom kadiji, Hajim-efendiji, daidži njegove žene, što mnogo godina nakon njihovog odlaska iz Akova izlazi na svetlost dana i dospeva do ruku kasablija. Ona je pisana „iznutra”, introspekrivno, i u njoj se nalaze detalji koji upotpunjuju mozaik i uspostavljaju celovitu sliku događaja. Tek u drugom delu pripovetke uvodi se jedan od glavnih likova – u kasabi potpuno zaboravljen sabljjar Kaplan, ispostaviće se – treći član bračnog trougla, i motivacije kadije, kadijinice i sabljara za postupke koje su meštani registrovali, ali koje nisu mogli ni protumačiti ni razumeti. Dakle, „unutrašnjim” pripovedanjem momenti, već markirani u prvom delu pripovetke, osvetljeni su iz drugog ugla, čime su izmenjeni njihov smisao i značenje, ali je istim postupkom dat i niz novih podataka, dragocenih i neophodnih za razumevanje i tumačenje događaja.

„Spoljašnja” i „unutrašnja” pripovedna vizura predstavljaju dve paradigme, dva sistema postupaka koji se međusobno dopunjuju: s jedne strane su sveznajući narator, koji priču priča, treće lice pripovedanja, spoljašnji ugao gledanja na događaje, fragmentarnost i mesta „neodređenosti”, praznine i nejasnoće, i njima primerena tajnovitost, a s druge strane, kadija narator, koji priču zapisuje, prvo lice pripovedanja, introspekcija, unutrašnja perspektiva, upotpunjavanje fabularne niti i rasvetljavanje nejasnih, „zatamnjenih” mesta. Ukrštanjem i kombinovanjem ovih dveju paradigmi Sijarić je dao zapanjujuće celovitu sliku jednog sveta i događaja koji su se u njemu u nekom vremenu odigrali.

Dvema pomenutim paradigmama odgovaraju i različiti stilovi pripovedanja: prvi karakteriše distanciranost pripovedača od događaja, mestimično – blaga ironija, kao u opisivanju odnosa kasablija prema knjigama i učenom kadiji,⁵ pa čak i pomeranje ka grotesci, opet u vezi s kadijinim „ćitabima”:

„A jedna se knjiga izdvajala (...) bila je o ženi. O kadijinici. O boljci koju je bolovala i lijeku koji joj je tražio. (...) Slušajući kad se čita knjiga, ili slušajući kad se prepričava, djeca su bila naučila napamet po cijele odlomke i glave, i klicala ih po sokacima – ne znajući i ne shvatajući ni smisao ni cilj toga što govore. Najviše su klicala početak, jer im se činio najčudniji, i jer su ga najbolje znala (...) `O, viđeni, o, učeni, o, poštovanja dostojni, o, među ljudima odabrani, u umu bistriji, u srcu meki, u jeziku

---

⁵ „(...) je li zbilja moguće da tom čovjeku, koji iz Bosne bježi u Sandžak, trebaju toliki ćitabi; da mu oni nijesu, dok su stali u njegovu glavu, iz glave pamet istjerali – pa mu u glavu došlo lako, a pod nogama mu došao prav put, i još ga neko otrag potjerao – i eto ti ga pravo u Akovo”.

štedljivi, u knjizi učeniji od svih naučenih, u dobru bolji od svih dobrih, u sreći srećniji od svih srećnih – čuj me, kadijo fojnički, u Fojnici, u Bosni, daidžo moje žene, i počuj što ti u ovom pismu govorim o bolesti moje žene (...)", dok drugu paradigmatu, odnosno drugi stil pripovedanja karakteriše ispovedni i emotivno napregnut ton.

Iz prethodnog citata vidi se da je drugi deo pripovetke pismo, tačnije, pisma kadije iz Akova kadiji iz Fojnice. Međutim, ova epistolarna forma jeste samo manir i odabrani način pripovedanja, pošto „pisma” nisu pisana da bi se odaslala. Komunikacija je fiktivna i otpočетка neciljana i nemeravana: kadija iz Akova knjigu ne šalje „daidži njegove žene”, već je ostavlja s ostalim knjigama u hanu. Epistolarni manir vidljiv je, zapravo, samo u formulama obraćanja velikodostojniku – kadiji, što je, očigledno, jedan od literarnih toposa, i u umetnutim dobrim željama i blagoslovima, u kojima se prepoznaju standardna (verska) metaforička značenja, takođe knjiškog porekla:

„Hajim-efendijo, nek su ti dušmani pod nogama kao klinci konju pod kopitama. (...) nek ti pred ljudima lice bude veselo, a duša pred bogom (...) Hajim-efendijo, nek su ti vrline uzvišene, a pamet bistra (...) nek ti je um tvoj svijetao, tijelo krepko, puti pred nogama pravi i široki, Hajim-efendijo (...) neka ti je pamet hvaljena (...)"

Sve ostalo u kadijinom zapisu jeste lična ispovest i nevezana je za lice kome „piše”. Međutim, toposi obraćanja se tako često ponavljaju da se drugo lice, adresat, i epistolarna forma prosto nameću čitaocu. Uz to, „refrenska” variranja pomenutih formula i izreka, očito, opštih mesta verskih knjiga i zakonika, daju naraciji i specifičan, poetski ritam. Insistiranjem na toposima religiozne literature kadija, zapravo, pokušava da prikrije ispovedni ton sopstvenog zapisa i ublaži emotivnu prenapregnutost i tenziju, ali i da nađe rešenje ili utočište u nekim već postojećim, okoštanim, nepromenljivim, večnim modelima ponašanja – ako je moguće. U graničnom, kriznom momentu saznanja da ga žena vara, kadija u knjizi traži spas:

„Uzimao sam u ruke knjige, one što sam mislio da će mi pomoći; velim Ibni Samaru od Samare: daj mi mudrost da savladam ludost, daj mi mudrost jaču od žene i sablje, i zatvorih knjigu Samarovu, jer ne nađoh u njoj mudrost za sebe, jer ne nađoh u njoj ništa o ženama – mudri kadijo, Hajim-efendijo, daidžo moje žene, ništa o ženama.

Uzimam knjigu Ibni Merata. Hodi ovamo Ibni Merate. Ti si cijelog svog života razmišljao o tome šta je srdžba. Šta je to srdžba u ljudima. Ovamo sada te tvoje misli da utolim srdžbu u svome srcu (...) i pružam

ruku (...) ali ništa o srdžbi kao što je moja ne nalazim, i ja vraćam knjigu među knjige (...).”

Traženje izlaza i sigurnosti u mudrosti vere i zakona i pokušaj da se lična nevolja, nesreća i bol savladaju podvođenjem pod opšte i više razloge već su viđeni u našoj literaturi:

„Osjećao sam potrebu da uzmem knjigu, Kur-an, ili neku drugu, o moralu, o velikim ljudima, o svetim danima, umirila bi me muzika poznatih rečenica kojima vjerujem, o kojima čak ne mislim, nosim ih u sebi kao krvotok”.⁶

Ovo je zapis Ahmeda Nurudina u trenutku prvog „izglobljenja” iz životne kolotečine, u trenutku lomljenja između toga da li da prijavi ili ne prijavi odbeglog Ishaka. U ovom ključnom momentu, kad i kao derviš i kao čovek treba da se odredi i prema sebi, i prema odmetniku, i prema vlastima, i prema veri, Nurudin pokušava da pobegne u knjige i tamo pronade rešenje i smirenje. Meša Selimović i njegov roman *Derviš i smrt* nisu ovde slučajno apostrofirani. Srodnost između *Derviša* i Sijarićeve pripovetke *Sablja* (njegov drugog dela, pre svega) duboka je i višestruka.

Tu je, najpre, forma pripovedanja – prvo lice jednine i ispovedni ton. Uz to, u oba slučaja radi se o zapisima: u *Dervišu* tekst zapisuje Ahmed Nurudin, u *Sablji* kadija iz Akova. Oba lika su, potom, predstavnici viših društvenih slojeva, pripadnici priznatih društvenih redova – Sijarićev junak je kadija od početka, a Nurudin najpre derviš, a potom i kadija, i kod obojice taj socijalni status determiniše njihovo ponašanje i suprotstavlja se njihovim ličnim, ljudskim porivima. Iz ovog sukoba vrednosti kod Nurudina kao pobednik izlazi derviš, jer on prijavljuje Ishaka.⁷

„Derviš sam, stojim na odbrani vjere, i reda, pomoći mu znači izdati svoja uvjerenja, izdati ono u šta je uloženo toliko godina moga čistog života. (...)

A opet, čovjek sam, ne znam šta je učinio i nije moje da sudim, a i pravda može da pogriješi, zašto da ga uzmem na dušu i opteretim se mogućim kajanjem. Bilo je dosta razloga i da mu pomognem”, a kod kadije pobeđuje čovek:

---

⁶ Svi citati iz romana *Derviš i smrt* dati su prema sledećem izdanju: Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Veselin Masleša, Sarajevo, b.g.

⁷ Begunca je prijavio Mula Jusuf, ali na Nurudinov podsticaj: „I tad mi je postalo jasno da sam od prvog časa znao šta će ovaj čovjek uraditi. Kad sam odlučio da sve kažem nekom u tekiji, kad sam izabrao baš njega, (...) bio sam siguran da će pozvati stražare. (...) Jest, htio sam da predam bjegunca stražarima i miran sam radi toga”.

„Doznao sam da taj čovjek drži u ruci lijek mojoj ženi (...) On je sabljar – izrađuje sablje, i ime mu je, kažu – Kaplan. I sablje su mu drukčije od svih koje je čovjek igdje vidio, ili čuo da igdje postoje – igraju u njima, u njihovom čeliku, na zelenoj njihovoj oštrici, (...) sve sami majmuni i lavovi (...)

Valjaće mi od njega lijek zatražiti – meni, kadiji, koji se nijesam naučio spuštati ispod svojega zvanja i tražiti ono od drugoga što drugi treba da traži od mene – to jeste lijek za tijelo i dušu, i šta bi mi rekao ovaj svijet kad bi čuo da se ja, kadija, obraćam za lijek kovačima, a ne nalazim ga u ćitabima; pa šta će mi onda ćitabi, pa šta će mi onda da se zovem kadijom, pa šta da činim ja, božji rob, u ovom dalekom, u mračnom Akovu, u kojem na sablji igraju majmuni, i u kojoj od majmuna tražim lijek (...)

Ali sam morao ka njemu da pođem (...)

Obojicu junaka – i Nurudina i kadiju iz Akova – obeležile su, vidimo već na osnovu prethodnih citata, dileme koje ih lome i neminovnost izbora među vrednostima koje su za njih velike, ali se u konkretnom trenutku međusobno isključuju. Nurudin mora ili da prijavi ili da ne prijavi Ishaka, da stupi ili ne stupi u savez s kadijinicom, da pita ili ne pita za brata, da se za njega založi ili da prećuti, da preda tužbu na sejmene ili da je ne preda... Kadija mora da se ponaša ili kao kadija ili kao čovek i muž, da ode sabljaru ili da ne ode, da mu izuči dovu ili da je ne izuči:

„(...) šta da radim, šta da ne radim – da mu učim i pišem, ili da mu ne učim i ne pišem, i ako ništa ne učinim, to ni na šta drugo ne izlazi nego da ja za svoju ženu ništa ne činim (...)

I kadija i Nurudin poznaju božje i ljudske, verske i državne zakone, koji su kod muslimana i najtešnje vezani, i obojica čitaju knjige. Otuda se i njihovi zapisi stilizuju u skladu s religioznim tekstovima, s *Kuranom* pre svega, kod Ahmeda Nurudina, prirodno, izrazitije, jer je on derviš. Čak se kod dvojice autora – Sijarića i Selimovića – mogu prepoznati iste rečenice koje su im poslužile kao intertekstualni predlošci: setimo se početnog i završnog (prestilizovanog, deformisanog) citata *Kurana* iz *Derviša*, variranog još i na jednom veoma važnom mestu u knjizi – u momentu Nurudinovog utamničenja.⁸

„Pozivam za svjedoka vrijeme, početak i svršetak svega – da je svaki čovjek uvijek na gubitku”,

---

⁸ „Kunem se vremenom, koje je početak i završetak svega, da je svako uvijek na gubitku”.

i uporedimo ga s delom Sijarićeve *Sablje*:

„Sve sam izgubio, o, kadijo!”

„Zar tako mlad pa da gubiš, velim mu.

„Gubim.”

„A šta?”

„Više nego što očima mogu da vidim,”

„Mnogo gubiš – velim mu, a u sebi dodajem: znam na šta misliš. (...)

Vidio sam da i on misli da je na gubitku i pitam se, o Hude, koji od nas dvojice više gubi (...).”

U oba slučaja radi se o krucijalnim gubicima, o izmicanju tla pod nogama i rušenju čitavog jednog sveta koji se činio sigurnim. Kod Selimovića je iz „šarki” izbačen derviš Ahmed Nurudin: on gubi brata, ali se ovaj pojedinačan, konkretan gubitak pokazuje samo kao inicijalna kapisla za pucanje celog jednog sistema derviške izolovanosti i sigurnosti u veri.⁹ Nurudinu izmiče ono na čemu stoji, i on, lebdeći i padajući, pokušava da nađe nove oslonce i nove modele ponašanja – i u tome ne uspeva. Oslonac Sijarićevog lika bio je drugačiji – u voljenoj i obožavanoj ženi:

„(...) njena crna kosa, njena bijela koža oko ušiju, njena sva slika, ona koju sam nosio u pameti kud god sam išao, ma gdje sjedio, ma šta zborio – jer drukčije nijesam ni mogao: ni hoditi, ni sjediti, ni zboriti, bez te njene slike u svojoj glavi (...)

(...) i mili bože, toga uživanja sjediti sa njom, osjećati je, gledati je i slušati, i još većeg uživanja zboriti joj i znati da niko drugi od svih muškaraca na svijetu nema pravo da s njom zbori, da sa njom sjedi i da je sluša, do ja jedini, njen muž – mudri kadijo, Hajim-efendijo, daidžo moje žene, do ja jedini”.

Odlazak ženi u odaju zadobija, čak, vrednost i značaj religijskog čina, molitve:

„I evo se penjem, onako kao mujezin u minaru – da bogu uputim molitvu da nas nikad ne razdvoji – mene i nju, ni u grobu, mudri kadijo, Hajim-efendijo, daidžo moje žene, ni u grobu. Nek se naše duše sjedine u jednoj duši i nek tako ostanu zauvijek, kao što su ostali zemlja i kamen, žeravica i plamen, list i plod, sjeme i rod...”.

---

⁹ „Šta se to odjednom desi, koji se to kamen iz temelja izmakne pa sve počne da se ruši i odronjava? Život je izgledao čvrsta zidanica, nijedna pukotina se nije vidjela, a iznenada potres, besmislen i neskriven, porušio je ponosnu zidanicu kao da je od pijeska”.

Međutim, kadija ostaje bez ovog oslonca i emotivnog uporišta. O veličini sopstvenog gubitka on govori posredstvom arhaične, univerzalno, i usmeno i pisano rasprostranjene metafore vrta:

„Kojim to putem da pođem, kroz koju to bašču da pođem; kroz ovu moju ne mogu, ova je moja opoganjena. (...)”

Pa velim: o koliko je moja bašča noćas izgažena – onoliko koliko i moja duša, i moja postelja, i u postelji pamuk i vuna, i koliko su na rukama moje žene izlomljeni belenzuci, i prstenje na njenim prstima, i naušnice na ušima, i đerdani o grlu od njenog daidže iz Fojnice – aman, daidžo moje žene, mudri kadijo, Hajim-efendijo, aman!”

Dakle, gubitak žene, kao i kod Nurudina, nije samo konkretan gubitak voljene osobe – to je događaj ravan smrti:

„Pitao sam se: šta odavde nosim, a šta ovdje ostavljam. Ne nosim ništa, a sve ostavljam, mudri kadijo, Hajim-efendijo, daidžo moje žene, a sve ostavljam”.

O duhovnoj smrti eksplicitnije, kroz metaforu, kadiji govori sabljar:

„Sad si mrtav!”

„Nijesam mrtav” – velim ja njemu.

„Jesi kad ti molitva neće na jezik.”

Jedan deo odgovornosti za nesreću, kadija, kao i Nurudin u *Dervišu*,¹⁰ preuzima na sebe:

„(...) i vidim da sam ja svoje oči previše poklanjao ćitabima (...) A ti ne znaš – velim mekoj cvjetnoj bjelini, da sam ja i tada kad u knjigu gledam, kad o koralima, o biserima pjesme Ruvejdove čitam, govorio: ti si to! Kad rosan cvijet u travi gledam: ti si to! Kad pticu izjutra na grani slušam: ti si to! (...)”

O koliko su velike riječi Ruvejdove o najljepšim ljepotama svijeta, i znaj kad ih čitam – ja mislim na tebe: ti si to!”.

---

¹⁰ On se, nakon razgovora s Hasanom, kaje što se nije prisnije i prijateljskije postavio prema Muli Jusufu, koga je kao dečaka doveo u tekiju, i pokušava, kad je već kasno, da vezu među njima ponovo uspostavi: „Ne mogu da kažem: budi mi prijatelj. Ali mogu da kažem: biću ti prijatelj. Bližeg od njega, Jusufa, nemam. Neka mi bude umjesto sina, koga nisam stekao; neka mi bude umjesto brata, koga sam izgubio. A i ja ću njemu biti sve što želi i što nema. Sad smo jednaki, unesrećili su nas zli ljudi. Zašto ne bismo jedan drugome bili zaštita i utjeha? (...) biću strpljiv, čekaću da ponovo oživi prijateljstvo koje je, znam to dobro, osjećao prema meni. Je li se pojavio? Je li jeknuo? Je li zaustavio vapaj na samom rubu suhих usana? Uzalud je, nema nam spasa, nesuđeni prijatelju”.

Ovo pozivanje na čuvene tekstove, citiranje i parafraziranje izreka i misli mudraca i religioznih pesnika obeležilo je, znamo, i Selimovićev roman. Neke od tih izreka gotovo su identične kod dvojice pisaca, što, s jedne strane, može ići iz poznavanja i asociranja istih konkretnih tekstova, a s druge strane, iz prirode njihove vere i odnosa prema svetu koji ona modeluje. Kadija, vraćajući se od sabljara sokakom, čuje s druge strane molitvu za pokoj nekoga ko je tamo umro i skreće misli na smrt:

„(...) i mislim: ko još neće umrijeti, i ko se roditi, i koja još ptica naći sebi granu, i koja još ostati bez grane – i korito bez vode, i travka bez rose, i tako redom, i tako sve...”

Nurudin, smišljajući utehu za starog Džanića, za koga misli da je na samrti, premišlja:

„Govorio sam, tješeći:

Smrt je jekin, sigurno saznanje, jedino za što znamo da će nas stići. Izuzetka nema, ni iznenađenja, svi putevi vode do nje, sve što činimo to je priprema za nju, priprema čim zakmečimo udarivši čelom o pod, uvijek joj bliže, nikad dalje”.

Čak su i ambijenti donekle slični. Kadija ide sokacima ka Kaplanu, čija je kovačnica kraj reke, i uzda se da će voda odneti ono što ima s Kaplanom da razgovara; tekija je u *Dervišu* takođe na vodi, kraj rečice koja ima bitno simboličko značenje u romanu i predstavlja neku vrstu *alter ega* glavnog junaka.¹¹

Sličnost između *Sablje* i *Derviša* ogleda se i u „klupčadima” u koje su likovi zapreteni. Ahmed Nurudin i Mula Jusuf čine jedno takvo „klupko” – Nurudin je kriv, ili, bar, asocijativno vezan za smrt Jusufove majke,¹² Jusuf za smrt Nurudinovog brata. Međusobno se mrze, ali ostaju jedan kraj drugog. Ova mržnja je najpre latentna, potisnuta, s kratkim prolescima i varnicama koje brzo jenjavaju, i nevezana je za Harunovu smrt. Nurudin je, recimo, oseća u momentu dok gleda Mulu Jusufa kako ispisuje Kuran nakon prijavljivanja Ishaka:

---

¹¹ „Rječica je slična meni, bujna i plaha ponekad, a češće tiha, nečujna. Krivo mi je bilo kad su je zagatili ispod tekije i jarkom natjerali da bude poslušna i korisna, da kroz badanj tjera vodenični točak, a radovao se kad je, nabujala, razrušila ustavu i potekla slobodno. A znao sam da samo ukroćena melje žito”.

¹² „Nikad nije govorio o svome djetinjstvu, ni o ravnici, ni o hanu, ali mi se činilo da u njegovim očima, uvijek kad me pogleda, vidim sjećanje na majčinu smrt. Kao da sam se nerazdvojno spojio s tom njegovom najtežom uspomenom. Možda je i zaboravio kako je bilo, pa i mene smatra krivcem, jer sam bio što i ostali”.

„Okrenuo sam se od njega, od ružne slike koju sam vidio u njemu, i od bezrazložne mržnje što je u meni buknila, gušeći me kao dim, kao gnjilež.”

Ova „bezrazložna” mržnja zadobija oslonac i pravo na otvorenost nakon saznanja da je Jusuf kriv za smrt njegovog brata:

„(...) Još je samo trebalo da zagrljajem završimo ovaj strašni razgovor. Toliko ne bih mogao da se pretvaram. A da je on to učinio, bojim se da bih ga zadavio, jer sam već sve znao. (...)

Budala, mislio sam, gledajući ga s mržnjom, misli da je iskočio iz zamke.”

Nurudin i Mula Jusuf su, dakle, u nekom neraskidivom „zmijskom” klupku mržnje, i ovu nesrećnu zapretnost Hasan u jednom momentu upravo tako i imenuje:

„Trebalo je da od njega stvoriš prijatelja, ili da ga otjeraš. Ovako ste se spetljali kao dvije zmijske koje su jedna drugoj progutale rep i ne mogu više da se odvoje”.

S početka, dakle, latentna, potisnuta, zahvalnošću i sećanjima primirena netrpeljivost i mržnja u toku romana eskalira. Povod jeste izdaja Mule Jusufa, ali je ta izdaja ne objašnjava do kraja.

Kod Sijarića su u kolopletu, s jedne strane, kadija i sabljar, koji bi trebalo jedan drugom da pomognu, ali to ne mogu – sabljar ne može da iskuje sablju kojom će kadija izlečiti ženu, kadija ne može da očita molitvu kojom će izlečiti sabljara. I, naravno, oni su suparnici oko jedne iste žene. Kadija je ove veze svestan i pre nego što otkrije preljubu:

„(...) i vidim (...) da se između mene i ovoga mladića isplela nekakva nevidljiva veza i da neću moći da ga zaboravim i kad odavde odem. Kao da smo obojica pali u istu mrežu i u njoj se zapleli, pa niti može on bez mene, niti ja bez njega, i na šta će ovo da ispadne, ja ne znam, i zato o ovome pišem (...)”.

S druge strane, zapretni su kadija i kadijinica: kadija ne otpušta ženu nakon otkrića preljube, kao što i Nurudin ne otpušta Jusufa, iako mu je on odao brata. Afektivna, trenutna mržnja i želja za osvetom javlja se i kod kadije – u trenutku kad njegova žena dobija napad gušenja, a on je ostavlja na podu, nadajući se (podsvesno) da će umreti:

„(...) umrijeće ti, sabljaru, i neka ti umre, neka je njen grijeh cijelu izjede, neka joj sablje ne pomognu, neka joj niotkud nema pomoći.

(...) a ona je počela da pada, nekako polako a nezadrživo, i prisebno toliko da se uzdržala da ne padne na mene nego na ćilim – (...) Sipao sam

joj vodu na grudi, kao što u bašči sipam vodu na ružin cvijet. Tamo sam se saginjao da pomirišem ružin cvijet – ali to ovdje nijesam činio, ovaj je cvijet drugi mirisao. (...)

Bilo mi je to tijelo tuđe. I ti lavovi što pod kožom igraju. I pošao bih da me očima nije zadržala. Zadržala cviljenjem lavova. Stotinu me očiju sada iz nje gledalo i stotinu zvijeri cviljelo.

Drži me očima, a ne govorom.

Oteo sam se – spustio sam ibrik i izašao; za mnom ostao mokar ćilim i na njemu mokra moja žena”.

Analogna situacija prethodnoj postoji u *Dervišu*: Nurudin otpušta Mulu Jusufa bez ikakvog znaka praštanja:

„(...) Presudi, ili oprosti, ako možeš.

– Idi, Mula-Jusufe.

– Mrziš li me?

– Idi.

(...)

– Ne kažnjavaj me ćutanjem. Pljuni me, ili oprosti. Nije mi lako.

– Ne mogu ni jedno ni drugo.

(...)

– Mogu li da te poljubim u ruku?

– Molim te, idi. Htio bih da ostanem sam.

– Dobro, idem”.

Nakon ovoga mladić pokušava da se obesi, a onda Nurudin, nad jedva spašenim obešenikom, otkriva dervišima njegovu strašnu tajnu, da je bio kadijin špijun i da je izdao Haruna. Ni on nema milosti nad očigledno nesrećnim i jedva živim čovekom.

U ispovesti dvojice junaka-naratora, kadije i Nurudina, upadljivo je slična i „iskrenost” s kojom govore o sopstvenoj mržnji: obojica su svesni svoje negativne emocije. Kod kadije je, međutim, mržnja mnogo manja, bezopasnija, pasivnija i naivnija, ona, zapravo, nikome ne preti niti je ikome naudila; nju kadija svojim položajem i statusom uspeva da obuzda:

„Otklanja! – uskliknuo sam sa njima, ali oni su mogli da primijete da to nije radost u mom glas, nego da je u njemu zavist – zato što on liječi bolest, a ja s mojim ćitabima ne mogu. I odmah sam na tome Kaplanu zamrzio njegove ruke, njegove crne razdrte gaće, čađavi vrat – ali samo do one mjere do koje je čovjeku moga zvanja i mog dostojanstva dozvoljeno da nekoga mrzi”.

Kasnije ona sama jenjava pod uticajem, izgleda još uvek velike, ljubavi prema ženi:

„Želim da umre. A nosim ćitab da mu učim, a nosim kalem da mu pišem, o, aman! – mudri kadijo, daidžo moje žene, da mu pišem.

Zlo činim što idem.

Neka boluju, neka ne ozdrave; neka više na njegovim sabljama nikad lavovi ne zaigraju – neka vodu sa njih ona ne okusi, o, aman!

Zlo činim.

I neka činim. Nek me tamo sabljari u sablju ukuje, nek mu igram na sablji kao zvijer. Nek skačem uvis, nek skačem u stranu – za moju ženu; nek sa mene voda bude ljekovita, nek je izliječi. Za njega!”

Kod Nurudina se mržnja saopštava s podjednakom otvorenošću, ali je ona daleko turobnija, jača, osvetoljubivija, opasnija. Nju Nurudin ne obuzdava, ona je delatna i pokretačka sila u njemu i zbog nje strada ili bezmalo strada nekoliko junaka:

„Moje srce je našlo oslonac.

Mrzim ga, šaptao sam zaneseno, idući sokakom. Mrzim ga, mislio sam, klanjajući jaciju. Mrzim ga, izrekao sam gotovo glasno, ulazeći u tekiju.

Kada sam se ujutro probudio, mržnja je čekala budna, dignute glave, kao zmija sklupčana u vijugama moga mozga.

Nećemo se više odvajati. Ona ima mene, ja imam nju. Život mi je dobio smisao. (...)

Da mržnja ima miris, osjećalo bi se iza mene na krv. Da ima boju, crn trag bi ostajao za mojim petama. Da može da gori, plamen bi sukljao iz svih mojih otvora”.

Kadijin odlazak sabljaru Kaplanu i njihovo prvo i drugo viđenje u kovačnici takođe su paralelni nekim situacijama u *Dervišu*, najvećma dijalogu Nurudina i kadijinice s početka knjige, gde tvrde pazar oko braće, ili „megdanu” između Nurudina i muftije. U oba slučaja na crtu staju dva lika koja jedan od drugog nešto očekuju i traže; nadmetanje i „trgovina” teku polako, odmereno, oprezno, korak po korak, da se ne bi izgubila ravnoteža, potcenio ili precenio protivnik, da se s „bojišta” odnese što više. Oba junaka razgovor smatraju „megdanom”¹³ i oba junaka u sebi „broje” šta imaju da ponude i šta traže za sebe. Nurudin treba da priča i zabavi bezvoljnog muftiju, da pobudi i drži njegovu zamrlu pažnju:

---

¹³ Kadija iz Akova implicitno, a Nurudin otvoreno: „Dugo si ostao – kaže gledajući me radoznalo. – Zar megdan traje kraće?”.

„Bivalo mi je sve jasnije: njega muči čama i dosada. Ležala je po njemu kao pokrov, padala kao magla, umotavala ga kao ilovača, opkoljavala kao vazduh, ulazila mu u krv, u disanje, u mozak, širila se iz njega i iz svega oko njega, iz stvari, prostora, neba, sipala kao otrovni dim. Trebalo je da klonem i sâm ili da se borim protiv nje”.

Od toga zavisi život njegovog brata.¹⁴ Kadija treba da očita molitvu za Kaplana kome ne polazi za rukom da iskuje sablju, i od toga zavisi izlečenje njegove žene:¹⁵

„I evo šta vidim ovog časa, Hajim-efendijo učeni kadijo – vidim da se ovaj čovjek drži tako, kao da ja njemu treba da pomognem a ne on meni, i ja bih mu pomogao – kao što sam uvijek to činio ljudima, samo ne mogu da se dosjetim u čemu bi to bila moja pomoć. Nijesam smio da dozvolim da se stvar okrene na moju štetu, da on traži a ja da dajem, jer nijesam imao šta da mu dam.

Došao sam da on da meni”.

U ovim situacijama i Sijarić i Selimović pribegavaju tehnicu „duplih” iskaza: paralelno su date reči koje pripadaju unutrašnjem monologu junaka i reči koje se izriču sabesedniku u dijalogu, i ti iskazi bitno se razlikuju. Nurudin tom prilikom pokazuje izuzetnu sposobnost kamufliranja i lukavstvo, što je dragocen detalj, jer rasvetljava i donekle objašnjava dalju metamorfozu njegovog lika:

„Gotovo da sam joj otvoreno rekao: u redu, nemamo više razloga da se krijemo. Daću ti Hasana, daj mi moga brata. Tebi do tvog nije stalo, ja bih za svog učinio i mnogo više.

Nisam rekao, naravno. Uvrijedila bi se zbog moje otvorenosti, ne vole je kod drugih.

Rekao sam, pristajući na njenu molbu, da Hasan zaista dolazi u Tekiju, da je prijatelj hafiz-Muhamedov (...) da ćemo s njim govoriti da učinimo što ona traži, jer sam dirnut njenom sestrinskom žalošću i njenom brigom za ugled porodice. Jer ako su oni oštećeni, svi smo oštećeni, i moramo pomoći da ne padne ljaga na ono što je među nama najbolje (...)”.

Kod kadije ovaj „dvostruki” govor ima drugačiju funkciju: on ne nagoveštava i ne motiviše psihološki buduća događanja, kao u *Dervišu*, već potvrđuje nešto o čemu je već bilo reči: žena je do kraja kadijin nevidljivi pratilac, stalna unutarnja misao, paralelna svemu što radi i govori:

---

¹⁴ Tačnije, on misli da zavisi, jer ne zna da je brat već ubijen.

¹⁵ Kadija misli da izlečenje njegove žene od toga zavisi.

„Mnogo gubiš – velim mu, a u sebi dodajem: znam na šta misliš. Ostala je mokra na ćilimu, i ako joj ne imadne pomoći, umrijeće. A ko zna, o, Hude, da i dosad nije umrla. A ko zna, o, Hude, da li mi je žao ili milo da umre, o, Hude, ja to ne znam (...)”.

Ona je jedini sadržaj njegovog unutarnjeg „govora”, kao što je i do tada bila,¹⁶ samo – više mu nije utočište, već muka. Deo kadijine svesti zauvek je rezervisan za konkretnu ženu, ali je tok misli i njihov ton drastično drugačiji, pa su kod Sijarića ovi paralelni iskazi, odnosno unutrašnji monolozi koji prate i kontrastiraju dijalogima, u funkciji naglašavanja veličine kadijinog gubitka.

I u *Sablji* i u *Derišu i smrti* očiti su, potom, prekidi u zapisivanju. Oni su u oba slučaja jasno naznačeni,¹⁷ ali su vidljivi i po promeni stanja i karaktera zapisivača: Nurudin se od poljuljanog i nesigurnog derviša pretvara u lukavog, osvetoljubivog i bespoštednog kadiju, a kadija iz Akova od čistog, naivnog i, na svoj način, srećnog čoveka u emotivnu ruinu, koja još samo može „svijet da šara”. Takođe se jasno može pratiti i promena kadijinog odnosa prema Kaplanu: on, najpre, od sabljara zazire kao od nekoga ko je u dosluhu s nečistim silama i misli da Kaplanova bolest ide od opsednutosti demonima koji mu pomažu da iskuje sablju:

„Mislio sam, kad sam ga vidio, da je žut zbog toga što ga grizu – što ga grizu i jedu one zvijeri koje na sabljama izrađuje”, potom ga žali, jer misli da boluje od toga što kao veliki umetnik ne može da iskuje sve što zamisli:

„to što boluje i žutuje dolazi mu svakako od toga što rukom ne može da načini ono što mislima može da zamisli, pa boluje zbog toga – a hoće tako da se desi onima što mogu, pa ne mogu, mudri kadijo, Hajim-efendijo, nek ti je ime čestito”, da bi na kraju shvatio da je koren sabljareve bolesti – kadijinica, i promenio ton isповesti i odnos prema sabljaru.

---

¹⁶ „A ti ne znaš – velim mekoj cvjetnoj bjelini, da sam ja i tada kad u knjigu gledam, kad o koralima, o biserima pjesme Ruvejdove čitam, govorio: ti si to! Kad rosan cvijet u travi gledam: ti si to! Kad pticu izjutra na grani slušam: ti si to! (...) O koliko su velike riječi Ruvejdove o najljepšim ljepotama svijeta, i znaj kad ih čitam – ja mislim na tebe: ti si to!”.

¹⁷ Kod Selimovića su dati jasni podaci o prekidima u vođenju „dnevnika”: „Ruka mi još drhće držeći kalem, kao da se sad dešava ovo što pišem, kao da nije prošlo više od mjesec dana od onog trenutka kad se moj život izmijenio”, a kod Sijarića su grafički odvojena „pisma” fojničkom kadiji.

Čak su i završeci dvaju dela analogni, i po značenjima i po narativnim postupcima:

„Petak je sutra. A ja sam svoje knjige već složio. Imam samo da ti dopišem ovo pismo, i da sutra, sa prvim suncem, udjenem svoje noge u put – neka me vodi kud mu je drago (...)”.

Poslednji zapis je iz noći i to je poslednje svođenje računa. Kraj pisanja je kraj priče o kadiji iz Akova, kraj „književnog” života junaka, ali i njegova simbolička smrt – kadija nastavlja da živi u nekom ciničnom i samorazarajućem magnovenju, a ni kadijinici, ni s njenim grehom, ni bez sabljara koga je volela, ni s kadijom čiju je ljubav zauvek izgubila, nije mnogo bolje:

„Negdje me čeka drugi han, i moje drugo ovako pisanje – i njeno drugo ovako šaranje, sve dok ima mastila i ima boje. Pa ćemo ovaj svijet da šaramo... Nek za nama ostaje šareno...”

I mogu ti reći, da je sve šareno.

Knjige sam složio. A i u njima sve je šareno. I u ljudima. I na hanovima. I na sabljama.

O, učeni, o poštovanja dostojni, o među odabranim najodabraniji, u umu bistriji, u srcu meki, u jeziku štedljivi, u dobru dobri, u sreći srećniji – o naj srećniji, sve je šareno!

Daidžo moje žene, Hajim-efendijo”.

Formula obraćanja pretvara se u vapaj. Njome se završava kadijino pisanje. Sledi još samo kratak pasus iz „pera” sveznajućeg naratora. Kraj Nurudinovog zapisa je takođe kraj romana, samo što je njegova smrt realna i izvesna. Kratak epilog ispisan je Hasanovom rukom.

Kao što vidimo, kod Sijarića je manir „pronađenog rukopisa” – čest i univerzalno korišćen narativni trik – izrazito individualno upotrebljen: on ima funkciju razrešavanja tajne, ali i udvajanja vizura, to jest, predstavljanja događaja iz dvaju uglova – iz ugla onih koji spolja gledaju, i vide koliko im je dato, i iz ugla onoga koga se događaji lično i najviše tiču.

Međutim, Sijarić, čak i u ovoj krajnje introspektivno i „iznutra” ispričanoj priči, kockice slaže tako da ostaju detalji-nepoznanice i likovi-nepoznanice, kao i u većini njegovih pripovedaka: isprva se činilo da se o kadiji i kadijinici ništa neće saznati; a onda je pronađen rukopis koji je otkrio svu „buru duše” kadijine. Međutim, do kraja su ostale nerazjašnjene i nepročitane šare na prozorima i zidovima koje je kadijinica ispisivala. Između njih i svog „pisma” kadija usposavlja jasnu paralelu:

„Pa mi je sada bilo žao moje žene – mudri kadijo, Hajim-efendijo, i činilo mi se da ona tamo svojim bojama piše nekome svoje pismo, isto ovako, mudri kadijo, kao što pismo ja pišem tebi”.

Ovim nam je Sijarić sugerisao i treći mogući ugao gledanja na događaje – ugao kadijine žene – ali ga je ostavio nedopisanim! Stoga je ona ostala u tradiciji Sijarićevih „zatamljenih”, fragmentarno oslikanih likova, koji nisu zato manje potresni ili manje upečatljivi.

Detaljno, precizno i postupno izlažući dileme, strahove, ljubavi i mržnje svojih junaka, glasom samih tih junaka, dva izuzetna pripovedača – Meša Selimović i Ćamil Sijarić – našli su se u velikoj i autentičnoj literarnoj bliskosti, koja se, dakako, ne sme objašnjavati uticajem jednog pisca na drugog, već intelektualnom, emotivnom i poetičkom rezonancom koja je među ovom dvojicom vrhunskih pripovedača postojala.

JEDAN PRIMJER KRVNE OSVETE IZ BIHORA

Živjeći na prostoru Bihora¹ i baveći se zemljoradnjom i stočarstvom kao osnovnim poljoprivrednim granama, stanovništvo tog područja je u međusobne sukobe najčešće dolazilo zbog pohare ispaša, pomijeranja međusobnih međa - mednika, krađe stoke, namjernog uništavanja ljetine itd. I na prostoru Bihora, kao i na susjednim², postojao je adet, odnosno običaj krvne osvete.³ Pripadnici jačih, brojnijih i organizovanijih bratstava, čiji su

---

¹ Bihor je oblast u Gornjem Polimlju čija teritorija u administrativnom pogledu pripada opštinama Bijelo Polje i Berane. O Bihoru i njegovim geografskim odlikama pogledati: Radovan Ršumović, *Bihor – geomorfološka studija*, Glasnik Odjeljenja prirodnih nauka, 5, CANU, Titograd 1986, 7-73.

² O krvnim osvetama i umiru na području Vasojevića, kao susjednom području Bihora, vidjeti: Radoslav J. Vešović, *Pleme Vasojevići* (reprint izdanje), Andrijevića-Podgorica 1998, 336-339.

³ Krvna osveta je surov običaj koji je nastao u starim oblicima društvenog uređenja (bratstvo, pleme i sl.). Primjenjivala se u slučajevima osvete za teške uvrede, namjerna ranjavanja ili ubistva pripadnika jednog bratstva ili plemena od strane drugog. U takvim situacijama svi članovi bratstva ili plemena, a naročito uža porodica, bili su dužni da se osvete izvršiocu ili pripadniku njegovog bratstva ili plemena, po principu «krv za krv» odnosno «glava za glavu». Ovaj vrlo neugodni običaj je u srednjem vijeku bio uobičajen u cijeloj Evropi. Na prostorima Balkanskog poluostrva naročito surovo se primjenjivao u Albaniji i Crnoj Gori do naših dana. Krvne osvete su često trajale decenijama i prenosile se sa generacije na generaciju. Da bi se krvna osveta prekinula praktikovao se tzv. UMIR, odnosno običaj da se prema utvrđenoj proceduri i dogovoru preda porodici ubijenog odšteta u novcu ili naturi.

Običaj krvne osvete (arapski Qisās doslovno znači «osveta, odmazda»), postojao je i kod arapskih plemena u predislamskom periodu, a njegov kontinuitet je nastavljen i nakon primanja islama. Kur'an ograničava osvetu koja je pojedincu dopuštena. Sura 2: 178-9, propisuje odmazdu kod muslimana: *«O vjernici! Propisuje vam se odmazda za ubijene: slobodan – za slobodna, i rob – za roba, i žena za ženu. A onaj kome rod ubijenog oprosti, neka oni velikodušno postupe, a neka im on dobročinstvom uzvrat. To je olakšanje od Gospodara vašeg, i milost. A ko nasilje izvrši i poslije toga,*

članovi očuvali odlike Dinaraca,⁴ poklanjali su veliku pažnju međusobnoj bratstveničkoj povezanosti i vodili računa o isticanju svoje borbenosti. U emocionalnom zanosu pripadnici jačih bratstava su se često držali nepisano pravila koje glasi: "*Jaku bratstvu, jaka je i pravda*".⁵ Mnogi pripadnici bratstava se nijesu ustručavali da zbog male sitnice, često nekih običnih verbalnih duela,⁶ potegnu svoje oružje i usmrte svoga protivnika. To je često bilo povod za primjenu običaja krvne osvete, koja je podrazumijevala da se za usmrćenog, posebno ako je to bio viđeniji bratstvenik – "*kućić i odžaković*", ubije isto tako ugledni, po mogućnosti najbliži srodnik krvnika iz suparničkog tabora. U okolnostima nerazvijenog društva, čiji su članovi usljed toga bili skloni raznim vjerovanjima, smatralo se da je krv ekvivalent čovjeka, odnosno sjedište njegove duše i energije, naročito ako je u pitanju bila krv čovjeka čiji je život prekinut nasilnim putem. Prema narodnim vjerovanjima koja su bila prisutna i na području Bihora, vjerovalo se da nakon ubistva krv ubijenog jedno vrijeme miruje, da bi nakon toga došlo do njenog "proviranja", odnosno uzburkavanja i pjenušanja, što je bilo jasan znak pozivanja potomaka na osvetu. Zbog toga nije čudo što se još uvijek na raznim područjima mogu čuti izreke: "*U krv mi se obukao*",

---

njeга bolna patnja čeka. U odmazdi vam je opstanak o razumom obdareni, da biste se ubijanja okanili».

Nekoliko događaja u Muhamedovom životu govori o tome da je on lično nadzirao odmazdu, te da se ona u određenim okolnostima može zamijeniti plaćanjem odštete tj. globe. Qisās dolazi u obzir samo ukoliko je krivica nesumnjivo utvrđena (*Enciklopedija živih religija*, Beograd 1990, 379.). U vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog donijeta je 1523. godine kanun-nama, u kojoj je regulisano pitanje krvavine. Mnogi istraživači smatraju da su njene odredbe po pitanju krvne osvete humanije od odredbi koje propisuje Dušanov zakonik u vezi sa krvarinom, u prvom redu zbog toga što pomenuta kanun-nama vodi računa o imovnom stanju počinioca zločina (*Istorija Crne Gore*, tom 1, knj. 3, Titograd 1975, 494).

⁴ Pišući o osobinama Dinaraca, Jovan Cvijić je posebno isticao njihove vrline. Po Cvijiću Dinarci su "*...ljudi živog duha i tanane inteligencije. Obdareni živom i raznovrsnom osjećajnošću, povode se za svojom živom i bogatom maštom, impulsima, oduševljenjima i srđžbom. U svojim akcijama inspirišu se pobudama moralne i duhovne vrste...*". (Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i jugoslovenske zemlje*, I i II, Beograd 1966, 362).

⁵ Radoslav J. Vešović, *Pleme Vasojevići* (reprint izdanje), Andrijevića-Podgorica 1998, 343.

⁶ Ružna riječ izgovorena u pojedinim prilikama bila je čest povod koji je dovođio do svađa, a potom i do krvne osvete (*Istorija Crne Gore*, tom 1, knj. 3, Titograd 1975, 487.).

"Nijesam ga mogao vidjeti od krvi", "Krv mi je u žilama uzavrela kada sam ga vidio" i sl. Pokojni akademik Milisav Lutovac je isticao da su krvne osvete i umiri na prostoru Bihora bili izraziti kao u Crnoj Gori i Brdima.⁷ Najteže sporove rješavali su predstavnici najjačih bratstava - «plemena», koji su bili poznati po svojoj mudrosti, pravičnosti i ugledu. To je, po mišljenju pokojnog akademika Lutovca, imalo većeg uticaja na pomirljive odnose među stanovništvom, nego slaba državna vlast.⁸ Akademik Lutovac navodi primjer žestine krvnih osveta u Bihoru među bošnjačko-muslimanskim stanovništvom, pa tako na jednom mjestu kaže da je u jednoj krvnoj zavadi u donjobihorskom selu Kradeniku, između pripadnika bratstva Mehovića i Hodžića, poginulo po 17 ljudi i sa jedne i sa druge strane.⁹ Očigledno je, uzimajući u obzir ovaj i slične primjere, da su krvno zavađene porodice stavljane pred teška iskušenja, materijalne teškoće i psihološke pritiske zbog teških "krvavih pirova", koji su nekada prijetili potpunim istrebljenjem čitavih porodica, ponekad i bratstava.

Ovaj rad je samo skroman pokušaj rasvjetljavanja fenomena krvne osvete koji je bio prisutan i na području Bihora, a o kome nedostaju iscrpniji historiografski i etnološki radovi. U ovom radu će biti riječi o jednoj dobro zapamćenoj krvnoj zavadi između članova bratstva Luković iz sela Hazana i uglednih prvaka sa Crniša, Batilovića,¹⁰ što nikako ne znači da sličnih primjera nije bilo i u drugim bratstvima i selima Bihora. Vinovnici ovog događaja živjeli su od sredine XIX vijeka pa do dvadesetih godina XX vijeka. To je upravo vrijeme naročito izraženog slabljenja

---

⁷ Na području Crne Gore i Brda međusobne zađevice i razmirice bile su česta pojava. Prema navodima R. J. Vešovića, u vrijeme njegovih proučavanja (30-te godine XX vijeka), kroz pojedina sela i plemena u Crnoj Gori i Brdima, mogle su se ponegdje vidjeti i zatvorene crkve u kojima se služba bogoslužjenja nije vršila zato što su bile oskrnavljene nekim ubistvom u svađi ili osveti. Dakle, čak ni "božija kuća" nije ponekad mogla biti sigurno utočište za onoga ko je počinio ubistvo, što vrlo slikovito govori o žestini krvne osvete. Vešović kao primjer navodi Crmnička sela Sotoniće i Brčele u kojima su Crnogorci izvršili nekoliko krvnih osveta na naprijed pomenuti način (R. J. Vešović, *Pleme Vasojevići...*, 336).

⁸ Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita*, SANU, Beograd 1967, 43.

⁹ Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita...*, 164; O krvnoj osveti u Bihoru pogledati i: Raif Hajdarpašić, *Prošlost kao budućnost*, Sarajevo 1990, 82-89.

¹⁰ Zanimljive detalje ovog događaja koje sam zabilježio u svojoj bilježnici, ispričao mi je rahmetli Alija Šabotić (1916-2001) iz sela Hazane, tokom jula 1997. godine. Moguće je, zbog godina starosti editora, da ima grešaka u imenima lica, što je i razumljivo.

osmanske (turske) vlasti, te njenog propadanja u našim krajevima 1912. godine. Izgleda da sredinom XIX vijeka na prostoru Bihora i šire nije bilo jake vlasti, već je vladalo dosta nesređeno (anarhično) stanje, što se može vidjeti iz jednog izvještaja «*Novina čitališta Beogradskog*», gdje se, između ostalog, kaže "...da u Pešteru i Bihoru nikakve zakonske vlasti nema nego sami sebi na fisove sude...".¹¹ Ivan Frano Jukić, bosanski franjevac i poznati književni radnik, tadašnje prilike (1853.) opisuje ovako: "*Bielopoljci, Gusinjeni i ostali gorštaci (...) sami sebi sude: tko je jači taj i kvači*", pa zbog takvih prilika ljudi "*uvijek su pod oružjem, u dućanah trgovci sjede oružani s dvie kubure i handžarom*".¹² Ni nakon propasti osmanske i uspostavljanja crnogorske i srbijanske vlasti, prilike u Sandžaku, a time i u Bihoru, nijesu bile ništa bolje. Loše uslove života, ugroženost lične i imovinske sigurnosti na tom prostoru, dobro je zapazio i okarakterisao i Gaston Gravje, koji na jednom mjestu kaže: "*Niko, pa ni mali pastir ne odvaja se od svoje puške. Turska vlast je ostala samo po imenu. Krvna osveta besni kao usred Albanije* (podvlačenje S. Š.). *Nesigurnost je ovde veća nego ma gde na drugom mestu u Sandžaku*".¹³ Dečanski kaluđer Gedeon Jurišić je prilike oko Rožaja i Bihora okarakterisao ovako: "*Ovi i drugi po ovdašnjim planinama mali predeli podeljeni su svak za sebe, dakako pozasebno edan od drugoga žive (...). A kada se između sebe zakrve i ubiju, onda niti sme onaj ovamo, ni onaj tamo, onda e pravda slepa sreća, a sud puška po sredi*".¹⁴ Tragovi krize u koju je zapalo Osmansko carstvo, duboko su se utiskivali u sve pore društvenog, ekonomskog i političkog života. Oslabljeni feudalni odnosi još uvijek su se žilavo odupirali i nijesu dozvoljavali prodor kapitalističkim odnosima, što je uslovljavalo da Bihor bude na marginama krupnih društveno-ekonomskih kretanja. Ovako haotično stanje u Bihoru vješto su koristili tzv. "firari" odnosno odmetnici, koji su se ponekad tako osiono ponašali da su i same predstavnike lokalnih vlasti držali u strahu i neizvjesnosti. Poznati odmetnici iz tog vremena bili su deli Murat i deli Mustafa (Sijarići), koji su prisilili begove Ćoroviće iz Ivanja, da napuste svoj

---

¹¹ Jovan Tomić, *O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku*, Beograd 1913, 90-91.

¹² Ivan Frano Jukić, *Sabrana djela*, III, Sarajevo 1973, 398-399.

¹³ Gaston Gravje, *Novopazarški Sandžak*, Novi Pazar 1977 (reprint izdanje), 48-49; Da napomenemo da je Gaston Gravje bio lektor francuskog jezika na Beogradskom univerzitetu, a inače antropogeograf i politikolog. Poginuo je u Prvom svjetskom ratu.

¹⁴ *Bijelo Polje*, Monografija, Beograd 1987, 128.

čardak u Ždrijelu i povuku se prema Loznoj gdje je bila nastanjena većina njihovih bratstvenika.¹⁵

U globalu posmatrano može se zaključiti da je surova borba za parče zemlje, borba za goli opstanak, bila i osnovni uzrok mnogih krvnih zavađa među bratstvima. To je odlično zapazio i Jovan Erdeljanović koji kaže: "*Za svaku veću krvnu zavadu i sukob među bratstvima, koji narod pamti, vidi se, da im je zaista uzrok u osnovi bila ekonomska borba, borba za opstanak*".¹⁶ Ne treba zato da čudi ni činjenica da se tada često mogla čuti i poslovice: "*Ko se ne osveti, taj se ne posveti*".¹⁷

Ubistva koja su se u prošlosti dešavala na području Bihora mogla su se svrstati u ubistva iz nehata, ubistva zbog svađe, ubistva zbog krvne osvete, ubistva zbog teške moralne uvrede¹⁸, ubistva zbog krađe i koristoljublja. Sva su ona imala dalekosežne reperkusije. Često je samo jedna žrtva znala izazvati po nekoliko drugih. Za onoga ko bi počinio ubistvo, govorilo se da je "*pao u krv*". Kako je krvna osveta, zbog raznih okolnosti, dobila svoje mjesto u svakodnevnom životu, vremenom je zadobila i svoju protokolarnost. U bilo kom slučaju, kada bi se ubistvo dogodilo, ljudi od autoriteta i ugleda u mjestu, glavari, svještena lica i drugi uglednici (narod ih je nazivao "*birindži ljudi*", što će reći odabrani, probrani, najugledniji) bi brzo preduzimali određene radnje kako bi pomirili zavađene, kako nemio događaj ili sukob ne bi poprimio "krvaviji epilog". Takvi ljudi su u Bihoru nazivani *muslihuni*, a ukoliko ih je bilo više oni su činili *muslihunsko vijeće*.¹⁹ Muslihuni su morali posjedovati veliku inteligenciju, dosjetljivost,

¹⁵ Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita*..., 42-43.

¹⁶ Jovan Erdeljanović, *Postanak plemena Pipera*, Beograd 1911, 475.

¹⁷ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd 1912, 45; R. J. Vešović, *Pleme Vasojevići*..., 336; Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 346.

¹⁸ Za tešku moralnu uvredu smatrali su se slučajevi kada bi neko nekome preprosio djevojku, preoteo ženu ili nasrnuo na nekog od ženskih članova porodice. Prisutnost krvne osvete u svakodnevnom životu uticala je posredno i na bračne odnose. Smatra se da je broj preljuba u vrijeme intenzivnog haranja krvne osvete bio minimalan upravo zato što je to bilo i suviše opasno među stanovništvom koje je bilo osvetnički nastrojeno, jer je i preljuba mogla biti uzrok krvne osvete (Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd 1912, 45).

¹⁹ Neki od čuvenih gornjobihorskih muslihuna iz prve polovine XX vijeka bili su: Tahir Babačić, Delija Hadrović, Ibrahim Hodžić, Hašin Kočan, Galjan Kršić, Mehmed-Meljko Latić, Rašit Ličina, Mujo Mehović, Nuško Ramdedović, Hasan

snalažljivost i morali su do u tančine poznavati običaje i običajno pravo prema kome su najčešće i donosili svoje mudre odluke. Mnogi muslimuni ušli su u anegdote i druge priče upravo zbog svoje snalažljivosti i umijeća.²⁰ Na prostoru BiH se dešavalo da muslimansko vijeće bude sastavljeno od muslimana i pravoslavaca, naročito u slučajevima kada bi došlo do međusobnog sukobljavanja jednih i drugih.²¹ Ako je ubistvo bilo počinjeno nehотиčno, u takvim slučajevima je obično nalaženo rješenje i zavađeni bi lakše postizali dogovor. U slučajevima nehottičnih ubistava nije se pribjegavalo krvnoj osveti, ali se nastojalo da se onaj koji "duguje krv" tj. vinovnik nesrećnog događaja, negdje odseli, ako je imao porodicu; ako je bio osoba mlađe starosne dobi, nastojalo se da što manje bude u krugu pogleda porodice ubijenog i sl. Međutim, u slučajevima kada bi ubistvo bilo počinjeno s predumišljajem, namjerno, zbog teške uvrede, krađe ili osvete, pomirenje je teže postizano. Oni koji su bili oštećena strana u slučaju nekog ubistva, nastojali su da uzvrate protivničkoj strani. Život je ubici mogla "halaliti" (oprostiti) samo rodbina ubijenog. Ako se pribjegavalo takvom postupku, da bi umir bio saglam (potpuno siguran), onda su između zavađenih vršena pobratimstva, nekada se pristupalo i udaji sestre ubijenog ili ubice za nekoga od članova iz zavađenih porodica. Vrlo je važno napomenuti da su pravila krvne osvete važila i onda kada je nečije ubistvo izvršeno i u mjestima koja su bila udaljena od mjesta stalnog stanovanja.

Pristupanje krvnoj osveti započinjalo je već od momenta sahrane. U tim trenucima ispunjenim teškim emocijama, ostavljan je amanet o "vraćanju krvi" i otprilike se određivao onaj ko će izvršiti krvnu osvetu. Ukoliko je ubijeni imao braću, teret osvete je padao na jednog od njih, a ukoliko nije, to bi "bila dužnost" nekog od bližih srodnika. Ako je ubijeni

---

Ramededović, Bešir Šabotić, Šerif Zverotić. O njima vidjeti: Salija Adrović, **Čuveni Gornjobihorci**, Novi Pazar 1995, 30, 39, 50, 57, 62-63, 64, 65, 66, 77, 87, 99.

²⁰ Bajram Balota je bio čuveni muslimun iz Rožaja i učestvovao je u mirenju mnogih zavađenih pojedinaca i bratstava. Jedan primjer njegovog mudrog postupanja zabilježio je i književnik Zaim Azemović, u priči pod nazivom "**Ne sjedaj na tuđe mjesto**" (*Almanah*, 1-2, Podgorica 1994, 90); Tragove o posebnom položaju i ugledu muslimuna možemo naći i u narodnim izrekama stanovništva BiH. Primjera radi, kada bi odrasli ukućani užurbano zatražili od domaćice da jedu, ona znajući da su za drugoga nešto radili u selu, a ne na sopstvenom imanju, obično bi odgovarala: "*Ne mogu tako brzo, nijesi bio u muslimune, pa de se moram odmah postarat'* (pobrinuti) za tebe", dajući time do znanja da je posao muslimuna uzvišeniji od nekog običnog, svakodnevnog posla zbog čega se za njih valja istinski i brzo pobrinuti.

²¹ Vidjeti: Zaim Azemović, **Pamet je u narodu**, Rožaje 2000, 55.

imao svoje potomstvo, njegova supruga ili majka su nastojale da na osvetu obavežu neku od muških glava iz kuće. Dešavalo se da se nekada radilo o višegodišnjem čekanju na osvetu, ali "krvavi amanet" je obično bivao ispoštovan i ostvaren, jer nije nikada zastarijevao. Prilikom prikupljanja podataka na terenu vezanih za ovaj rad, saznali smo da su se u nekim slučajevima "osvetnici" iz oštećenog tabora, bratstva ili mjesta, godinama sa namjerom pripremali, nekada i od malih nogu, da uzvrate krvnicima i "naplate krv". U tom smislu onaj ko je namjeravao da se nazove krvnikom, opasan je "osvetničkim pojansom" ili bi kod sebe držao neki predmet svog ubijenog srodnika, koji bi ga stalno podsjećao na obavezu osvete. Osvetnik je planirao i sa kojim oružjem će počiniti ubistvo, pa su oružju nadijevana razna imena kao "puška krvnica", "gromovnica", pištolju "osvetnik", "gromovnik", "dženetlija", nožu "plamenik", "hairlija", "krvnik" i slično. Za puške su pripremani i čuvani meci "krstaši" kojima se, kako se to vjerovalo u narodu, nije moglo desiti da omanu.

Posebno je pitanje kako je sve doživljavao i kako se ponašao onaj ko je izvršio ubistvo. Po izvršenju ubistva ubica je napuštao mjesto zločina i nastojao da se skloni na sigurnom. Prvo utočište za mnoge je bila svoja kuća iz koje obično danju ne bi izlazili, dok su to noću mogli učiniti, ali uz uvijek prisutan rizik da budu ubijeni. Mnogi koji su počinili ubistvo bježali su u udaljene krajeve, nastojeći da tako zametnu trag. Da bi to što uspješnije učinili, pribjegavali su promjeni identiteta kroz promjenu imena i vjere, rizikujući da se u svoj zavičaj i među svoje nikada ne vrate.

Nepisana pravila krvne osvete nalagala su i izmirenje, ukoliko je to bilo moguće postići. Inicijativa je poticala sa raznih strana. Ako bi ubistvo bilo počinjeno od članova nekog uglednog domaćina u selu, sam domaćin bi posredovanjem povjerljivog prijatelja, koji bi opet angažovao svoje prijatelje, nastojao da stvar smiri i situaciju vrati, koliko je to moguće, mirnije tokove. U takvim situacijama brzo bi se formiralo muslihunsko vijeće čiji je zadatak bio da izmiri zavađene strane. O sakupljanju muslihuna obavještavana je i druga strana. Muslihunski sud je sudio na osnovu običajnog prava, *"ni po babu, ni po stričevima, već po pravdi Boga istinoga"*, vodeći računa da dokaze prikupi putem saslušanja svjedoka ili ako je to bilo potrebno i putem zakletve, pa i težih oblika kakav je bio vađenje mazije. Naročito teški slučajevi za rješavanje dešavali su se kada bi neko bio osumnjičen za ubistvo, a nije priznavao krivicu. U takvim okolnostima

pristupalo se zakljinjanju na raoniku,²² kao jednom od težih oblika zakljinjanja. U starija vremena pristupalo se, kao što je rečeno, vađenju mazije tj. postupku pri kome je optuženi u cilju skidanja sumnje sa sebe bio dužan da iz kotla vrele vode golim rukama sa dna posude izvuče usijanu maziju (gvožđe), obično sjekiru ili neki drugi predmet. U takvim prilikama bi neko od članova muslihunskog suda "*učio dove*", prizivajući Boga za svjedoka i moleći da osumnjičenom sačuva ruke, ako je bio nevino optužen. U cilju utvrđivanja istine primjenjivan je još jedan postupak, bolje reći obred, koji se sastojao u potapanju okrivljenog u ledenu vodu. Ako bi okrivljeni potonuo, smatralo se da je prav, jer voda "ne prima" u svoja prostranstva onoga ko je zgriješio. U suprotnom, ako okrivljeni ne bi potonuo, uzimalo se da je kriv. Interesantno je reći da je ovaj postupak češće primjenjivan na osobama ženskog nego muškog pola i to u slučajevima sumnji vezanih za brak.²³

Kada bi članovi muslihunskog suda ili vijeća bili sigurni da su ispitali sve činjenice i time stvar doveli do kraja, poznavali bi i drugu stranu i davali jasan signal da će vijeće sa okrivljenima posjetiti i njihov dom, kako bi stvar potpuno priveli kraju. Po dolasku na određeno rastojanje pred kućom iz koje je ubijeni, započinjao bi protokolarni ritual izmirenja. Naime, neko od muslihuna, ko je bolje poznao domaćina, obično bi započinjao dozivanjem: "*O mumine!*" Ako bi se domaćin odazvao, to je bio nagovještaj povoljnih prilika, pa bi u tom slučaju govornik muslihun nastavljao: "*Kabuliš li, tako ti dina i imana, da izlegneš pred kuću, imali bismo nešto važno da promuhabetimo s tobom*". Trenuci neizvjesnosti podizali bi tenzije među prisutnima, ali odluka se morala donijeti. Ako bi se desilo da domaćin ne želi da se odazove ili na traženje ne izađe pred svoju kuću, to je prećutno značilo da od razgovora nema ništa, a samim tim ni od pomirenja. Moguće je bilo i da domaćin izađe, prvenstveno zbog poštovanja prisutnih muslihuna i kaže da dogovora neće biti, već da će se pribjeći krvnoj osveti, što je opet izazivalo vrlo mučne utiske i trenutke po one koji su tražili da se postigne umir. U slučaju kada bi domaćin izašao pred svoju kuću, započinjalo se sa ubjeđivanjem, kroz iznošenje svih važnih pojedinosti koje su mogle uticati na postizanje umira. Krivica se bacala na zli kismet (zlu sudbinu), na bedovu (prokletstvo) i razne druge faktore. Slučaj je predstavljan kao taksirat (zlo, nevolja, nesreća), kahar (žalost) i

---

²² Sait Š. Šabotić, *Kletve, zakletve i blagoslovi Muslimana Bihora*, Almanah, 7-8, Podgorica 1999, 63-64.

²³ Lidija Vujačić, *Vatrom i vodom do istine*, Prosvjetni rad, br. 17-18, Podgorica 15. oktobar 1999.

sičija (sjekiracija) po oba vatana (doma), porodice, bratstva ili plemena. Priča se dalje usmjeravala na to da se treba plašiti Božijeg suda, da je džais poslušati riječ prijatelja jer se i kod nazdravljanja glave za umrlim (izjavljivanja saučešća), kaže "da su zdravo braća i prijatelji", pa ako se poslušava savjet prijatelja, kući će od toga biti hair (dobro, korist), "biće im u kabul" i krenuće "sve naviše" (napredak). Sve se to činilo kako bi se stišale emocije i na jednoj i na drugoj strani, kako bi se ubica što manje eksponirao, kako bi se u očima oštećenih, umanjila njegova krivica, a na drugoj strani se zaštitio ponos i ugled ukućana i kuće iz koje je poticao ubijeni. Na samom kraju, ukoliko bi stvar priveli povoljnom rješenju, muslimuni bi zahtijevali od domaćina, odnosno "oštećene" strane da "krivcu ili krivcima", oprosti, obraćajući im se riječima: "Mumine (domaćine), da li ti i tvoje roblje (članovi porodice), halalite ovom čovjeku"? Na traženje muslimanskog vijeća domaćin i oni koji su uz njega bi odgovarali: "Halalusom" (Neka je bogom prosto). Tim činom i izgovorenim riječima krivac bi bio pomilovan, a počinjeno djelo bi mu bivalo oprašteno. Nakon toga je slijedila predaja ugovorenih stvari i dobara, a često je dolazilo i do bratimljenja zavađenih domova.

***

Lukovići su stari stanovnici Hazana. Nekada su bili vrlo jako i ugledno bratstvo. U svom vlasništvu imali su znatan dio hazanske zemlje. Lukovića u Hazanama ima i pravoslavaca i muslimana. Istog su porijekla, s tim što su dvije kuće Lukovića prije 170 godina prihvatile islam. Danas u Hazanama ima jedna kuća Lukovića (njeni članovi su nedavno odselili, ali su imanje zadržali u svom vlasništvu) koji su konfesionalno muslimani, dok su ostale četiri kuće pravoslavne. Mnogi Lukovići iz ovog mjesta, bez obzira na konfesiju, su raseljeni.

Batilovići su članovi jednog starog bratstva čiji je predak, prema narodnom predanju, prije 270 godina doselio iz Krastenića iz Malesije u Prijepolje, zbog toga što je tamo počinio ubistvo i "dugovao krv". Predanje kaže da i prezime Batilović upravo i potiče od turske, zapravo arapske riječi "batil" tj. "batal", što znači prgav, nevaljalac, pokvarenjak, krvnik, ali se može uzeti i u značenju junak, odvažan, hrabar.²⁴ Iz Prijepolja predak Batilovića je doselio na Trubinu (selo u Donjem Bihoru), odakle je nešto

---

²⁴ Pogledati: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985, 125; Milorad Mišo Martinović, *Rječnik – barski lokalizmi i arhaizmi*, Bar 1998, 8.

kasnije prešao na selo Crniš, gdje i danas živi dosta članova ovog bratstva. S obzirom da su Batilovići bili vrijedni i radni, ubrzo su postali bogati i cijnjeni ljudi na Crnišu i okolini. Po prirodi su bili vrlo prijeki i osioni, pa su zbog toga često dolazili u sukob sa svojim komšijama.

Krajem XIX vijeka u selu Hazane živjelo je sedam sinova Zećira Lukovića: Bahto, Ibro, Alija, Hasan, Džanko i Salko.²⁵ Stariji mještani

---

²⁵ Bahto je bio najstariji sin Zećira Lukovića. Njegovo imanje je bila tzv. Okrugla Bara, koja je danas vlasništvo Božidara Ivezića. Bahto je umro prirodnom smrću.

Ibro je drugorođeni Zećirov sin. Anegdote vezane za njegov život kažu da je bio neobično snažan čovjek. Jednom prilikom put ga je odveo prema Pešterskoj visoravni. Na Ugljanskom polju naišao je na Albace koji su volujskim kolima prevozili sijeno. Međutim, jedan od točkova na kolima je popustio i skinuo se sa osovine. Trojica Albanaca su bezuspješno pokušavala da točak vrata na svoje mjesto. Vidjevši to, Ibro je sjahao sa svoga konja i rekao ljudima da se odmaknu i naprave mu mjesta. Prišao je kolima okrenut leđima, dohvatio za osovinu natovarenih kola jednom, dok je drugom rukom postavio skinuti točak. Albanci su sve to posmatrali sa čuđenjem. Ibro je pojahao svog konja i nastavio svojim utem, a za njim su se samo čuli povici: "Bre Bošnjak, bre Bihor"! Ibro je poginuo prilikom sječe bukovih stabala koja je namjeravao iskoristiti radi popravke kuće.

Alija Luković je rođen treći po redu. Od rane mladosti odao se hajdukovanju i pljački. Ljudi govore da na njega nijesu htjeli zalajati seoski psi, a kamoli da je neki pokušao da ga ujede. Alija je poginuo u selu Borovštici kod Tutina prilikom jedne svoje hajdučke akcije. Takođe je ostalo upamćeno da je u svoje akcije najčešće išao sa svojim pašenogom iz sela Paljuha i jednim prijateljem iz zaseoka Johovice (Godčelje).

Halil je bio četvrti Zećirov sin. Poginuo je u svađi sa Batilovićima, pa je on glavni vinovnik ove zanimljive priče. I on je, prema kazivanjima, bio izuzetno snažan čovjek.

Hasan je peti Zećirov sin. Njegovo imanje se prostiralo na potesu zvanom Ljakin Krst. Bio je veliki vjernik, ali istovremeno i pouzdani hajdučki jatak. Naime, bio je jatak poznatom hajduku i komiti iz Hazana, Petru Hazancu. Ljudi kažu da je u njegovoj kući znalo klanjati po 17 ljudi, dok je Petar bio sakriven na tavanu. Za vrijeme Petrovog komitovanja u doba austro-ugarske okupacije tih krajeva Crne Gore, Hasan je bio prokazan kao jatak, te su austro-ugarske vlasti željele da ga kazne zbog toga. Uхватili su ga u mjestu zvanom Rivine, u Hazanama. Međutim, Hasan je bio odvažan i hrabar. Iskoristio je trenutak nepažnje, sagnuo se i dohvatio kamnicu sa zemlje i njome gađao švapskog oficira, nakon čega se dao u bjekstvo prema mjestu zvanom Pijesak. Tamo se nalazila još jedna patrola koja je otvorila vatru na njega. Uspio je stići do mjesta zvanog Lazine, gdje je bio pogođen i usmrćen.

Džanko je šesti po redu sin Zećira Lukovića. Ulazak crnogorske vojske u selo Hazane 1912. godine, zatekao ga je u rodnom selu. Zajedno sa još nekoliko ljudi odveden je kao talac na Vranjske Njive, dok su Crnogorci vodili krvave borbe za Skadar. Džanko je bio veliki šaljivdžija, pa je jednom prilikom u logoru, uz opkladu, pojeo

Hazana i okoline kažu da su svi bili ljudi nevjerovatne fizičke snage i uopšte konstitucije.²⁶ Istovremeno, na Crnišu je živio Emro Batilović sa svojim sinovima. Kako je bio imućan domaćin, Emro je jednom prilikom kupio veću količinu sijena u selu Vrševu i uputio dvojicu svojih sinova da sijeno prevezu, volujskim kolima, na Crniš. Na povratku prema Crnišu, dva brata Batilovića su naišla preko mjesta zvanog Studenac, gdje su na imanju orali Halil Luković i brat mu Salko. Batilovići su htjeli da jednim dijelom kola pređu preko uzorane njive, što Lukovići nijesu dozvolili, zbog čega je došlo do međusobne prepirke i verbalnog vrijeđanja jednih od strane drugih. Naročito ružne riječi uputila je Batilovićima jedna od Zećirovih snaha koja se tu zadesila. Batilovići su vrlo uvrijeđeni napustili Studenac. Kada su došli do svoje kuće na Crnišu, sreo ih je otac Emro i upitao kako su prošli na putu. Sinovi su mu odgovorili da su se posvađali sa Lukovićima iz Hazana, rekavši mu sve pojedinoti međusobne prepirke. Emro je upitao jednog od sinova da li je imao pušku kod sebe, na šta je on potvrdno odgovorio, što je Emra kao uglednog domaćina i ponosnog i hujevitog (nepredvidljivog) gorštaka, jako pogodilo pa je rekao: "*Uzmite puške, pa da idemo u Hazane, da rasčistimo tu stvar!*"! Ubrzo su došli do Sudena i tamo zatekli Halila i Salka koji su još uvijek orali svoju zemlju. Ponovo je započela svađa, ali ovoga puta nešto oštrija. Halil je, uzdajući se u svoju snagu, krenuo da se fizički obračuna sa jednim od Emrovih sinova, što ovaj nije dozvolio, nego je otvorio vatru iz svoje puške. Halil je pao smrtno pogođen, a Batilovići su, "*pavši u krv*", napustili mjesto događaja.

S obzirom da je Halil bio vrlo cijenjen među braćom i bratučedima, a kako su Lukovići važili za jako bratstvo, riješeno je da se Halilova smrt

---

veliku količinu halve, što mu je preko noći stvorilo teške stomačne probleme. Sjutradan se prijavio za stacionar odakle se više nije vratio.

Salko je bio najmlađi od braće. Njegovo imanje se nalazilo na mjestu zvanom Brijeg (danas je to vlasništvo Miša Popovića), u čijoj neposrednoj blizini je i imanje zvano Salkovača (danas vlasništvo porodice rah. Alije Šabotića), koje po njemu i nosi ime. Umro je prirodnom smrću i sahranjen na Lukovskom groblju u Hazanama.

²⁶ Nakon promjene vjere, tj. Prihvatanja islama, Lukovići su počeli da sahranjuju svoje umrle na jednom dijelu Salkovog imanja, gdje i danas postoje jasni ostaci njihovih grobova. Iako su bili pod uticajem spoljašnjih sila čitav jedan vijek, grobovi i danas imaju velike dimenzije, 2,55 x 1,45 m. Ovdje je zanimljivo istaći i ovo – svi Zećirovi sinovi, izuzimajući Džanka (sahranjen je na Vranjskim Njivama) i Salka, sahranjeni su na tom groblju. Salko je sahranjen na današnjem muslimanskom groblju u Hazanama. Brigu o starom Lukovskom groblju sve do svoje smrti vodio je Dželim Đule Luković, unuk pomenutog Hasana Lukovića.

osveti. Međutim, nekako u to vrijeme bližio se ramazan (mjesec muslimanskog posta). Kod Lukovića su došli odabrani ljudi koje su uputili Batilovići. Njihov zadatak je bio da od Lukovića zatraže besu i vadu (rok) da se u vrijeme ramazana svi Batilovići smiju slobodno kretati, te da u to vrijeme neće biti pokušaja krvne osvete od strane Lukovića.²⁷ Lukovići su pristali na to. Ipak, ramazan je brzo prošao, a sa njim i vrijeme obećane bese, odnosno zadate riječi. U ime Batilovića se nakon toga više niko nije pojavljivao da bi produžio vrijeme bese. Sagledavši sve okolnosti, Lukovići su na drugoj strani riješili da izvrše krvnu osvetu. Jedne noći su otišli na Crniš i zauzeli busiju u blizini Emrove kuće, čekajući da izađe Emro ili neki od njegovih sinova. Strpljenje je počelo izdavati Lukoviće. Neočekivano, iz druge kuće Batilovića izašao je domaćin, Salih Batilović, koji je namjeravao da ode kod Mahmut-bega, svog brata, na odaje. Iako je bio mrak Lukovići su ga primijetili i brzo reagovali. Čuli su se pucnji, ali Salih nije bio pogođen. Pošto je njegova puška bila kod brata kod koga se uputio, on je s mukom uspio da uđe u kulu. Čim je ušao brat ga je upitao šta se desilo, a on je odgovorio: *"Izgleda me gađаше (pucali su na mene – prim. autora) Lukovići, no mi doda' pušku, da im uzvratim sa pendžera"*. Mahmut-beg je brzo i oštro reagovao rekavši: *"Ne, ne! Odavde nećeš gađati (pucati). Njihove su puške pucale, jer ih je zaboljela Halilova smrt. Ja sam vama davno rek'o da ćemo svi vidjeti šer Emrovom bijesu"*.

Iako niko nije stradao prilikom akcije Lukovića, ipak je to jako uplašilo Batiloviće i uvjerilo ih u ozbiljnost namjera protivničkog tabora. Nakon vijećanja, Batilovići su ponovo uputili birindži (prve, najbolje, izabrane) ljude da zatraže besu kod Lukovića. Osjetivši donekle dah pobjede i svojevrsan kuvet (snagu, moć), Lukovići su riješili da naprave tzv. *"uručice slatke lakrdije"*, rekavši ljudima koje su primili: *"Tražimo da nam se dâ sljedeće: Mustaj-bega Ćorovića²⁸ dvije sadelije²⁹; njegovog brata Nazif-bega – levorver; Zahir-bega Hajdarpašića iz Visilaza (Ivanje) – konj*

---

²⁷ Prema nepisanim pravilima krvne osvete postoje mjesta i momenti kada se ona ne smije izvršiti, nego se mora odložiti za neko vrijeme i drugo mjesto (Pogledati: *Istorija Cne Gore, tom 1, knj. 3...*, 488). Takav princip je primijenjen i u ovom slučaju.

²⁸ Mustaj-beg Ćorović je kao ugledna i umna ličnost bio čest član muslimanskih vijeća, što možemo vidjeti i iz jednog dokumenta iz *DACG, MID, 1905. god., dok. 420, 18. 02.*

²⁹ Sadelija je vrsta ručno rađene turske puške sa ukrašenim rukohvatom i obično posrmljenim kundakom.

đogat; Kahra Šabotića – konj vranac; Latifa Zverotića iz Vrševa – puška mauzerka³⁰, pa da onda dođu ljudi, da im imenujemo ljude koji će pregovarati o umiru krvi". Vidjevši da nemaju izbora i da se Lukovići ne šale, Batilovići su pristali na postavljene uslove. Otkupili su sve zatražene stvari i predali ih Lukovićima, koji su potom odredili 24 ugledna čovjeka iz 24 bratstva, čiji je zadatak bio da pregovaraju o umiru krvi.³¹ Među izabranim mirotvorcima – muslihunima, našao se i Zahir-beg Hajdarpašić iz Ivanja,

---

³⁰ Pušku ostragušu kal. 11 mm, koja je bila preteča puške MAUZER-KOKINE, poznatije samo kao MAUZERKA, konstruisao je 1865. godine njemački konstruktor streljačkog oružja Paul Mauzer (1838-1914) sa svojim bratom Vilhelmom (1834-1882). Na predlog srpskog konstruktora Milovanovića, Mauzer je izvršio prepravku cijevi, zatvarača i nišana, pa je tako nastala puška M-80, poznatija u našem narodu pod imenom MAUZERKA (*Vojna enciklopedija*, knj. 5, Beograd 1972, 349-350). Takvu pušku je upravo imao i Latif Zverotić, koji je napuštajući turski asker sa sobom odnio i pomenutu pušku. Kako je ona bila prava rijetkost, to su Lukovići i zatražili da im se ona otkupi i preda njima. Znajući za zategnutost odnosa Lukovića i Batilovića, Zverotić je pristao da pušku prividno preda, ali da mu se ona nakon izmirenja povрати jer je želio imati i kao dragu uspomenu i kao moguću uzdanicu radi zaštite.

³¹ Sud od dvadesetčetiri izabrane sudije vodi porijeklo od porote iz Dušanovog zakonika, koja se pominje u 151 članu (*"Poveleva carstvo mi. Ot sada napreda da jest porota i za mnogo i za malo. Za veliko delo da jest 24 porotnici, a za pomanji dlj – 12 porotnik, a za malo delo – 6. I ti-zi porotnici da nesu voljni nikoga umiriti, razveopraviti ili okriviti. I da jest vsaka porota u crkve, I pop u rizah da ih zaklne. I u porote kamo se veći klnu i koga veće oprave, ti-zi da su verovani"*). Inače moglo bi se kazati da u narodnom vjerovanju broj 24 ima i simboličko značenje. Prema Bibliji razlikuju se 24 svještenska reda, oko Božijeg prijestolja bila su 24 prijestolja na kojima su sjedila 24 starca. Na Istoku i Zapadu broj 24 simbolizuje ljudsku snagu i skup prastvari; U sklopu iznošenja saznanja o umirima krvi koje je postizao sud od 24 porotnika, interesantno je istaći da je takav princip primjenjivan i na području Boke kotorske. Naime, kada je 1669. godine hajdučki serdar Stevan Popović ubio Milka Mrkojevića, brata zastavnika Marka, zasijedao je umiri sud od 24 kmeta u tpezariji manastira sv. Klare u Kotoru kod fratara i donio svoju odluku prema običajnom pravu i tradiciji – serdar Popović, *"po običaju i na korist domovine"*, je bio dužan glavu i po zastavniku Marku Mrkojeviću, tj. 50 reala, odnosno 500 lira, koje mu ima platiti u tri rate. Osim toga Popović je bio dužan dati 4 pobratimstva i 24 kumstva, ukoliko ga Marko ne bi oslobodio od toga. Presuda je potvrđena 12. IX 1669. godine. Nekoliko dana kasnije u sud je došao Marko Mrkojević i oprostio *"kapetanu Stevanu Popoviću, serdaru hajduka"*, sve ono što je osuđeno od suda dobrih ljudi za ubistvo njegovog brata "Lala" (Milka), osim četiri pobratimstva, koja su trebala da budu zaloga njihove međusobne ljubavi (Risto Kovijanić, Ivo Stjepčević, *Hajduci u Boki do Morejskog rata (1654-1684)*, Istoriski zapisi, 1, Cetinje 1954, 176-177).

kome je bio otkupljen konj dođat. Muslihuni su među sobom izabrali i glavnog među njima (danas bismo to kazali predsjedavajućeg) i jedno-glasno se složili da to bude izvjesni Adil-aga iz sela Paučine kod Rožaja, čije prezime na žlost nijesmo uspjeli utvrditi. On je, po ocjenama musli-huna čiji je ugled i autoritet bio veliki, bio najbolji poznavalac običajnog prava po kome se sudilo i mirilo, a kao drugo nije bio sa područja Bihora, zbog čega se smatralo da će biti znatno objektivniji prilikom rasuđivanja činjenica. O umirenju krvi razgovaralo se punih 10 dana, pa su muslihuni prvo boravili kod Batilovića na Crnišu, nastojeći da posredno upoznaju i Lukoviće sa njihovim radom. Uzaludni su bili svi naponi i mnogobrojni pokušaji Emra Batilovića, njegovih rođaka i prijatelja, da cijenu krvi, odnosno krvninu³², učine što manjom. Adil-aga Paučinac i ostali muslihuni su bili čvrsti i nepopustljivi često ponavljajući: *"Ne može kako vi hoćete. Pali ste na ljude i oni će odlučiti. Ne može se na njivi ubiti nedužan čovjek, a onda se jeftino izvući"*. Dakle, Adil-aga je s pravom stavljao do znanja Emru Batiloviću da je počinio ubistvo s predumišljajem, koje se tada, a i danas karakteriše kao najteže krivično djelo. Po obavljanju saslušanja i usaglašavanju mišljenja, muslihuni su prešli kod Lukovića i tamo obavili svoj dio posla.

Na kraju svog vijećanja, kada su sagledali sve činjenice i utvrdili sve pojedinosti slučaja, članovi muslihunskog vijeća su utvrdili cijenu počinjene krvi. Sve ranije dugovane krvi u Bihoru naplaćivane su po 12 kesa zlatnika, a Halilova "krv" je procijenjena na 24 kесе zlatnika.³³ Uz kесе zlatnika, Batilovići su bili dužni da dotjeraju veliki broj grla stoke koja je trebala da se preda Lukovićima.

Dolazak članova muslihunskog vijeća i Batilovića bio je vrlo impresivan. Nekoliko čobana, dječaka, drumom iz pravca Orahova, tjeralo je veći broj govedi, ovaca, koza

Međutim, kada je u pitanju bila stoka dovedena od strane Batilovića u Hazane na potesu zvanom Voće, Lukovići su ispoljili dosto-

---

³² KRVNINA je odšteta koju je ubica bio dužan da plati porodici ubijenog, najčešće u novcu i stoci. U vrijeme osmanske vladavine ako se nije znao ubica, krvninu je porodici ubijenog davalo čitavo selo (iz koga je bio ubica, odnosno u kome je bio nastanjen) ili čitav kraj.

³³ Slično postupanje oko utvrđivanja cijene dugovane krvi susrijeće se i na području Vasojevića. Pogledati: Radoslav J. Vešović, *Pleme Vasojevići*..., 338.

janstvo rekavši da ne žele da ih "*od tuđega mala bije bedova*",³⁴ zbog čega zahtijevaju da se sva grla koja nijesu lična svojina Batilovića, vrate onima čija su. Tako je postignut konačan umir krvi između ova dva zavađena bratstva.

---

³⁴ U narodu bihorskog kraja postoji narodna izreka: "*Od svojega sunce grije, a od tuđeg tuga bije*". U istom kontekstu u Bihoru su jako bila prisutna kazivanja o halal (srećnoj i zasluženoj) i haram (nezasluženoj, nesrećnoj) zaradi.

Suljo MUSTAFIĆ

KULTURA BOŠNJAKA-MUSLIMANA

Nigdje na tako malom prostoru, kao što je to u Crnoj Gori, nema življe i uzbudljivije priče o susretu kulturnih obrazaca, različitih po svojim obilježjima, a izmiješanih i saživljenih već vijekovima. Teško je, uistinu, u tim nagomilanim slojevima kulturne povijesti, razlučiti šta je ko uzimao, a šta davao drugima. Ono što zovemo kulturom jednog naroda, predstavlja duhovno nasljeđe, koje je slijedom određenih historijskih, socioloških ili, pak, političkih činjenica, definisano i obilježeno njegovim imenom. Međutim, kulturna baština ma koliko specifična i originalna bila, uvijek je plod različitih uticaja i upliva, strujanja i gibanja.

Zbog toga i kultura Bošnjaka-Muslimana u Crnoj Gori, ne može se posmatrati drugačije, nego kao dio ukupnog kulturnog, ali i povijesnog ambijenta. Njen specifični kolorit, u kome je islamski način života i, uopšte, duhovni svjetonazor, odigrao presudnu ulogu, naslonio se na mnogo starije slojeve različitog hrišćanskog, gnostičkog i, ako hoćete, predhrišćanskog i paganskog nasljeđa.

Primanjem islama, koji je tumačen kroz njegove intepretacije koje su sa misionarima iz različitih dijelova Osmanskog carstva dolazile, domaće stanovništvo umnogome mijenja svoj način života i svoj kulturni obrazac. Ukupno uzev, elementi te kulture, osobeni i prepoznatljivi, stvaraju potpuno nov kulturni ambijent. Zaživljava specifičan način ishrane, odijevanja, nova kultura stanovanja, građevinarstva i arhitekture. Postojeći gradovi mijenjaju veličinu i izgled; nastaju i novi potpuno drugačije urbane strukture. Specifična organizacija prostora, uzani sokaci, mejtefi, medrese, biblioteke, mešćeme, džamije, saraji, mehane, hamami - javna kupatila i javne česme - samo su neki od prepoznatljivih graditeljskih obilježja, što su tokom vijekova, postali nasljedem bošnjačko-muslimanskog naroda koji je dominantno naseljavao urbane sredine.

Po svojoj prirodi, primanje islama, podrazumijeva temeljni raskid sa dotadašnjim navikama i običajima, koje nijesu u skladu sa njegovim nače-

lima. Domaći islamizirani živalj, pogotovo u ruralnim sredinama, uglavnom hrišćanskog porijekla, dugo će zadržati u svojoj svijesti nanose ranijih vjerovanja. Slabiji uticaj islamske dogme i veća izmiješanost sa susjednim hrišćanskim življem, uslovili su da se još dugo očuvaju ranija vjerovanja i običaji. Zapravo, mnoga će stara i hrišćanska i ona starija, prethrišćanska paganska vjerovanja, pa čak i obredni običaji (koje ni hrišćanstvo nije uspjelo da potre) zaogrnuti se ruhom nove vjere i nastaviti da žive sve do naših dana. Obim ovoga teksta daleko bi premašilo, ako bi opširno objašnjavali, koliko je zajedničkog u običajima i vjerovanjima, prilikom raznih životnih prigoda - svadbi, sahrana, svetkovina i praznika, ostalo iz tog, mnogo ranijeg, pamćenja koje dotiče možda i daleke praslovenske korijene.

Stara je istina da u jeziku naroda, najbolje obitava ono što je njegova istorija. Prebogato usmeno stvaralaštvo, predanje-hičaja, epika i lirika, sevdalinka posebno, svjedoče o ljepoti i bogatstvu toga jezika. Upravo kroz njega je i opstala bošnjačka kultura. Jezik obično pamti ono što dokumenta ponekad i zaborave. Ako je svakodnevni način života, prvenstveno kultura stanovanja, porodičnog života, oblačenja i načina ishrane bošnjačko-muslimansku sredinu učinio specifičnom i od susjedstva dosta odvojenom, onda je, nasuprot tome, njezina izmiješanost najvidljivija u narodnom jeziku i stvaralaštvu. Islamski uticaj nije u potpunosti potirao starije nasljeđe već je samo kroz nove forme ispoljio narodno duhovno blago. Narodni jezik, posebno oživotoren kroz epsko stvaralaštvo, samo je obogaćen specifičnim orijentalnim koloritom. Svi motivi, karakteristični za epsku pjesmu, ali i priču i bajku, zajednički su u bošnjačko-muslimanskoj i susjednoj joj crnogorskoj književnosti. Međusobni uticaji toliko se prožimaju da se i kroz jezik, ali i motive mogu pratiti mnoge zajedničke karakteristike.

Kroz sevdalinku, pjesmu derta i ljubavnog zanosa, najbolje se ispoljava originalnost i specifičnost bošnjačko-muslimanske sredine. Sevdalinka nosi miris sokaka, dah mahale, šarenilo bašte i đulistana, lirski uzdah prigušene ljubavi i proistekla je samo iz tog ambijenta. No ljepota sevdalinke, dopadljiva i primamljiva, učinila je da, vremenom bude prihvaćena i u drugim sredinama koje nijesu dominantno bile naseljene ovim življem.

Međusobna prožimanja, naravno, nijesu ostala samo u ravni narodnog stvaralaštva. Možemo ih pratiti i u svim segmentima kulturnog stvaralaštva - od arhitekture i građevinarstva do svakodnevnog života i, naravno, svih vrsta umjetnosti i osobito literature. Zapravo, riječ je o zajedničkom kulturnom prostoru, koji je danas toliko izmiješan da se i ne može razdvajati.

Nema tih čistunaca, osim ukoliko ne žele da ubogalje narode kojima pripadaju, koji mogu svoju kulturu “očistiti” od drugih i drugačijih obilježja. Ako hoćemo da sebe ubijedimo da smo drugačiji od drugih, samo zato što ništa njihovo nije kod nas, i ničeg našeg nema kod njih, onda mi nijesmo ljudi, nego samo prazne ljuštore. Tim putem se nigdje ne stiže. Osim, u brlog vlastite sebičnosti, u kojoj se ne može dugo preživjeti.

Bogatstvo Crne Gore upravo je u tome, što u evropski izlog može unijeti svoj duhovni prtljag - ogormno kulturno nasljeđe svih naroda koji u njoj žive. Od svih nas zavisi hoćemo li iskoristiti tu šansu.

Sait Š. ŠABOTIĆ

PETAR I PETROVIĆ NJEGOŠ I NIKŠIĆKA KAPETANIJA

***

Smještena na brdovitom, samim tim prirodno nepovoljnom terenu, Stara Crna Gora je posljednje dvije decenije XVIII vijeka dočekala u teškim međusobnim sukobima zavađenih plemena, diobama, neslozi i razdorima, istovremeno zapletena u mreži izukrštanih političkih interesa tadašnjih velikih sila koje su je okruživale. Crna Gora je tada imala oko 100.000 stanovnika, a teritorijalno su je činile četiri nahije: Katunska (najveća), Riječka (materijalno najjača), Lješanska i Crmnička.¹ Na prostoru sa izrazito malim plodnim površinama, stanovništvo ovih nahija se uglavnom bavilo seoskom privredom sa mnogo naturalnih oblika. Stočarstvo je predstavljalo najvažniju privrednu granu. Gajenje koza i ovaca predstavljalo je jedan od sigurnijih izvora prihoda jer se stočarskim i mliječnim proizvodima moglo trgovati na susjednim pazarima.² Zainteresovanost Austrije i daleke Rusije za Crnu Goru, koja je imala važan strateški položaj, odražavala se na politički život u njoj, odnosno uticala je na polarizaciju pojedinih uglednijih ljudi koji su imali uticaja u narodu da se opredijele za usmjeravanje snaga ka jednoj ili drugoj zemlji. Što se tiče Austrije i Rusije, one su bile više nego sigurne u spremnost Crnogoraca da se bore protiv osmanske vlasti koja ih je još smatrala svojim podanicima. Zbog te činjenice odnosi sa

---

¹ O teritorijalnom prostranstvu, stanovništvu i ekonomskim uslovima života u crnogorskim nahijama pogledati: Jovan Eredeljanović, *Stara Crna Gora*, Beograd 1978, 57-120.

² Tadašnji pazari u Crnoj Gori bili su na: Rijeci Crnojevića (svake subote), na Viru (svakog petka), na Čeranića Glavici blizu Danilovgrada (svakog ponedjeljka) i na Slivlju, u krajnjem južnom dijelu Nikšićkog polja (svakog ponedjeljka) – Radoman Jovanović, *Trgovinski centri Crne Gore sredinom XIX vijeka i njihova društveno-ekonomska uloga*, Istorijski zapisi, 3-4, Titograd 1973, 313-319. Pazari sa austrijskim mjestima održavani su: U Kotoru, svakog utorka, četvrtka i subote, sa Risnom, svaki dan, osim nedjelje, sa Budvom, svake subote; *Crna Gora*, Monografija, Beograd 1976, 235.

Osmanskim carstvom, tj. sa pašalucima koji su se graničili sa Crnom Gorom, imali su sudbinski uticaj na život crnogorskih plemena. Mletačka Republika je takođe pokazivala izvjesno interesovanje za crnogorski prostor ali prilično politički oslabljena, ova nekada moćna država nije bitnije mogla uticati na sudbinu crnogorskih žitelja. I pored prisutnosti unutrašnje krize društva, iz vida ne treba gubiti činjenicu da je to vrijeme koje je iznjedrilo jednu krupnu istorijsku ličnost – Petra I Petrovića Njegoša, pregaoca kome je pošlo za rukom da Crnu Goru izvede na evropsku društveno-političku i diplomatsku pozornicu zbog čega se i smatra utemeljivačem crnogorske državnosti.

***

Vladika Petar I Petrović Njegoš

Crnogorski prijesto po smrti Šćepana Malog, 1773. godine, ponovo je ostao upražnjen. Borba pojedinih glavara za preimućstvo izazvala je tešku krizu koju je za kratko pokušao da kontroliše i iskoristi tadašnji guvernadur Jovan Radonjić, kome je uz starog i oronulog vladiku Savu Petrovića, i pošlo za rukom da ostvari izvjestan uticaj u Crnoj Gori.³

Nakon smrti mitropolita Save Petrovića, marta 1781. godine, koji je, kako se u narodu vjerovalo, umro u stotoj godini života, sasvim razumljivo se postavilo pitanje njegovog nasljednika. U Crnoj Gori je već u to vrijeme bilo uobičajeno da vladike budu birane iz kuće Petrovića, što su uostalom i tražili članovi ovog bratstva. Međutim, i pored negodovanja većine Crnogoraca za mitropolita je imenovan Arsenije Plamenac, sestrić i koadjutor vladike Save. Našavši se na mjestu svog ujaka, mitropolit Plamenac je nastavio političku orijentaciju svog prethod-

---

³ Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, drugi dio, Beograd 1989, 263.

nika, oslanjajući se na Mletačku Republiku koja u tim trenucima nije više posjedovala političku niti vojničku moć koja bi joj omogućila ostvarivanje bitnijih uticaja u Crnoj Gori. Prilično inferioran, politički neiskusni i bez dara za vođstvo, Arsenije Plamenac je svojim ponašanjem još više produbljivao krizu tadašnjeg crnogorskog društva. Shvativši okolnosti u kojima se našla Crna Gora, svoju djelatnost započeo je i Petar I Petrović Njegoš, sinovac vladike Save Petrovića koji je u zvanje arhimandrita bio proizveden 1777. godine. Njemu u korist odvijale su se tadašnje spoljnopolitičke prilike u okruženju i unutrašnje u samoj Crnoj Gori. Iscrpljen starošću i bolešću, mitropolit Arsenije se sve više udaljavao od narodnih poslova zbog čega su crnogorski glavari Ivan Petrović, Mojsije Plamenac i Nikola Đurašković juna 1783. godine uputili pismo karlovačkom mitropolitu Mojsiju Putniku kojim su preporučili arhimandrita Petra da ga mitropolit posveti za episkopa Crne Gore, Gornje Skenderije i Primorja.⁴ Svečani čin hirotonisanja arhimandrita Petra Petrovića za vladiku obavljen je 13. oktobra 1784. godine u Kralovcima. Odmah po zavlađičenju Petar I je krenuo u Rusiju.

***

Petnaestak godina prije zavlađičenja Petra I Petrovića Njegoša, Onogošt (od 1767. godine u osmanskoj administraciji zvanično Nikšić), je kao središte kapetanije, bio gusto naseljen te je njegovo stanovništvo moglo poslužiti za popunu strategijski važnih, a rijetko naseljenih oblasti Osmanskog carstva na Balkanu, ali je i pored toga kasaba predstavljala zgodno pribježište i utočište za muslimansko stanovništvo iz okolnih mjesta odakle su dolazili i nastavljali dalje.⁵ Stanovnici Nikšića su već u to vrijeme imali dobre trgovačke veze sa Dubrovčanima i drugim trgovcima iz unutrašnjosti Balkanskog poluostrva što im je istovremeno omogućavalo da svoje središte razvijaju i u kulturnom pogledu.

Nikšićki kadiluk je tokom XVIII vijeka zauzimao prostor od (H)Adžina mosta na Zeti do Trebinja sa Korijenićima, Drobšnjak do Previša, Duge do Nozdara i Grahovo sa dijelom Banjana.⁶ Pored muslimanskog stanovništva nikšićki kadiluk je u to vrijeme imao oko 1.400 hrišćanskih kuća, četiri manastira (Duži, Kosijerevo, Dobrićevo i Župa) i

---

⁴ *Istorija Crne Gore*, tom 1, knj. 3, Titograd 1975. (u narednim napomenama ICG, 1/3).

⁵ Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka*, Beograd 1997, 209.

⁶ Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt*, Beograd 1938. (reprint, Nikšić 1995), 84.

12 sveštenika. Vojni garnizon smješten u tvrđavi raspolagao je posadom od 900 vojnika i oficira što je smatrano dovoljnim brojem za kontrolu stanja na području nikšićkog kadiluka.⁷ Povremena odsustva vojnih snaga nikšićke kapetanije, koje su upućivane na razna ratišta zbog čestih sukoba Osmanskog carstva sa drugim državama, vješto su koristili oni koji su se namjeravali domoći vlasti u nikšićkoj kapetaniji. To je najčešće prozrokovalo manje ili veće krize lokalne vlasti i dovodilo do izvjesnih promjena u sferi lokalne vlasti. Nedovoljna odlučnost i kolebljivost nikšićkog kapetana Bećira Mušovića, koji je na tom položaju naslijedio svog brata Hamzu, i koji je, prema "Kazivanju starih Trebješana" bio "*u vladanju slabiji od Amze*", bitno je uticala na odnose u samoj kapetaniji. Te prilike stari Trebješani su okarakterisali kao loše, ali i svjedočenjem da "*u vreme Bećirova vladanja još se moglo koekako živeti*".⁸ Sukobi između pojedinih kapetanskih porodica i njihovih pristalica u nikšićkoj kapetaniji započeti u prvoj polovini XVIII vijeka, nastavljeni su i potrajali sve do osamdesetih godina XVIII vijeka. U gradu su vođeni sukobi krvavih epiloga. Poslije ubistva jednog muslimana u onogoškoj čaršiji 1775. godine i osude za taj zločin, izvršioi djela, dizdar Salih i Mustafa Danević su se odmetnuli od vlasti. Dizdar Salih se sa svojim ljudima zatvorio u tvrđavu i topovima bombardovao varoš, od čega su porušene i oštećene mnoge kuće i ubijeno 5-6 ljudi. Protiv dizdara Saliha su uslijedile još dvije tužbe onogoških muslimana, jer se on priključio razbojnicima, pa je pljačkao, bespravno kažnjavao ljude, globio ih i ubijao. Bez znanja suda, dizdar Salih je sakupio dio onogoške raje, povezao je u lance, tukao i otjerao u tamnicu koja se nalazila u tvrđavi. Njegovoj razbojničkoj družini pripadali su: ćehaja Hadži Jahja, jedan aga koji je bio njegov prijatelj, izvjesni Zejnel, Hasan Korjenić, sin kapetana tvrđave Ključa, Hasan, neki Danilo sa sinovima, a pomenuta družina je prihvatila saradnju sa razbojnicima iz Fočanske nahije. U nikšićkoj tvrđavi oni su zatekli 3.000 oka državne hrane, koju su potrošili. Muslimansko stanovništvo ih je zbog učinjenog zuluma optužilo hercegovačkom muteselimu i mirmiranu Džaferu Čengiću, koji je nasilnike uspio opkoliti u tvrđavi. Neposredno nakon toga Čengić je bio smijenjen, a nikšićka kapetanija je ponovo zapala u stanje nasilništva i razbojništva. U tom smislu karakterističan je primjer iz 1785. godine kada su Ibrahim Hajrić,

---

⁷ Čedomir M. Lučić, *Hercegovina početkom XIX vijeka na osnovu nekih ruskih izvještaja*, Istorijski zapisi, 1-2, Podgorica 1991, 110-114; Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 42.

⁸ *Kazivanje starih Trebješana*, priredio Branko Pavićević, Nikšić 1973, 19.

Sulejman i Sinan Puharović, bez ikakvog povoda, oveli 1.200 ovaca, 130 junadi i 15 konja amaldaru onogoške tvrđave, Hasanu, koja se nalazila u jednom zaseoku blizu Nikšića, a uz to su Hasanu bile spaljene i dvije kuće. Stanje se nije smirilo ni poslije ovog slučaja, pa se s pravom može reći da istoriju Nikšića u XVIII vijeku u velikoj mjeri karakterišu unutrašnji sukobi između istaknutijih porodica i grupa za vlast, uvlačenje srodnika, čivčija, ostalih građana i vojske u te sukobe, otkazivanje poslušnosti pašama i vezirima, zulumi i krvprolića.⁹

Bosanski pašaluk u vrijeme osmanske uprave ↗

Prilično nesređeno stanje u nikšićkoj kapetaniji doprinijelo je da je sa 1778. godinom Nikšić upleten u dugogodišnju aferu odnosa sa skadarskim vezirnom Mahmud-pašom Bušatlijom. On je težio stvaranju nezavisne države koja bi obuhvatala Bosnu i Hercegovinu, Dubrovačku Republiku, Mletačko primorje od Neretve do Spiča, Staru Rašku, Kosovo i Meto-

⁹ Petar Šobajić, *Nikšićki muslimani, Cetinje i Crna Gora*, Beograd 1927, 168; ICG, 1/3..., 557; Bogumil Hrabak, *Nemirno stanje u kasabama na sjeveru Crne Gore u doba krize i naseljavanja Arbanasa (XVIII vijek)*, Istorijski zapisi, 4, Titograd 1987, 78-79, 81; Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka...*, 176, 244.

hiju, Makedoniju sa Solunom, cijelu Albaniju, Epir i Tesaliju. Istovremeno, u samom Nikšiću ponovo je došlo do krvoprolića oko kapetanstva. Većina stanovništva tada je bila protiv kapetana Bećira Mušovića, zbog čega su njegovi protivnici, radi uklanjanja sa tog položaja, u pomoć pozvali Kuče i Pipere. Kapetan Mušović se za pomoć obratio trebinjskom kapetanu Sabit-paši, koji je prema Nikšiću pošao sa 1.500 ljudi sakupljenih u Stocu, Nevesinju, Rudinama i drugim krajevima. U sukobu je odlučnom borbom bio odbijen od strane Kuča i Pipera koji su, stacionirani u gradu, po okončanju sukoba odbili da iz njega izađu.¹⁰ Ovi događaji su uznemirili susjedne podanike Mletačke Republike, posebno Rišnjane, koji su zatražili od providura u Kotoru da im se dostavi hrana, prah i olovo, kao rezerva za slučaj napada. Da bi smirio situaciju u uzburkanom Nikšiću, prema gradu se sa vojskom uputio i beg Zotović iz Spuža. Budući da je pobuna izbila na teritoriji bosanskog vezira, ovi događaji posebno njemu nijesu išli u prilog. On je ubrzo saznao da je Porta obaviještena o ovim događajima posredstvom mletačkog poslanika u Carigradu, zbog čega je izdao naređenje spuškom paši Ibrahimu Parmakoviću da hitno savlada Kuče i Pipere koji su zaposjeli nikšićku tvrđavu. Paša Parmaković je dosljedno izvršio vezirovo naređenje primoravši Kuče i Pipere na predaju.¹¹ Osjećajući da bi se stanje u kapetaniji moglo popraviti na bolje, Bećir kapetan Mušović je prepustio kapetansko mjesto svom sinu Osmanu, koji je na taj položaj došao 1780. godine.¹² To je upravo i vrijeme kada je Petar I Petrović započinjao svoju političku djelatnost. Prema navodima "Kazivanja starih Trebješana", Osman kapetan nije bio dorastao položaju na kome je bio, jer je kao čovjek "*slabe pameti i za vladanja sasvim nevaljalij*", dopustio da se u Nikšiću i njegovoj okolini ponovo pojave mnoge negativnosti koje su onemogućavale uspješan razvoj grada i cjelokupne kapetanije i uspostavljanje dobrih odnosa među stanovništvom kakvi su bili za vrijeme upravljanja kapetanijom od strane Hamze kapetana Mušovića.¹³ Osman kapetan

---

¹⁰ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči 1684-1796*, Beograd 1981, 267; Ejup Mušović, *Mušovići*, Istorijski zapisi, 2, Titograd 1981, 100.

¹¹ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd 1962, 47-49; Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 268.

¹² Istoričar Hamdija Kreševljaković navodi da je Bećir kapetan Mušović uputio jednu molbu (arizu) Sarajlijama, 1786. godine iz čega zaključuje da je on još uvijek kapetanstvo držao u svojim rukama (Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954, 220).

¹³ *Kazivanje starih Trebješana...*, 19.

Mušović je dugo živio i upravljao nikšićkom kapetanijom, sve do 1830. godine. Kao i mnogi njegovi savremenici i on je opjevan u mnogim epskim pjesmama. Ako na umu imamo činjenicu da je Osman kapetan od jednih bio osporavan, a od drugih hvaljen, te da je bio savremenik Petra I Petrovića i Mahmud-paše Bušatlje, dvije krupne istorijske ličnosti koje su na ovim prostorima obilježile, jedna kraj XVIII vijeka, a druga prve tri decenije XIX vijeka, onda se mora zapaziti da je on u sebi imao dovoljno pragmatizma koji mu je omogućavao da kapetanijom upravlja 50 godina.

***

Za vrijeme dok je vladika Petar I boravio u Rusiji, buntovni Mahmud-paša Bušatlja, koji je otkazao poslušnost i samoj Porti, kovao je plan o napadu na Crnu Goru. Njegovi planovi da zagospodari Crnom Gorom bili su poznati i od ranije. Na jednom Zboru crnogorskih plemena održanom maja 1782. godine na Cetinju, *"uhvaćena je vjera"* među predstavnicima plemena da će se sve nahije složno braniti od Mahmud-paše uz pomoć spuškog kapetana Ibrahima-paše Parmakovića, koji je bio u sukobu sa Mahmud-pašom.¹⁴ Zbog zauzetosti sukobom sa spuškim kapetanom, Mahmud-paša je tada odložio napad na Crnu Goru, ali to nije učinio i 1785. godine, već je odlučno napao. Svoj pohod na Crnu Goru paša je predstavljao kao potrebu kažnjavanja Crnogoraca zbog njihove "izdaje" u svakom ratu koji je Osmansko carstvo vodilo sa Rusijom. Crnogorci nijesu uspjeli da organizuju jači otpor što je skadarskom veziru omogućilo da sa svojom vojskom lako prodre do Cetinja i popali zatečene kuće i Cetinjski manastir. Iako je Mahmud-paša očekivao vojnu pomoć, hrišćansko i muslimansko stanovništvo Nikšića i njegove okoline, nije učestvovalo u napadu na Crnu Goru juna 1785. godine. Vojni uspjeh koji je postigao Mahmud-paša, omogućavao mu je da nastavi sa realizacijom planova koje smo već pomenuli, a to je pašina namjera da svoju vlast nametne području srednje i južne Albanije, čime bi od centralne vlasti otrgao znatan dio teritorije. To je i bio razlog njegovog ponovnog sukoba sa Portom. Vidjevši da je situacija vrlo ozbiljna, sultan je krajem 1785. godine izdao hatišerif protiv Mahmud-paše naređujući begler-begu Rumelije *"da uhapsi pobunjenog skadarskog pašu i da ga lično uputi u Carigrad"*.¹⁵ Iste godine u Nikšić je došao

---

¹⁴ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd 1912, 38-39; ICG, 1/3..., 413.

¹⁵ ICG, 1/3..., 426.

novi bosanski vezir Ahmed-paša sa 1.000 vojnika da bi izvršio koncentraciju trupa protiv nemirnog skadarskog paše.

Februara 1786. godine, crnogorski vladika Petar I se vratio iz Rusije. Teško stanje koje je zatekao u Crnoj Gori dodatno je opterećivala stalno prisutna opasnost od novog udara Mahmud-paše Bušatlije, iako su Crnogorci nastojali da se u njegovom sukobu sa Portom drže po strani.

Kako je Mahmud-paša namjeravao da pod svoju upravu stavi i Nikšić, to je prvih dana juna 1786. godine sa 7.000-8.000 svojih vojnika boravio u gradu. Bušatlija je u Nikšić ušao samo sa ličnim stvarima i najužom pratnjom, dok je vojsku ostavio izvan grada. Tom prilikom je u nikšićku kasabu pozvao 150 Rovčana i sa njima se surovo obračunao pogubivši ugledne glavare i plemenike za koje je smatrao da su kolovođe čistih pobuna protiv osmanske vlasti. Prema nekim tvrdnjama, nikšićki dizdar je tada ubio jednog rovačkog kaluđera.¹⁶ Iako je imao namjeru, Bušatlija ipak nije pošao iz Nikšića u logor bosanske vojske u Gacko, nego se 12. juna vratio u Skadar.¹⁷ Januara 1787. godine bosanski vezir Selim-paša je primio sultanov ferman, prema kojem je trebalo da se obračuna sa svima onima koji su se privoljeli Mahmud-paši, pa je u Nikšić uputio glasnika sa ciljem da tamošnje muslimansko stanovništvo odvoji od Bušatlije što mu nije uspjelo.¹⁸ Krajem juna Nikšićani i drugi muslimani iz okoline grada su se zbog složenosti situacije i straha za ličnu sigurnost i imovinu, sklonili u obližnja brda oko grada. Bosanski vezir je početkom jula 1787. godine pokorio Pivljane, Drobunjake i Nikšiće koji su bili na Bušatliji strani i 30. jula ušao u Nikšić. Ovim uspjesima bosanskog vezira u sukobu sa Mahmud-pašom, vojno središte ratnih sukoba je iz Gacka premješteno u Nikšić.¹⁹ Bosanski vezir bio je u Nikšiću prije kraja jula sa svega 100 vojnika, dok je preostali dio svojih snaga (10.000 ljudi) uputio prema Spužu i Podgorici kako bi se na tom sektoru obračunao sa Mahmud-pašinim snagama.²⁰ Treba istaći da bosanske trupe nijesu dovukle sopstvene topove, već su ih skinule sa nikšićke tvrđave.

---

¹⁶ ICG, 1/3..., 428; Žarko Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore*, Podgorica 2002, 158.

¹⁷ Vuk Vinaver, *Crna Gora, Skadar i Dubrovnik krajem XVIII vijeka*, Istorijski zapisi, 1-2, Titograd 1956, 67.

¹⁸ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 95.

¹⁹ ICG, 1/3..., 428-429; Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka...*, 217-218.

²⁰ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 133; ICG, 1/3..., 429.

Sredinom 1787. godine došlo je do rata između Austrije i Rusije na jednoj i Osmanskog carstva na drugoj strani. Želeći da ratna dejstva proširi i na prostor Crne Gore, Austrija je u nju uputila svog izaslanika, majora Filipa Vukasovića, a Rusija potpukovnika Marka Ivelića. Obojica izaslanika su pozivali Crnogorce u borbu protiv Osmanlija obećavajući pomoć i jedne i druge strane.²¹ Na Porti su bili svjesni da se situacija svakodnevno sve više komplikuje. Da bi pridobila Mahmut-pašu za rat protiv Austrije i Rusije, Porta je 1789. godine oprostila paši ranije odmetništvo i "grijehe". Te godine paša je nakon kraćeg zadržavanja u Nikšiću, pošao na područje sjeverozapadne Bosne u rat protiv Austrije. Ruski izaslanik Ivelić je bio uvjeren da će se Trebješani, nastanjeni nedaleko od nikšićke tvrđave, i ovo-ga puta odazvati pozivu u borbu, pa je 2. avgusta 1789. godine poslao svo-ga sinovca Petra Ivelića sa gramatom carice Katarine II i njenim zahtjevom da Trebješani ustanu protiv Osmanlija što su oni sa oduševljenjem prihva-tili.²² Sredinom avgusta 1789. godine, pred večer, odred Crnogoraca i Br-đana jačine 2.000 ljudi, pod zapovjedništvom guvernadura Jovana Radon-jića, pokušao je da zauzme Nikšić. Prilikom napada poginulo je 14 Crno-goraca i Brđana, 30 Nikšićâ je ranjeno, dok je 28 osmanskih vojnika izgu-bilo život, ali zbog dobre pripremljenosti osmanskog garnizona i riješenosti za borbu, grad ipak nije zauzet.²³ U ovom napadu učešće su uzeli i Treb-ješani zahtijevajući od guvernadura da se iste noći izvrši juriš na grad. Guvernadur Radonjić je tražio od Trebješana da prije svitanja zore donesu "*tursku glavu*" koja "*povrg sve zakletve, valja da bude pečatom njiove ozbiljne želje zakrviti se s Turcima*". Nekoliko Trebješana, na čelu sa Milo-vanom Dipićem su prišli Onogoštu, sačekali čuvenog junaka Omera To-rinu, ranili ga i potom mu odsjekli glavu. Guvernadur se time uvjerio u odanost Trebješana, ali kada su oni došli po završetku zadatka, već je bio svanuo dan. Sa žaljenjem su uvidjeli da je izgubljeno dragocjeno vrijeme, da je dolazak u zoru sa posječenom glavom za njih, prema njihovom vje-rovanju i običajima, bio loš znak, što ih je odvratilo od namjere da napadnu nikšićku tvrđavu. Pošto nijesu mogli savladati utvrđeni Nikšić, ustanici su se zadovoljili pljačkom konja, govedi i sitne stoke varošana. Prilikom okršaja ranjeno je oko 30 muslimana, od kojih je desetak ostalo sakato, a

---

²¹ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija...*, 107-108.

²² Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd 1981, 313-314.

²³ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 251-255; ICG, 1/3..., 446; *Kazivanje starih Trebješana...*, 31-32.

na hrišćanskoj strani su ranjena 22 čovjeka.²⁴ Sa osmanske strane u ovom sukobu poginuli su Mekić Bećir-aga, Ša(h)inagić Avdi-aga, Alečko Banjaš i jedan Dreković. Takođe, tom prilikom je Ajkuna Brunčević, sestra Husaina Džidića, a žena nikšićkog kadije Brunčevića Mula-age, skinula glavu ubijenog vojvode Grgura sa bedema grada, oprala je i zamolila varoške prvake da je daju varošcome popu Radu Ćuku kako bi je sastavio sa tijelom i sahranio.²⁵ Nikšićki muslimani koji su se zatvorili u gradu su bili uvjereni da u napadu, osim Crnogoraca, Brđana i Trebješana, učestvuju i znatne "moskovske snage". Neuspjeli napad Crnogoraca, Brđana i Trebješana na Nikšić ogorčio je osmansku vojnu posadu u gradu koja je svoj bijes iskalila na Trebješanima koji su podržali ovaj napad. Trebješani su bili primorani da zbog osvetničkih akcija nikšićke vojne posade i pojedinaца, napuste svoj zavičaj. Ovaj događaj je poznat kao "druga razura Trebjese". Napuštajući Nikšić, Trebješani su (35 porodica) prvo odstupili prema Pješivcima (sela Stubica i Povija), nakon čega su prešli u Bjelopavličice gdje su boravili oko dvije godine. Nakon toga Trebješani su prešli da žive u Donjoj Morači, da bi 1792. godine odlučili da se nasele u Gornjoj Morači (selo Ljevišta), gdje su zaposjeli zemlju age Sejanije. Dio Trebješana se nakon 1804. godine preselio iz Gornje Morače u drobnjačka sela Strug, Sirovac i Malinsko, čime je započelo formiranje uskočkog plemena. Ozlojeđeni zbog napuštanja svoga zavičaja, Trebješani su još upornije nastavili svoju borbu protiv Osmanlija, pa su im iznenadnim napadima nanosili znatne gubitke.²⁶ Potvrdu "druge razure Trebjese" nalazimo i u istoriografskim radovima. Po istoričaru Dušanu Vuksanu, Ivelić je nagovorio Trebješane da napadnu Nikšić, ali pošto oni nijesu imali dovoljno snaga njima je vladika Petar I poslao u pomoć 2.000 Crnogoraca i Brđana, koje je predvodio guvernadur Jovan Radonjić. U trenutku napada, misleći da ih napadaju znatno brojnije snage, Nikšićani su se zatvorili u gradu. Vidjevši da se radi o manjem broju snaga napadača, gradska vojna posada je 18.

---

²⁴ *Kazivanje starih Trebješana...*, 42.

²⁵ *Kazivanje starih Trebješana...*, 34, (vidjeti napomenu ispod osnovnog teksta).

²⁶ Opširnije: Jagoš Jovanović, *Veze Crne Gore sa Rusijom od druge polovine XVI vijeka do danas*, Istorijski zapisi, 3-4, Cetinje 1948, 255; Dušan D. Vuksan, *Petar I Petrović i njegovo doba*, Cetinje 1951, 55; *Kazivanje starih Trebješana.....*, 41 i dalje; Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Beograd 1979, 169; Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama 1597-1877*, Nikšić 1983, 113-116, 129; Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore*, presnimljeno izdanje, Kragujevac 1995, 155-156.

avgusta 1789. godine izašla iz grada i sukobila se sa protivničkim snagama. U ovom sukobu Trebješani i njihovi pomagači su bili prinuđeni da se povuku. Znajući iz gorkog iskustva da ne smiju čekati osvetu, Trebješani su se po drugi put odlučili da napuste svoja ognjišta. Ovaj neuspjeh Trebješani su pripisali Iveliću, jer on i nije učestvovao u ovom napadu, već je boravio u Risnu koristeći priliku za lično bogaćenje putem trgovine.²⁷

Poslije naseljavanja u Gornjoj Morači, Trebješani su nastavili četovanje napadajući katune i torine nikšićkih muslimana, kao i karavane koji su prolazili preko Drobnjaka i kroz klanac Dugu. Nakon "*druge razure Trebjese*" do prvog sukoba između Trebješana i nikšićkih muslimana došlo je u planini Bukovici krajem 1790. godine, gdje je poginuo Ahmet Avić, dok su ranjeni Ošljar-hodža, Kadrija Lukovac i jedan Bijedić. Trebješani su pri napadu zaplijenili 40, a ubili više od 100 volova koji su bili vlasništvo Sukićâ. Malo iza toga, na veliki četvrtak 1790. godine, Trebješani su u Dugi dočekali nikšićke trgovce koji su išli u Gacko i tom prilikom ubili Sulja (H)Odžića, Sulja Bakala i Muja Bibića, a ranili Ramadan-agu Džulupovića i još nekolicinu. U Utesu planini ubili su pašu Bijelića iz Korijenica (vrlo je moguće da se radi o begu, a ne paši – prim. – autor), koji je išao u Gacko zbog trgovine. Na Trojičin dan ubijen je Mejo Džulupović u Slivlju (dio Nikšićkog polja), a njegova glava i oružje otpremljeni su vladici Petru I na Cetinje. U Štirnolju na Lučindan, Trebješani su napali kolibe Ljuca i od zaplijenjenog šićara poslali jednog konja vladici Petru I na poklon koji je bio vlasništvo Hadži Muša Ljuce. Na Kusturinoj Glavici 1791. godine Trebješani su ubili tri građanina Nikšića i zaplijenili stoku Salka Ljuhara. Nešto kasnije napadnuta su imanja Prekića i Ljuhara i zaplijenjena njihova stoka. Koliko su stoke imali pojedini Onogoštani pokazuje primjer nikšićkog kapetana Osman-bega Mušovića kome su Trebješani pod planinom Borovnikom zaplijenili 4.000 konja, govedi, ovaca i koza. U planini Dugi ubijeni su od strane Trebješana i Ibro Hajrović, njegov sinovac Husica Hajrović, kao i Bajro Jagdić.²⁸

Prilikom povratka sa fronta iz sjeveroistočne Bosne, Mahmud-paša Bušatlija je januara 1790. godine bio blokiran u Nikšiću. Uzaludno je tom prilikom nudio gradskim prvcima 20 kesa dukata da oslobode prolaze i klance kako bi se sa vojskom vratio u Skadar. Da bi nevolja bila veća, paša

---

²⁷ Dušan D. Vuksan, *Crna Gora u 1804. godini*, Zapisi, knj. XXII, Cetinje 1939, 201.

²⁸ *Kazivanje starih Trebješana*..., 41, 42, 43.

i njegove snage, nijesu mogli iskoristiti ni zaobilazni put, jer je njega blokirao Mehmed Begović, pašin neprijatelj. Pariski list "*Le moniteur*" je 2. januara 1790. godine javio da su Crnogorci spriječili paši prolaz preko Nikšićâ, usljed čega se morao vratiti u Skadar.²⁹

Ni nakon završetka rata Austrije i Rusije protiv Osmanskog carstva 1787-1791. godine, Bušatlija nije odustajao od svojih namjera. Toga je bio svjestan i crnogorski vladika Petar I pa je Crnogorce pripremao za odlučan sukob sa Mahmud-pašom. U boju na Martinićima, jula 1796. godine, Crnogorci su izvojevali prvu veliku pobjedu u XVIII vijeku i to nad snagama skadarskog vezira. Vojne snage angažovane iz nikšićke kapetanije nalazile su se u trećoj "diviziji", koja je bila postavljena protiv četvrtog crnogorskog odreda. "Divizijom" su zapovijedali Osman-paša Mušović iz Nikšića, nikšićki kapetan Selim i kolašinski kapetan Murat.³⁰ Poslije prvog sudara vladika Petar I Petrović pisao je Luki Puciću, dubrovačkom senatoru i grofu od Zagorja, da je Mahmud-paša sa snagama koje su mu došle iz Nikšića i Kolašina obrazovao logor u Slivlju (između Nikšića i Ostroga), a da su komandu nad logorom imali kapetan iz Nikšića i kapetan iz Kolašina.

Poslije poraza na Martinićima, Mahmud-paša je brzo pripremio novi napad na Crnogorce. Pred odlučujuću bitku, koja se odigrala na Krusima, 22. septembra 1796., u Slivlju (južni dio Nikšićkog polja) se nalazilo 2.000 osmanskih vojnika dok je na suprotnoj strani stajalo 400 Crnogoraca.³¹ U samom boju na Krusima, koji se vodio od osam i po časova ujutro do uveče, učestvovalo je 23.000 Mahmudovih vojnika i 6.950 Crnogoraca. Osmanska vojska je bila poražena, a na bojnopolju ostao je mrtav sam Mahmud-paša Bušatlija. Pobjede na Martinićima i Krusima imale su velikog odjeka iz razloga što su bile izvojevane zajedničkom borbom Crno-

---

²⁹ Andrija Lainović, *Francuska štampa o Mahmud paši i Crnoj Gori s kraja XVIII vijeka*, Istorijski zapisi, 1-2, Titograd 1955, 240; Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka...*, 180, 220.

³⁰ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku...*, 128. Osnovano se može pretpostaviti da je Osman-beg Mušović, u ovom boju sa činom paše, u bici učestvovao kao glavni komandant svojih kapetanijskih snaga, dok je, vjerovatno, pomenuti kapetan Selim u danima mira u Nikšiću obavljao dužnost dizdara nikšićke tvrđave.

³¹ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku...*, 133; ICG, 1/3..., 451; Branko Pavićević, *Novi podaci o bitkama na Martinićima i Krusima*, Istorijski zapisi, 1-4, Podgorica 1992, 160, 207.

goraca i Brđana i njima je praktično bilo ostvareno ujedinjenje Bjelopavlića i Pipera sa Crnom Gorom.

***

Godinu dana nakon crnogorskih pobjeda na Martinićima i Krusima, Napoleonu Bonaparti je pošlo za rukom da osvoji Mletačku Republiku u čijem je sastavu, do tada, bila i Boka Kotorska. Odlukama mira sklopljenog u Kampoformiju 1797. godine, Boka je pripala Austriji. Smatrajući Boku Kotorsku prirodnim dijelom Crne Gore, vladika Petar I je po padu Mletačke Republike u svojoj spoljnopolitičkoj orijentaciji težio da je priključi Crnoj Gori kojoj bi time obezbijedio teritorijalno proširenje i izlazak na more. Sa tim željama Crna Gora je bila uvučena u vrtlog značajnih međunarodnih događaja kojima će crnogorski vladika biti primoran da posveti veliku pažnju.

***

Osjećajući šta znači zajedništvo u borbi protiv neprijatelja, a ohrabreni inicijativama vladike Petra I, pripadnici crnogorskih i brdskih plemena su poslije bitaka na Martinićima i Krusima, ispoljavali otvoreniju spremnost za borbu protiv snaga spuškog i nikšićkog kapetana, nastojeći da u tim borbama što je moguće više prošire teritoriju svoga plemena. Tako su Piperi 1799. godine preoteli bogata pasišta planine Lukavice nikšićkim posjednicima muslimanske konfesije pod vođstvom Savića Radojeva Božovića, serdara i vojvode piperskog.³² Nakon ovih događaja za izvjesno vrijeme nastupio je mir u odnosima između crnogorsko-brdskih plemena na jednoj i vojnih snaga nikšićke kapetanije na drugoj strani. Nakon neprijateljstava na bojnopolju, odnosi između nikšićkih muslimana i crnogorsko-brdskih plemena su se odvijali u granicama međusobnog uvažavanja i tolerancije. Komunikacije raznih vrsta nijesu prekidane. Nikšićki muslimani su se, primjera radi, 12. juna 1799. godine obratili pismom vladici Petru I. Pismo su otpremile nikšićke age na čelu sa Mehmed-agom Mušovićem, bratom Osmana kapetana Mušovića, a uz saglasnost ostalih nikšićkih prvaka: *"Od nas Mehmed-age Mušovića, brata Osman-kapetana, i ostalih agah i svega kuluka grada Onogošta, našem prijatelju i konšiji Petru Petroviću, vladiki crnogorskom, prijateljski pozdrav..."*. U pismu se

---

³² Jovan Erdeljanović, *Postanak plemena Pipera*, Beograd 1911, 304; ICG, 1/3..., 70; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 139.

dalje upućuju molbe vladici Petru I da utiče na Brđane kako ne bi napadali čobane – hrišćane, "da im nebi kakvu pakost siromasima učinili", koji su bili čifčije Mušovića na planini Loli, kao i molba da "svako s mirom pošteno trguje".³³ Posjedi Mušovića sa čifčijama se pominju i na području Golije kod Nikšića i u nikšićkoj Župi. U Bijelim Rudinama, jugozapadno od Nikšića, Mušovići i druge nikšićke porodice, imali su svoje pašnjake što je zabilježio i Njegoš u "Gorskom vijencu" gdje se kaže:

"Što zborashe Hamza i Nikšići?
Šćashe li im mila vjera biti
Da izdižu mirno u Rudine..."³⁴

Nastojeći da održi dobrosusjedske odnose sa okolnim muslimanskim prvacima i stanovništvom, i u tom smislu što više razvije i produbi međusobnu korespondenciju, juna 1800. godine, vladika Petar I je pisao Sulejman-paši Redžepašiću, povodom odlikovanja koje je paša dobio od sultana Selima III. U svom obraćanju Sulejman-paši, crnogorski vladika kaže: "Od nas Petra Petrovića, vladike crnogorskoga i kavaljera rosijskoga, izbranomu i uzvišenomu i velečuvenomu i svijetlomu gospodinu Sulejman-paši Redžepašiću milo i drago prijateljsko pozdravljenje.... Ja želim, da ti gospodstvo bude srećno i čestito i dugovječno, toliko sveder više i slavnije, koliko ti sirotinja i prava raja moli više Boga za zdravlje. Mene će pak osobito mila biti čestitost, slava i poštenje i svako tvoje dobro milo i drago, budući si Ercegovac, jerbo i moji stari jesu iz Ercegovine ispod Njegoša u Crnu Goru došli, i tako, dakle, moj predragi prijatelju, mi smo po strani vilajetlije, ili jedinozemci". U pismu vladika pominje i ubistvo sina popa Kočevića i maltretiranje nekih Crnogoraca od strane Nikšićana, pa kaže: "Bićeš, mislim, razumio kako Onogoštani posjekoše sina popa Kočevića pak kriju i premeću na Crnogorce, da zarate Grahovo s Crnom Gorom... Pisao sam tolika puta knjige i posilao u Onogošt, kako su naši čestiti cari u mir i u slogu, tako da i mi na komšiluk mirno živimo, ali oni zapovijedi čestitoga cara ne slušaju...". Pismo se završava prijateljskim pozdravima:

---

³³ Dušan D. Vuksan, *Crna Gora i pogranični Turci*, Zapisi, knj. XIII, Cetinje 1935, 35-36; Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 48-49; Ejup Mušović, *Mušovići...*, 92; Branko Pavićević, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica 1997, 200.

³⁴ *Kolašin*, 1981, 84; Marko Vujačić, *Znameniti crnogorski junaci*, Cetinje 1951, 166-167; Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd 1978, 22.

"...želim da mi budeš u poštenju i milosti carskoj zdravo, mirno i veselo, moj dragi prijatelju".³⁵

Iste godine Petar I se pismom obratio i kapetanu Osmanu Mušoviću, tražeći od njega da vodi računa o dobrosusjedskim odnosima: "... nemote silom i vojskom... na komšiluku kako Bog zapovijeda... ugodno obama carima, bez rati... narodne. Ako ... mislite, kažite mi bez pogovora, da znam dem...".³⁶ Petar I u pismu predlaže kapetanu Mušoviću da utiče na poboljšanje odnosa među Grahovljanima i Banjanima, s jedne, i Korjenicima, s druge strane.³⁷

U vremenima kada nije bilo sukobljavanja i muslimani i hrišćani Nikšića i okoline su se vraćali uobičajenim životnim navikama. Po etnografu Maksimu Šobajiću, oni su se jedino razlikovali po tome što se "...hrišćani krste a muhamedanci klanjaju. Drugo im je sve zajedničko, kako jezik, tako i običaji... Jedni drugima polaze o godetima: o Božiću i Krsnom imenu, o Bajramu, o svadbama i drugim veseljima, kao i na žalostima". Što se tiče sujevjerja, bili su sujevjerni podjednako i muslimani i hrišćani, jer su vjerovali u čudesa, u duhove, u đavole, u vještice, u čini, u gatare i zapise hodžine i popove, u svece i molitve, u sudbinu itd. "Svetom Vasiliju u Ostrogu idu i mole se i Muhamedovci kao i Hrišćani, a mnogi su mu zavjetni, kao hadži Alija Verizović svake je godine prilagao obilat svoj zavjetni dar Sv. Vasiliju Ostroškom".³⁸ Tolerantne i dobre međusobne konfesionalne i uopšte ljudske odnose kvarili su planovi velikih sila u koje su neminovno uvučeni Osmansko carstvo i Crna Gora.

***

Prve godine XIX vijeka u odnosima između Petra I i vlasti nikšićke kapetanije protekle su u znaku sređivanja unutrašnjih problema koji su bili prisutni i na jednoj i na drugoj strani. Tokom 1802. i 1803. godine vladala

---

³⁵ Dušan D. Vuksan, *Crna Gora i pogranični Turci*, Zapisi, knj. XII..., 36-37; Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta, građa*, knj. 1 (1780-1820), Titograd 1987, 146-147; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 200.

³⁶ Dušan D. Vuksan, *Crna Gora i pogranični Turci*, Zapisi, knj. XIII..., 39; Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta, građa*, knj. 1..., 157.

³⁷ Dušan D. Vuksan, *Crna Gora i pogranični Turci*, Zapisi, knj. XIII..., 36; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 200.

³⁸ Maksim M. Šobajić, *Muhamedanizam hercegovački - karakteristika poturica* (reprint), Almanah, 7-8, Podgorica 1999, 216, 217.

je velika suša na području Stare Crne Gore i u njenom susjedstvu što je prouzrokovalo glad, tako da su oka žita i oka soli koštale po 15-20 para, što je izgleda bila vrlo visoka cijena.³⁹

Produbljivanje političke i ekonomske krize u Osmanskom carstvu početkom XIX vijeka snažno se reflektovalo i na situaciju u Nikšiću. Jaka muslimanska bratstva iz grada i okoline su svoje sporove i sukobe, koji su prvenstveno imali ekonomsko-socijalnu pozadinu, rješavala oružanim putem, napadajući, ubijajući i pljačkajući naselja protivničke strane. To je pojedince primoravalo da traže sigurnije utočište. Prema navodima jedne poslanice Petra I, s kraja novembra 1803. godine, nekoliko muslimanskih porodica iz Župe nikšićke je prešlo na teritoriju Crne Gore. U toj poslanici Petra I se kaže: "...ne samo Bjelopavlići i Pješivci pristupiše k nama i sud prihvatiše, nego i svaki hrišćanin od Ercegovine uprav do rijeke Tare jedva i dočekaše da k nama dođu; takođe i Turci, koji stoje u Župu Nišicku".⁴⁰ Odmetnuta bratstva se nijesu pokoravala ni mjesnim vlastima, a da situacija bude gora "muslimanska plemena u kazama Nikšić i Kolašin žive u međusobnim sukobima, ne slušaju ni šerijat, ni zakon, ni pašu, ni kapetana, ni zabita, pa čak ni sultana". Na udaru njihovih sukoba nalazili su se i vlastima lojalni žitelji nikšićke kasabe i tvrđave. Neprijateljstva i sukobi su u toku 1804/1805. godine doveli nikšićku kapetaniju u tešku situaciju jer "mir i sigurnost bili su u njoj potpuno nestali". Kao dokaz lošeg stanja može poslužiti i izjava jednog prvaka zavađenih "plemena" data pred kadijom u Nikšiću. U izjavi se kaže: "Da je svakom poznato da među njima vladaju neprijateljstva i razmirice, prouzrokovane svađama, ubistvima, pljačkom, otimačinom, uništavanjem imovine i drugim zločinima".⁴¹ Do smirivanja situacije u Nikšiću, međusobnog izmirenja sukobljenih bratstava, kao i izmirenja sa predstavnicima lokalne vlasti, došlo je tek pod uticajem događaja koji su uslijedili izbijanjem prvog srpskog ustanka 1804. godine. Ovdje svakako treba naglasiti i činjenicu da je odnos centralne vlasti prema kapetanijama i kapetanima bio promjenljiv, što je imalo velikog odraza na ponašanje kapetana u raznim situacijama. Naime,

---

³⁹ Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 188.

⁴⁰ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima i Primorcima*, predgovor mitropolit crnogorski Gavriilo, priredio Dušan D. Vuksan, Cetinje 1935, 43-44; Petar I Petrović, *Freske na kamenu*, izbor, predgovor, komentari Čedo Vuković, Titograd 1965, 75-76; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 141.

⁴¹ Ahmed S. Aličić, *Ustanak u Drobnjacima 1805. godine*, Godišnjak društva istoričara BiH, knj. XIX, Sarajevo 1973, 49.

u slučajevima kada bi granice Carstva bile ugrožene, centralna vlast je pred prijetećim situacijama znala tolerisati i popuštati pojedinim kapetanima, dok je u vrijeme mira stvar izgledala sasvim drugačije. Tada je pojačavana kontrola i nadzor nad djelatnošću kapetana što je njima i te kako smetalo. Ovakvo ponašanje centralne vlasti odlično je zapazio i historičar Halil Inaldžik koji o tome zaključuje: "*Država se prema kapetanima ponašala kao da su oni njene sluge, kažnjavajući ih ponekada za samovoljno ubiranje dažbina, ali to nije bilo profiterstvo, već potreba koju su morali kapetani provoditi*".⁴²

Pokretanje prvog srpskog ustanka, kao događaja od velikog značaja za razmah oslobodilačke borbe na Balkanu, odrazilo se i na politička shvaćanja crnogorsko-brdskog vladara, a time i na odnose sa njegovim susjedima, u prvom redu sa nikšićkom kapetanijom koja je predstavljala tvrdi bedem i odolijevala mnogim akcijama crnogorsko-brdskih i hercegovačkih plemena. Sa borbama započetim 1804. godine uslijedila su nova iskušenja za Crnogorce i stanovnike nikšićke kapetanije. Naime, krajem januara 1804. godine Drobnjaci su oštro protestovali protiv nepoštovanja dogovora i običajnih normi, koje su vladale od ranije, od strane lokalnih ajana, žaleći se najviše na Zaim-bega i Avdi Ljucu, ugledne nikšićke prvake, koji su, izgleda, i ranije bili skloni sličnom ponašanju. Za ove proteste Drobnjaka ubrzo je saznao i vladika Petar I, pa se i on obratio Smail-paši, vezirskom većilu, i nikšićkom kapetanu Osmanu Mušoviću, kako bi pokušali da stanje zajednički dovedu u red. Vladika se tom prilikom čudio kako može biti takvo ponašanje nikšićkih građana iz razloga što su u tom trenutku vladari Rusije i Osmanskog carstva bili uspostavili mir i prijateljstvo.⁴³ Na vladicine proteste redovno je odgovarao kapetan Osman Mušović pismeno se obavezujući da će pomenuti carski savez poštovati koliko je u njegovoj moći, ali je istovremeno optuživao žitelje brdskih plemena tvrdeći da im je više stalo do kavgе nego do mira.⁴⁴

Kako Rusija početkom XIX vijeka nije željela sukob sa Osmanskim carstvom to je od vladike Petra I zahtijevala da utiče na stanovništvo Crne Gore, Brda i Hercegovine, da ostane mirno, jer je mirom u Požunu (Bratislava – 26. decembra 1805), Rusija pristala da Boka Kotorska pripadne Francuskoj. Istina, kako Rusiji nije odgovaralo da Francuska zauzme Boku

---

⁴² Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo*, Beograd 1974, 219.

⁴³ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 256.

⁴⁴ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 257.

Kotorsku, to je ruski dvor marta 1805. godine poslao u Crnu Goru svog izaslanika Stefana Andrejeviča Sankovskog. Pod njegovim uticajem crnogorsko-ruske snage su prisilile Austriju da im preda Boku 1806. godine. Iste godine u decembru mjesecu Porta je objavila rat Rusiji po nagovoru Napoleona Bonaparte, pa su se prilike u Boki značajno promijenile. Pošto Crnogorci i Rusi (Crnogorci – 5.000 ljudi; Rusi - 2.500 ljudi) nijesu mogli preoteti Dubrovnik od Francuza, odlučili su se na borbu protiv Osmanlija, pa je ubrzo došlo do jakih sukoba na sedamnaest mjesta u Hercegovini na potezu od Trebinja do Foče. Glavni cilj crnogorsko-ruske vojske bio je zauzimanje Nikšića i Klobuka.⁴⁵ Neuspjeli napad crnogorsko-ruskih snaga na Dubrovnik je poslužio francuskom maršalu Marmonu, vojnom zapovjedniku Dalmacije, da se pismenim putem obrati nikšićkom kapetanu Osman-begu Mušoviću. U pisanoj poruci maršala Marmona begu Mušoviću je stajalo: *"Mi smo i vi zajedno i doći će velika armata i za malo neće biti nijednoga Moškovita u nijednom mjestu turskom. Naš imperator Napoleon nalazi se u Varšaviju, okolo četrdeset dana to je bilo otad smo imali ove glase, i sad mislim da će biti u konfine (granici) od Moškovije zemlje sa svom njegovom velikom armatom šeset tisuća. Valja mi od naše strane da stavimo svu vojsku da ponesevalu našim carima"*.⁴⁶

Muslimansko stanovništvo Nikšića je zblížila i njihove odnose popravila prijeteća situacija u okolnim plemenima, a naročito kada su se 1805. godine Drobnci prihvatili oružja.⁴⁷ Koristeći zaoštrenu situaciju i Župljani su preduzeli akcije slične Drobncima. Predvodili su ih knez Dako Jovanović i Ilija Milutinov Bojović. U dogovoru sa ostroškim igumonom Petronijem Damjanovićem i bjelopavličkim glavarima, Župljani su napali Ferizoviće koji su decenijama živjeli u Mioljem Polju na mjestu Tikveš, gdje su imali svoje kule i imanja. Prevarom su ih istisnuli sa tog područja i oni su bili prinuđeni da se povuku u Nikšić.⁴⁸ Izgleda da su Žup-

---

⁴⁵ Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju bosanskih gradova pod turskom upravom*, Orijentalni institut, Sarajevo 1959, 267; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 358.

⁴⁶ Petar I. Popović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd 1951, 69-70; Dušan Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje 1951, 152-154, 158-160.

⁴⁷ Ahmed S. Aličić, *Ustanak u Drobncima 1805...*, 50.

⁴⁸ Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 70. Narodno predanje vezano za ovaj događaj kaže da je Ferizovića tada bilo "100 duša", a među njima i 11 župskih odiva, udatih i islamiziranih. Islamizirani Ferizovići su bili jak oslonac muslimanskom sta-

ljanima, Bjelopavličima, Piperima i Pješivcima u ovim akcijama protiv Ferizovića pomagali i Arbanasi nastanjeni u Nikšiću. To se vidi iz pisma Petra I, upućenog sa Brčela, 25. marta 1805. godine, Bjelopavličima, Piperima i Pješivcima u kome im vladika upućuje oštar prijekor zbog *"sruživanja s nikšickijem Arbanasima"*. U pomenutom pismu se kaže: *"Razumjeli smo, što ste učinili od Vezirovića (misli se na Ferizoviće – autor) i kako ste se sružili s nikšickijema Arbanasima i ostao sam žestoko uvrijeđen, budući su to stvari suprotne visokoslavnome mojemu pokrovitelju, Velikom Aleksandru imperatoru i samodršcu vserosijskomu. Ja sam pisao toliko knjiga na različita mjesta, također i vašemu igumanu Petroniju, da bi on savjetovao vas i naučio, da stojite s mirom i da se prođete od jedinstva s Arbanasima... evo dakle vidim, da su sva moja... i moje nauke ostale bez koristi... mojega i svijeh glavara crnogorskih... i prognali Veziroviće... znate da ni ja, ni ovo praviteljstvo, niti crnogorski narod na ove stvari s vama pristati nećemo, ali hoćemo da čisto znamo, ko je čelovođa pred tom vojskom bio, ko je vojsku kupio i ko je jedinstvo s Arbanasima činio i za koje uzroke, jerbo očito vidimo da to ne može narodu hercegovačkomu nego veliko zlo i nesreću donijet..."*. Na samom kraju pisma vladika još jednom izražava svoju srditost zbog događaja koji su se zbili u nikšićkoj kapetaniji.⁴⁹

Do prvog sukoba između osmanskih snaga i pobunjenih Drobnjaka došlo je u selu Petnjici marta 1805. godine kada su Drobnjaci uz pomoć

---

novništvu Nikšića, zbog čega ih je trebalo nekako ukloniti iz Župe. Postojala je čak i opasnost da bi im u eventualnom sukobu i pravoslavni rođaci mogli pružiti otpor. Međutim, Ferizovići su iz Župe uklonjeni na vrlo specifičan način. Naime, jedan Ferizović je imao oboljelog sina koga je bezuspješno pokušavao da izliječi. U svojim naporima stigao je i do manastira Ostroga gdje se upoznao sa starješinom manastira Petronijem Damjanovićem sa kojim se i pobratimio. Koristeći ovo prijateljstvo, Damjanović se dogovorio sa Župljanima da na vrhove planina koje su okruživale Župu izvede Bjelopavličić i Pješivce, koji su naložili vatre, pa je izgledalo da je Župu opkolila brojna vojska. Jednog od svojih povjerljivih ljudi Damjanović je uputio svome pobratimu Ferizoviću, koji im je saopštio da im se sprema udar *"Moškovita"*. Ferizovićima je predloženo da odmah napuste Mijolje Polje i da pređu u Nikšić i da u tu svrhu ne idu putem kroz Sutjesku gdje ih može očekivati ruska zaseda, već putem preko Zagrada i Oblatna. Ferizovići su povjerovali u ovu priču i preko noći napustili Mijolje Polje i prešli u Nikšić. Bjelopavličić i Pješivci su zajedno sa Župljanima upali na njihova imanja, popalili im kuće i opljačkali zatečenu imovinu.

⁴⁹ Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, knj. 1..., 205.

150 Pivljana i Moračana napali zaima ovog kraja Selim-bega Hadžibegovića i njegovu pratnju prilikom sakupljanja džizije (poreza). Zahvaljujući vojnoj pomoći iz Nikšića, Selim-beg je, nakon trodnevne borbe, uspio da se spasi. Nekoliko mjeseci kasnije, Drobnjaci su se ponovo sukobili sa osmanskom vojskom, koju je u Drobšnjak, radi prikupljanja vanrednog poreza – konak akče, uputio pljevaljski muteselim Sinan-paša Sijerčić. Poreznike je predvodio izvjesni Koča Ahmed spahija, a sa njim su bili njegov pratilac Mustafa i hercegovački vladika Jeremija. Drobnjaci su odbili da daju harač, a u tome su ih podržali pripadnici susjednih plemena. Tako udruženi, Drobnjaci su sa ostalima prešli preko Tare i počeli sa napadima na sela oko Taslidže (Pljevalja). Kao vođa ovog napada pominje se Mušo kaurin, koji je izgleda pripadao Kučima prebjeglim u Nikšić. Kada su ustanicke akcije učestale i počele da zahvataju šire područje, bosanski valija Mustafa-paša je po naređenju Porte počeo da priprema vojni pohod na Drobnjake. Uporedo sa ovim pripremama bosanski valija je preko pljevaljskog muteselima Sinan-paše Sijerčića, pokušavao da ustanike mirnim putem privoli na pokornost. Zbog istih stvari i Petar I se sa Cetinja, 30. septembra 1805. godine, obratio paši Sijerčiću pismom u kome mu navodi primjere bahatog ponašanja lokalnih osmanskih feudalaca prema hrišćanskom stanovništvu. Istovremeno, vladika moli pašu Sijerčića da spriječi takve postupke jer to *"carevu raju razgoni"*. U pismu se, dalje kaže: *"Sad, dakle, to stoji u volju rečenoga Smail-paše i u tvoju s ostalijema zapovijednicima ot Hercegovine da ispunite zapovijed svojega zakonitoga cara, i da po vašemu blagorazumiju krotkijem načinom žalosnu raju pod odbranu pravosudija privedete u mirno biće. Ovo vi, kako prijatelj, pišem, koji ljubim susedski mir i tišinu i želim da u sadašnja vremena kada su naši cari u prijateljstvo sadruženi ne bude, koliko na jednu, toliko i na drugu stranu..."*⁵⁰ Pošto prvaci plemena Drobnjaka nijesu htjeli prihvatiti pozive Mustafa-paše za izmirenje, on je bio primoran da 14. oktobra 1805. godine odredi Sulejman-pašu Skopljaka, da prikupi vojsku od oko 5.000 ljudi, uguši pobunu u Drobnjacima i uspostavi red. Mustafa-paša je Sulejman-paši Skopljaku savjetovao da i sam prije primjene oružanih mjera pokuša putem pregovora uspostaviti red na području Drobnjaka.⁵¹

---

⁵⁰ Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, knj. 1..., 215-216.

⁵¹ Ahmed S. Aličić, *Ustanak u Drobnjacima 1805...*, 56-65.

***

Kada su lokalne vlasti u Nikšiću postale nemoćne da zavedu red i obezbijede ličnu i imovinsku sigurnost građana, Mustafa-paša je odredio kapidži-bašu, Ali Riza-bega da se upozna sa situacijom u Nikšiću i da njemu podnese izvještaj. Kapidži-baša je postupio po naredjenju i po svom dolasku se uvjerio u postojanje haotičnog stanja. Na učestale tužbe nemoćne lokalne vlasti, a u dogovoru sa Portom, bosanski valija Mustafa-paša je uputio Ismail-pašu sa jakom vojskom da umiri pobunjena plemena. Suočeni sa vojnom prijetnjom, predstavnici muslimanskih plemenâ, pred Ismail-pašom i zapovjednikom nikšićke tvrđave, svečano su se obavezali 3. oktobra 1805. godine da će se pokoriti zakonima i organima vlasti. Na ovom skupu prvaci bratstava su se obavezali da će kazniti prekršitelje sporazuma i da će za svakog ko bude počinio ubistvo, slijediti smrtna kazna, a za eventualne pljačke i nereda počinioći će biti kažnjeni. Nakon sporazuma i izmirenja, kadija Novog je napisao hudžet (pismenu ispravu dokazne moći), koju su potpisali predstavnici muslimanskih bratstava. U uvodnom dijelu hudžeta se kaže: *"Na skupu u šerijatskom sudu što ga je sazvaio Ismail-paša koji je bujuruldijom (naredbom) bosanskog vezira Mustafa-paše određen da odstrani neredu i spriječi kavge, ubistva, neprijateljstva, sporeve, nesloge, objeđivanja, smutnje i razaranja, koji su vladali među stanovnicima i plemenima tvrđave i kasabe Onogošta, bili su prisutni prvaci plemena i to: prvaci Hercegovaca: Ali-aga, Murteza-aga, Mehmed-aga, dizdar Ahmed-aga, Ibrahim-aga, Hadži-Murat, Mula Husein Hajrović, Nazif Osman-efendi, Mustafa Bijedić, Omer ćehaja, Ihtijarević i Osman Feriz; Od Gruda: Sadik-efendi-Jahjaefendić, Šaban-ćehaja, Hadži Osman, Salih-aga, Hadži Mustafa, Bećir Jukla, Fazlija alemdar (zastavnik) i Derviš Đubela; zatim prvaci Kuća: Osman-aga, Abdi buljukbaša, Džide, Tahir Ljuca, Salih Ljuhar, Duro Bajrović, Alija Baraka i Abdulah Mustafagić; zatim predstavnici Pipera: Hadži Meho, Mula Omer, Alija Seferović ćehaja i Hadžisinović (?) Murteza; zatim Podgoričani: Husein hodža, Alija ćehaja, Hadži Omer i Ibrahim Dervišević; prvaci Klimenata: Jahja alemdar, Hadži Alija Suka, Jašar i Husein Gica; od Crnovršana: Mustafa buljukbaša, Sinan odabaša i Mehmed Đerane"*, kao i drugi iz navedenih plemena i porodica koji su došli i dali izjavu pred sudom. Svjedoci na sudu bili su: *"Abdulkerim, miralaj Bosne; Alija, miralaj Hercegovine; Derviš-beg Čengić; Sulejman-beg Poplata; Derviš-beg Mirojević; Mehmed-beg Goradžanin; ćatib Ali-beg Ljubović; Ahmed-beg Šahinpašić; Abdi-beg Tur-*

hanbegović; Hadži Mustafa-beg Hadžimehmedbegović; Mustafa-beg Čobović (?) i drugi".⁵²

Drugi dokumenat, mahzar (predstavka), u kome izvještavaju bosanskog valiju da su "...nestale sve razmirice među njima...", uputili su 9. oktobra 1805. godine, pripadnici posade tvrđave Nikšić i drugi ugledni građani. Među potpisnicima su: "Osman-beg Mušović - kapetan grada; Mehmed, azap II (stražar u tvrđavi) Hafiz, Osman Hadži-Musa; Ahmed, mustahafiz (član stalne posade), Osman, azap III, Alija, azap III, Ibrahim, azap III, Mehmed, novi azap, Husein Hajrović, Hadži Osman Ušvarović, Hasan, azap II, Hadži Murat Turković, Mustafa Bijedić, Jusuf Feriz, Osman Ferizović, H. Mehmed, Hadžiramović, Omer Okičević, Hamza Hrustemović, Alija, čehaja, Seferović, Murteza Hadži Minović, Mehmed Duraković, Šaban Marušević, Mustafa Beširević, Abdija Ljuca, buljukbaša, Husein Džinda, buljukbaša, Tahir Ljuca, Zulfikar Ljuca, Salih, čehaja Livar, Duro Petrović, Abdulah Kučević, Musa Zvrgljenović, Šaban Đutović, čehaja, Hadžismailović H. Osman, Hadžidervišević H. Osman, Alija, čehaja (... nečitko), Derviš Čubelić, Bećir Luković (Bukabović) (?), H. Alija Suka, Jahja Suka, alemdar, Jašar Klimenta, Mustafa Crnovršanin Subašić, Šaban Crnovršanin, odabaša, Meša Čeranić, H. Omer, Husein Gice, buljukbaša, Ismail Beširević, Omer, alemdar, Hasan, alemdar, Alija Ibrahimović, čehaja, Agoš H. Sulejman, Sadik Mustafa Jahjaefendić, Hakiki Mustafa Salihefendić, Osman, imam u nikšićkoj džamiji i Husein imam u Carevoj džamiji".⁵³

Muslimanski prvaci Nikšića su 11. oktobra 1805. godine u istom šerijatskom sudu potpisali i drugi hudžet kojim su se obavezali da "...njihova plemena ni pojednici neće nasrtati na hrišćansku raju pod uslovom da ona bude mirna, pokorna i da ispunjava svoje rajinske obaveze". Hudžet su potpisali: "Osman-beg Mušović, kapetan grada i age grada: Ali-aga, Osman-aga, Murteza-aga, Ibrahim-aga, Mehmed-aga; starješine plemena: Hadži-Ramović, Hadži – Mehmed, Dulović Šaban, čehaja, Tahir Ljuca, Salih čehaja Livar, Husein, hodža, Hadži Alija Suka, Sinan odabaša Crnovršanin i drugi prvaci i ugledni muslimani. Kao svjedoci na ovom hudžetu potpisani su "vođa slavni i plemenitih" Hadži Abdulkerim, miralaj Bosne, "ponos velikana i sebi ravnih" Alija, miralaj Hercegovine, Ahmed-beg Šahinpašić, Zejnulabidin-beg Durmišpahić, Sulejman-beg Poplata,

---

⁵² Ahmed S. Aličić, *Ustanak u Drobnojacima 1805...*, 49-52.

⁵³ Ahmed S. Aličić, *Isto...*, 52.

Mustafa-beg Čobović (?), Ahmed-beg Turhanbegović, Hasan-beg Bećiralajbegović, H. Mustafa-beg Prijepoljac, Derviš-beg Ahmed-alajbegović, Ali-beg Sokolić, Derviš-beg Arnautović, Mustafa-beg Arnautović, Hasan-beg Hadžirlić, Omer-beg Sviničković, Sulejman-beg Teskeredžić, Osman-beg Adem-alajbegović, Arslan-beg Salih-alajbegović, Tatar-beg Filislić, Abdulah-beg Lulić, Derviš-beg Mirić, Kadri-beg Arnautlić, Sabit-beg Pašić, Derviš-beg Lubarević i Omer-beg Delibašić".⁵⁴

Oružani obračuni, nasilja i pljačke zavađenih muslimanskih bratstava Nikšića, koja, kako smo naveli, nijesu priznavala ni mjesnu vlast, nijesu mimoišli ni pleme Nikšiće. U ovim sukobima odmetnuta bratstva su često napadala pripadnike pomenutog plemena, zbog čega su oni bili prinuđeni da izbjegnu u nikšićku Župu, Bršno i Ozriniće. Odatle su Nikšići povremeno, zajedno sa drugim plemenima i Crnogorcima, upadali u Nikšićko polje. Ove borbe Nikšićâ u vremenu od 1805. do 1819. godine ostale su upamćene kao "Prva krajina" ili "krajina Sv. Petra".⁵⁵

Kapidži-baša, Ali Riza-beg je pokušao da umiri odmetnute Nikšiće, ističući da je preduzeo sve mjere u cilju sređivanja stanja, kao i da su oni objavljenim hudžetom zaštićeni od nasilja. Ovaj Portin izaslanik je u cilju zavodačenja reda u nikšićkoj kapetaniji i vraćanja Nikšićâ na svoja imanja njih poštudio od nameta za održavanje vojske i troškova njegovog boravka. Ovom pozivu odmetnuti Nikšići se nijesu odazvali i pored njegove prijetnje da će pribjeći oružanoj akciji. Pobunjeni Nikšići su se za pomoć obratili Petru I, ali on ne samo da im nije pomogao, nego ih je oštro ukorio zbog preduzetih oružanih akcija. Nalazeći se u bezizlaznoj situaciji, Nikšići su bili prinuđeni da se umire i pokore osmanskim vlastima u Nikšiću. Oni su zahtjev za umirenje uslovili prihvatanjem tri njihova zahtjeva. Zahtjevi Nikšićâ su stigli do Porte, ali ne postoje podaci o tome šta je ona odlučila u vezi sa njima. Sigurno je da su Nikšići tada obustavili svoje dalje oružane akcije, ali prema saznanjima osmanskih vlasti iz Nikšića, oni nijesu prekidalili veze sa Drobšnjacima koji su i dalje preduzimali oružane akcije. Prvaci Nikšićâ koji su zbog toga pozvani u nikšićku tvrđavu su se pravdali i zaklinjali da oni sa oružanim akcijama Drobnjaka nemaju nikakve veze i da po njima, te akcije predvodi izvjesni Mušo kaurin. O Mušu kaurinu saznajemo i iz jednog pisma crnogorskog mitropolita Petra I Petrovića, upućenog mitropolitu hercegovačkome, novembra 1805. godine, s tim što

⁵⁴ Ahmed S. Aličić, *Isto...*, 52.

⁵⁵ Petar Šobajić, *Nikšić – Onogošt...*, 103.

ga Petar I imenuje kao "*Musu Kaurina iz Nikšićah*". U pomenutom pismu Petar I kaže: "*Musa, narečeni Kaurin iz Nikšićah bio je čelovođa pred Drobšnjacima i uzeo dio i starešinstva i plijena i suviše tri vola, pak eto ga u Nikšiće kod kapetana Mušovića, koji mu obećaje s agama stotinu zlatnijeh cekinah, ako mu donese glavu od kojega crnogorskoga, ali brdskoga glavara...*".⁵⁶ Da bi spasio sebe i pokušao pribaviti materijalnu korist, Mušo kaurin je nikšićkom kapetanu, Osman-begu Mušoviću, obećao da će otići u Drobšnjak i ubiti vođe ustanka, čije su glave bile već ucijenjene od osmanskih vlasti sa po 200 dukata. Ovo obećanje Mušo kaurin nije ispunio, a nakon ovih događaja izgubio mu se trag u "*vrtilogu događaja oko Drobnjaka*".⁵⁷

Kako se sukobi na području plemena Drobnjaka nijesu smirivali, to je bosanski valija odlučio da oružjem umiri pobunjenike i povrati red, mir i sigurnost na tom području. Jake vojne snage pod komandom Sulejman-paše Skopljaka su se 22. novembra 1805. godine u selu Kulićima u Pivi, sukobile sa ustanicima. Prethodno je paša Skopljak uputio poziv Drobnjacima da pokupe harač, da mu ga predaju i daju taoce, ali su oni to odbili.⁵⁸ Tek petog dana sukoba osmanske snage su razbile ustanike u Pirnom dolu i potisle ih u Drobnjak. U ovim borbama poginulo je 40, a ranjeno oko 60 ustanika. Prema drugim izvorima, ustanici su izgubili 270 ljudi, među kojima je bilo 70 Drobnjaka. Nakon ove pobjede Sulejman-paša se ulogorio u selu Pošćenju, da bi sredinom decembra zauzeo cijeli Drobnjak, jer mu je to bilo naređeno fermanom sultana Selima III (1789-1807).⁵⁹ Ovi burni događaji unosili su dosta nesigurnosti među stanovnicima nikšićke kape-tanije, a u samim borbama učešća su uzeli i članovi vojne posade iz Nikšića, prvenstveno zbog teritorijalne bliskosti nemirnog područja, kao i zbog njegove administrativne pripadnosti.

***

Početak marta 1807. godine u Boku Kotorsku su kod vladike Petra I došli predstavnici hercegovačkih plemena sa molbom da im pomogne u

---

⁵⁶ Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, knj. 1..., 221-222.

⁵⁷ Zapisi, knj. XV, Cetinje 1936, 296-298; Ahmed S. Aličić, *Ustanak u Drob-njacima 1805...*, 53-54.

⁵⁸ Andrija Luburić, *Drobnjaci pleme u Hercegovini*, Beograd 1930, 32.

⁵⁹ Ahmed S. Aličić, *Ustanak u Drobnjacima 1805...*, 67-68; Dušan Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba...*, 146.

borbi protiv osmanske vlasti, kako bi se stanovništvo Hercegovine diglo na oružje i ujedno pokušalo da stupi u vezu sa srpskim ustanicima. Prijedlog ruskog izaslanika Sankovskog da zajedno krenu u Hercegovinu, Petar I je odmah prihvatio, prije svega zbog toga što je u savezu hercegovačkih osmanskih vojnih snaga i Francuza uočio novu opasnost za Crnu Goru. Na savjetovanju kojem su pored vladike Petra I uzeli učešća ruski predstavnik Sankovski, pukovnik Kniper, komandant ruskih kopnenih jedinica u Boki i kapetan Bratinski, pripremljen je plan zajedničkih akcija. Odlučeno je da se izvrši pregrupisanje snaga i promijeni smjer akcija prema Hercegovini i to iz dva pravca. Jedan odred od 1.000 ruskih vojnika pod neposrednom komandom potpukovnika Zabjelina i odred crnogorske vojske pod komandom vladike Petra I, trebali su da napadnu Nikšić, dok je drugi odred sastavljen od dvije čete ruske primorske pješadije zajedno sa Primorcima, pod komandom potpukovnika Radulovića trebao da napadne Trebinje (u narodnoj tradiciji ovi događaji poznati su pod imenom "*moskovske godine*"). Početkom aprila 1807. godine odred pod komandom vladike Petra I je ušao u Grahovo, gdje se vojsci pridružilo 600 Hercegovaca. Jedan dio ovih ljudi je ušao u sastav odreda potpukovnika Radulovića, dok je drugi dio ušao u sastav odreda pod komandom vladike Petra I, koji je krenuo ka Nikšiću. Udružene crnogorske i ruske snage ušle su u Nikšićko polje aprila 1807. godine i ubrzo natjerale vojne posade u okolini Nikšića da napuste manja utvrđenja i da se sklone u gradsku tvrđavu. Ovim snagama pridružili su se Brđani, Nikšići, kao i drugi Hercegovci. Grad je bio potpuno opkoljen, a prethodno su popaljeni mostovi oko varoši. U jednom od tih sukoba u okolini varoši, u Rudom polju, na mjestu koje narod zove Hasan-Džidin grob, poginuo je, braneći prilaze gradu, čuveni nikšićki junak Hasan-aga Džidić.⁶⁰ Prvi napad na grad izvršen je 12. aprila, ali bez uspjeha. Napadačima je pošlo za rukom da popale sve kuće u predgrađu što nije obeshrabrilo branioce grada.⁶¹ Grad je bilo nemoguće osvojiti bez upotrebe

---

⁶⁰ Hasan-aga Džidić se spominje samo u jednoj epskoj pjesmi, ali je o njemu ostala izreka sljedeće sadržine: "*U Nikšiću bijelome gradu/ svak se boji Hadžimanić Dura/ A sam Duro Babića Jašara/ Obojica Džidića Hasana*". Dakle, iako nije bio savremenik junaka koji se uz njega pominju, jer je živio poslije njih, Hasan-aga Džidić je ostavio upečatljiv glas koji se prenosio iz generacije u generaciju (Petar Šobajić, *Nikšić – Onogošt...*, 103, 114); Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 143-144, 388-396.

⁶¹ Zapisi, knj. XX, Cetinje 1939, 258; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 325.

artiljerije koju napadači nijesu posjedovali. Zbog ovoga je vladika Petar I, u želji da izbjegne nepotrebno prolivanje krvi, predložio kapetanu Osmanu Mušoviću da preda grad pod časnim uslovima, što je kapetan odbio.⁶² Crnogorski komandanti i vojska su zahtijevali da se izvrši juriš na grad, ali oprezni vladika Petar I je računao da će opkoljena posada grada biti prisuđena da se ubrzo preda, obzirom da niotkuda nije dobijala pomoć, što se međutim, nije dogodilo. Vladika je sa svojim vojnicima 24. aprila napustio položaje oko Nikšića, u želji da što potpunije izvrši pripreme za napad na Klobuk, koji je bio jedno od najbolje organizovanih i najjačih utvrđenja u osmanskim odbrambenom sistemu prema Crnoj Gori. Odredi vladike Petra I su napustili pozicije oko Nikšića, dok su ruske trupe dobile zadatak da nastave opsadu grada. Prema tumačenjima pojedinih historičara, ni ruske snage nijesu dugo ostale oko Nikšića. Neposredno poslije odlaska vladike Petra I došlo je do sukoba komandanta Zabjelina sa ruskim civilnim izaslanikom Stefanom A. Sankovskim, pa je zbog toga ruski vojni komandant, bez ičijeg odobrenja napustio opsadu Nikšića.⁶³ Prema drugim tumačenjima do povlačenja ruske vojske je najvjerovatnije došlo zbog potpisivanja sporazuma između Rusa i Francuza u Tilzitu 1807. godine, prema čijim tajnim odredbama je bilo predviđeno da će ruski car Aleksandar I predati Napoleonu Bonaparti Boku Kotorsku, koju su bili zauzeli Rusi i Crnogorci, kao i da će priznati francusku vlast nad Jonskim ostrvima.

O napadu Crnogoraca i Rusa na Nikšić ostao je sačuvan jedan zapis na turskom jeziku, čiji je sadržaj u potpunosti istovjetan crnogorskim izvorima, ali je pogrešno datiran. U tom dokumentu se kaže da su: *"Na nikšićku tvrđavu pošli crnogorski vladika i zlosretna moskovska vojska i bio se boj, te su zauzeli jednu-dvije mahale i vatrom ih spalile, a do dan-dva su poraženi pobjegli crna obraza 1220. godine (1805.)"*.⁶⁴ Treba reći da hidžretska 1222. godina odgovara hrišćanskoj 1807. godini kada se desio crnogorsko-ruski napad na Nikšić.

Utvrđenje Klobuk je predstavljalo jedno od najjačih osmanskih utvrđenja u istočnoj Hercegovini i važno strateško mjesto prema Crnoj Gori. Posadu Klobuka činile su jedinice prekaljenih hercegovačkih krajišnika, očeličenih u bojevima protiv crnogorsko-hercegovačkih plemena zbog

---

⁶² Zapisi, knj. XX..., 258; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 325.

⁶³ Dušan D. Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba...*, 160-161; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 407.

⁶⁴ Derviš Korkut, *Orijentalni rukopisi u biblioteci Cetinjskog muzeja*, Zapisi, knj. XI, Cetinje 1932, 95.

čega je tvrđava branjena sa odvažnošću dostojnom divljenja. Crnogorsko-ruske snage su poslije opsade od nekoliko dana napale Klobuk 16. maja 1807. godine.⁶⁵ U opsadi Klobuka osmansku posadu su pomagali Francuzi.⁶⁶ U borbama je učestvovalo oko 3.000 Crnogoraca i ustanika i 400 Rusa sa jednim topom iz koga su granatirane zidine klobučke tvrđave. Braniocima dobro utvrđenog Klobuka, koje je predvodio Arslan-kapetan Begović, a kojih je bilo oko 300, pomagali su Korjenići. Njima je u međuvremenu prispjela pomoć u jačini oko 2.000 konjanika koje su predvodili Hadži-beg Rizvanbegović, komandant Trebinja i mostarski ajan Ali-aga Dadić (on je predvodio 800 ljudi sakupljenih iz Mostara, Stoca, Počitelja i Ljubuškog i nekih hercegovačkih sela), kao i jedna francuska jedinica pod komandom generala Lonea (1.200 vojnika), pa je u borbama vođenim između 7. i 16. juna 1807. godine, potučena crnogorsko-ruska vojska i razbijena opsada Klobuka. U tim borbama velike gubitke imali su Rusi, njih oko 400 je poginulo, "*jer nijesu bili vješti terenu*". Među poginulima bio je i ruski major Bezborozov. Crnogorski gubici bili su znatno manji.⁶⁷ Prema pismu potpukovnika Radulovića, do poraza kod Klobuka je došlo zbog toga "*što regularna vojska nije poslušala pukovnika Knipera da stoji prema Zupcima*" i što su Primorci napustili položaje kod Trebinja, što je omogućilo osmanskim i francuskim snagama da stignu u pomoć posadi Klobuka.⁶⁸ Bitka za Klobuk je budno praćena u cijeloj Hercegovini. Nikšićki kapetan Osman Mušović je javljao klobučkom kapetanu Arslanu da

---

⁶⁵ Prema navodima istoričara Hamdije Kapidžića, opsada Klobuka trajala je od 7. do 16. juna 1807. godine (*Prilozi za istoriju Klobuka*, Gajret, XXI, br. 10 i 12, Sarajevo 1940, 20, i XXII, br. 1-3, 246); Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 329-331.

⁶⁶ Prema navodima istoričara Đoka D. Pejovića, Francuzi su, pod komandom generala Loristona, tri puta slali pomoć posadi tvrđave u vojsci i naoružanju i to vjerovatno od Dubrovnika, što je presudno uticalo na konačan ishod borbe oko Klobuka (Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 390, 407.).

⁶⁷ Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju bosanskih gradova pod turskom upravom*, Orijentalni institut, Sarajevo 1959, 39; Vojislav Korać, *Trebinje*, I dio, knj. II, Trebinje 1971, 297-298; Raif Hajdarpašić, *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo 1998, 133; Istoričar Branko Pavićević kaže da se ruski major prezivao Bezobrazov. Takođe, isti autor navodi da su ruske jedinice u borbama pod Klobukom izgubile 120 vojnika i oficira i pomenutog majora (Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 330).

⁶⁸ Dušan Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš...*, 161; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 390.

je do Nikšića dopirala jeka kanonade i eksplozija.⁶⁹ O žestini borbi mogu posvjedočiti i sljedeći podaci – na vratima tvrđave Klobuk poginuo je jedan ruski oficir – kapetan Kramarenko, nakon njega mlađi sin Arslan-kapetana, a sutradan i sam Arslan-kapetan Begović.⁷⁰

U sastavu hercegovačke vojske koja je držala opsadu, a potom izvršila napad na Klobuk, nalazio se i Vukić Kankaraš sa 70 Golijana. Nakon poraza crnogorsko-ruske vojske kod Klobuka, kapetan Osman-beg Mušović je sa 300 "Građana" pošao na Goliju sa namjerom da kazni Golijane, zbog toga što su mu uništili jedan odred od 30 vojnika, koji su išli u pomoć braniocima Klobuka. Tada je opljačkana i spaljena Golija izuzev Višnjica Dola, koji su kao svoj agaluk spasili Ibro Hajrović i njegovi ljudi, kao i Čarađe koje je zaštitio Ibrahim-aga Zvizdić uz pomoć 40 pandura sa Krsca.⁷¹

Misiji ruske vlade na čelu sa Stefanom A. Sankovskim naloženo je da prikupi podatke o porobljenom hrišćanskom stanovništvu, osmanskoj vlasti i garnizonima u hercegovačkim kadilucima, a među njima i nikšićkom kadiluku. Prema izvještaju ruske misije, osmanski garnizon u Nikšiću je tada brojao 900 vojnika i starješina.⁷²

Uz sve navedene podatke vezane za 1807. godinu, potrebno je naglasiti da je ona bila nepodesna za ratovanje jer je tokom nje i naredne 1808. godine, harala velika glad, što je pojedine stanovnike Crne Gore primoravalo da žito za prehranu potraže od skadarskog paše koji je to vješto koristio za ostvarivanje svojih interesa.

***

U jesen 1808. godine jedna četa osmanskih vojnika je pokušala da uđe u Župu nikšićku radi uzimanja harača. Međutim, Čiraku Raduloviću iz Rubeža, koji je bio vodič osmanskoj vojsci, pošlo je za rukom da na vrijeme obavijesti Župljane o dolasku vojske, pa su oni, ne želeći da plate po-

---

⁶⁹ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 330.

⁷⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini...*, 226; Vojvoda Anto Daković, *Memoari*, Nikšić 1955, 60, 123. Dizdara Arslan kapetana Begovića je posjekao Savo Bulajić, koga je sljedeće godine nikšićki kapetan Osman-beg Mušović uhvatio, ali su ga Grahovljani uspjeli osloboditi (Vojvoda Anto Daković, *Memoari...*, 60-61).

⁷¹ Obrad Višnjić, *Golija i Golijani – prilozi za monografiju plemena*, Trebinje 1987, 48.

⁷² Čedomir M. Lučić, *Hercegovina početkom XIX vijeka na osnovu nekih ruskih izvještaja*, Istorijski zapisi, 1- 2, Podgorica 1991, 110-114.

rez, na vrijeme organizovali "doček" haračlijama. Prema Andriji Luburiću, u ovom sukobu poginulo je 30 osmanskih vojnika.⁷³

***

Još 1807. godine vladika Petar I je imao namjeru da uspostavi vezu sa Karađođevim ustanicima u Srbiji, a te njegove planove još više je pospješio i ubrzao ulazak Rusije u rat protiv Osmanskog carstva iste godine. Srpski ustanici su aprila 1809. godine započeli pohod prema Prijepolju, Sjenici i Novom Pazaru. Mjesec dana kasnije u Sjenicu je došao jedan crnogorski odred od 350 ljudi na čelu sa Gavrilom Šibalijom. Karađorđe se iz Sjenice pismom javio vladici Petru I, tražeći od njega da koordiniraju vojne akcije protiv osmanskih snaga. Vladika je počeo da preduzima opsežne mjere i zbog toga razaslao poruke i izaslanike Drobšnjacima, Pivljanima, Moračanima i drugim plemenima, pozivajući ih da prihvate oružje i stupe u borbu protiv osmanske vlasti. Da bi se obezbijedio od napada iz pravca Albanije, Petar I je dobio riječ skadarskog vezira Tahir-paše da on neće napadati Crnu Goru. Za to vrijeme sa odredima Crnogoraca, juna 1809. godine, vladika se nalazio na Planinici, prevoju na južnom obodu Nikšićkog polja, odakle je rukovodio opsadom nikšićke tvrđave. Poslije neuspjeha srpske ustaničke vojske na južnom frontu, Karađorđe se povukao sa svojim snagama, a vladika Petar I je nakon toga savjetovao hercegovačka i brdska plemena da plate sve dažbine osmanskim vlastima, kako ne bi doživjeli sudbinu Trebješana.⁷⁴ U tom smislu obratio se i Drobšnjacima 1809. godine jednom poslanicom u kojoj se kaže: "...a ja ne bih rad ni Turčinu, koji je dobar i pošten čovjek, nikakva zla koliko ni dobrane i poštenome Hrisćaninu, zašto znam što mi Bog zapovijeda. Toga radi i vam govorim, da nikome zla i štete ne činite, ko vam ne čini...".⁷⁵ Međutim, preporuke vladike Petra I nijesu uvažavali pripadnici svih plemena.

Pod uticajem ovih događaja stanovnici nikšićke Župe donose odluku da se dignu na ustanak zajedno sa stanovnicima Bršna i Ozrinića. Shvatajući da nemaju dovoljno sopstvenih snaga, oni 17. maja 1809. godine u manastiru Sv. Luke u Župi, pišu pismo Petru I u kome traže pomoć od

⁷³ Andrija Luburić, *Drobnjaci...*, 209.

⁷⁴ Petar I. Popović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 104-105; Dušan D. Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš...*, 180-184; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 144-145, 408-409.

⁷⁵ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice...*, 84; Živko M. Andrijašević, *Crnogorci i Turci*, Almanah, 7-8, Podgorica 1999, 88.

Crnogoraca i Brđana. U pismu se između ostalog kaže: "Neka znate braćo Crnogorci i Brđani kako smo se odbili od Turaka nikšićkih. A evo zašto: Kada se ogradio grad Onogošt bilo je dvije hiljade kuća oko njega hrišćanskijeh, koje su jaramazi nikšićki razćerali na svaku stranu po svijetu... Iskasmu sud i odbranu u kapetana Mušovića, i paša i vezira, i nigđe suda ne našosmo, niti nam zabiti ne mogaše pomoći. Nego car na njig građane najprvo posla Sulejman-pašu Resulbegovića, a oni ga dočekaše pod Riđane te ga razbiše i uzeše mu što imaše, i sramotna ga natrag vratiše, a toliko tevabija što mu pobiše. Iza njega dođe Džafer-paša Čengić. I njega na Gornje Polje dočekaše i razbiše i uzeše mu ahatove i raktove, i vas munihat što imaše, i ubiše đonloga vezira, i sina kapetana ključkoga. Pak iza njega svega dođe Sinan-paša trebinjski; Ni njemu ne dadoše nikakvoga suda učinjet, nego i on pobježe po noći i jedva uteče da ga ne ubiju. Iza njega dođe Sinan-paša Sijerčić, no i njega prognaše kako i prve. 1801. godine po njemu dođe Bećir-paša Čengić, zalud kâ i svi ostali, zašto i njega izćeraše. Pa najposle dođe Kapiči-paša carev, i on hoćaše sirotinji sud i pravdu učinjeti, no i njega takođe izagnaše...Sad pomislite kako je naše jadno i nevoljno živovanje bilo, kad su oni ovako careve većile i poslanike ćerali, i svoga zabita Osman-kapetana u grad zatvarali i puškama gađali, i njegov mal uzeli, a da što su od nas i naše braće učinjeli. Najposlije zvaše i nas: svi, age, i kapetan, i vas kuluk grada Onogošta, da šiljemo u vezira u Travnik ljude, da ištu sud koji će jaramaze od zla ustegnuti i nama način učiniti. I mi s njima pođosmo veseleći se sudu. I tako nam kapetan i sve age rekoše: vidimo da na ovu ruku nije ni nama ni vama živovanja, i ako ovoga puta sud ne dovedemo, idite kuj koji može, zašto vi mi od jaramaza pomoći ne možemo ništa. I tako oni spraviše Osman-agu Mekića, Dizdara Šahmagića, a mi kneza Daka i Boška Četkovića u Travnik...I zato od velike nevolje i teškog zuluma evo pregnusmo da se od njih branimo kad ne bi careva suda, ni zabita koji će nas braniti".⁷⁶ Vladika Petar I je krajem decembra sa svojim Glavnim stanom napustio Ostrog i Planinicu, ostavljajući u dužnost Stanku Stijepovu Petroviću, svom sinovcu i arhimandritu Josifu Pavićeviću da štite Župljane i Ozriniće, pa "ako bi potreba bila... te bi neprijatelj na jednu ili drugu stranu udario – pokliknite Bjelopavliće i Pješivce da im pomognu".⁷⁷ Iz sadržine pisma koje su Župljani uputili

---

⁷⁶ Milan Peković, *Nikšićka Župa*, Beograd 1974, 16-18; Veljko Šabotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 130-131.

⁷⁷ Dušan Vuksan, *Crna Gora u 1809. i 1810. godini*, Zapisi, knj. XXII, Cetinje 1939...., 330; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 365.

Petru I, lako se može uočiti da je stanje u nikšićkoj kapetaniji i pored prisutne opasnosti od zajedničke akcije crnogorsko-brdskih i hercegovačkih plemena protiv osmanske vlasti, bilo prilično nesređeno, kao i to da nije postojala volja da se lični interesi lokalnih moćnika i ljudi bliskih vlastima podrede opštim. Na primjeru ovog dokumenta moguće je uočiti i proces slabljenja centralne vlasti i njenu nesposobnost da stanje u udaljenim i graničnim provincijama dovede u red.

***

Poraz srpskih ustanika 1809. godine na niškom frontu, kod Čegra, prisilio je Petra I da u unutrašnjoj politici tokom 1810. godine bude vrlo obazriv i da u tom pogledu prati razvoj događaja u okruženju od kojih je u mnogome zavisio i razvoj događaja u Crnoj Gori. U tom smislu Petar I se nekoliko puta pismima obraćao Župljanima, Drobnjacima, Pivljanima i Vasojevićima pozivajući ih na "*blagorazumije*" i mir u odnosima sa predstavnicima osmanske vlasti i uopšte sa stanovništvom susjednih im krajeva. U pismu upućenom Župljanima i Drobnjacima, 24. marta 1810. godine sa Cetinja, Petar I savjetuje Župljane da zemlju protjeranih Ferizovića daju Uskocima, a Drobnjake da sakupe "*Zaimovo blago*". U pismu se kaže: "*Ot nas vladike Petra vojvodam, knezovima, i ostalijem glavarima i starješinam, i svijema Župljanima i Drobnjacima pozdrav.*

*Razumijući da među vama sloge i poslušanja nema, i da vi Župljani, ne hoćete uskocima zemlju Ferizovićah dati, kako smo rekli, a vi Drobnjaci također, ne hoćete Zaimovo blago skupiti, kako ste obećali, toga radi šiljem k vama mojega sekretara Sima Orlovića, koji će vi na riječi kazat moje naredbe i, ako ga ne poslušate kako vi reče, ja ću zaisto promijenit moje misli na drugi način, **zašto vidim da vi ni sebe dobra ne želite, a kamoli da drugoga ljubite** (podvlačenje – autor), evo vi ukratko pišem, jer mi je već dosadilo pisat, i da ste zdravo".⁷⁸ Samo nekoliko dana kasnije, vladika se pismom obratio i Bjelopavličima moleći ih da budu složni i da žive u miru sa Turcima.⁷⁹*

---

⁷⁸ Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, knj. 1..., 301-302.

⁷⁹ Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, knj. 1..., 302-303.

Krajem 1810. godine u Gacku je boravio Sulejman-paša Skopljak⁸⁰ sa brojnom vojskom kojom je prisilio Pivljane na poslušnost, a potom se okrenuo protiv hrišćanskog stanovništva iz okoline Nikšića, zbog čega je tu proveo nekoliko mjeseci. Poučena iskustvom, pobunjena plemena su morala taktizirati i deklarativno "priznavati" osmansku vlast, da bi sa odlaskom vojske nastavili "po starom". Tako je bilo i prilikom odlaska paše Skopljaka, kao i prilikom dolaska "paše Miljevine". Zulfikar-paša Čengić, zvani "Miljevina" (ime dobio po kuli i mjestu gdje je stanovao, a koje se nalazi u blizini Foče), krenuo je u proljeće 1812. godine sa vojskom od Foče preko Crkvice i Jezera na Komarnicu. Istovremeno Smail-aga Čengić je sa svojim dijelom vojske krenuo od Gacka, preko Pive na Dubrovsko. Bosanski vezir je tom prilikom naredio nikšićkom kapetanu Mušoviću da sa svojim snagama pomogne Smail-agi Čengiću, ali su njega u tome spriječili udruženi Župljani i Pješivci. Ova godina je u narodu ostala upamćena kao "godina Miljevina". Taj događaj i veliko junaštvo Drobunjaka i Zulfikar-paše, prilikom međusobnog sukoba, opjevali su i muslimani i pravoslavni hrišćani u svojim junačkim epskim pjesmama. Prema jednoj narodnoj pjesmi, taj pohod se dogodio 1817. godine, a u pjesmi se kaže:

"Da li vide pašu Miljevinu
i sa njime Čengić Smail-agu..."⁸¹

***

Vojne pripreme za akciju Crnogoraca u Boki Kotorskoj onemogućile su Petra I da tokom 1813. godine posveti veću pažnju održavanju veza sa nikšićkom kapetanijom. Na drugoj strani to je vojnim snagama pod komandom Osmana kapetana Mušovića dalo više prostora za djelovanje na području Banjana gdje su one 1813. godine pokušale nezakonito uzeti vanredni porez, što je dovelo do ubistva barjaktara Sadika Špikulja i više osmanskih vojnika koji su bili u pratnji Osmana kapetana Mušovića. Od Banjana su tom prilikom poginuli Bačo Petrov Mulina i Joko Orbović.⁸²

---

⁸⁰ Sestra Smail-age Čengića bila je žena Osman-paše Skopljaka, skadarskog sandžak-bega.

⁸¹ Andrija Luburić, *Drobunjaci...*, 37, 39; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 285; Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Ciriš – Zagreb 1995, 12.

⁸² Živko A. Đurković/ Andrija M. Baćović, *Vojvode Baćovići*, Nikšić 1997, 13-15.

Sredinom septembra 1813. godine, Crnogorci su na čelu sa Petrom I stupili u rat protiv francuskih snaga stacioniranih u Boki Kotorskoj. Ustaničnici su uspjeli zauzeti Dobrotu, Prčanj, Perast i Risan, a nešto kasnije i Herceg Novi. Iako je 1813. godine bilo proglašeno ujedinjenje Crne Gore i Boke, želje vladike Petra I da tako i ostane pokopale su odluke Bečkog kongresa iz 1814. godine, kojima je Boka na upravu predata Austriji u čijem će sastavu ostati do 1918. godine. Uvidjevši da su dalje akcije u tom pravcu nekorisne, Petar I se sa novim žarom vratio poslovima koji su ga čekali u odnosima sa hercegovačkim sandžakom i skadarskim pašalukom. Međutim, vijesti o vojnom slomu Prvog srpskog ustanka septembra 1813. godine, ponovo su primoravale Petra I da za kratko odloži svoje planirane aktivnosti.

***

Početak drugog srpskog ustanka u proljeće 1815. godine, probudio je nove težnje Petra I na planu borbe za oslobođenjem od osmanske vlasti. Pod uticajem događaja u Srbiji, ustalo je i stanovništvo u Pivi i Drobnjaku odbijajući dalju lojalnost vlastima nikšićke kapetanije. Sredinom 1815. godine Pivljani, Drobnjaci i Župljani u svom obraćanju bosanskom veziru i hercegovačkom sandžak-begu ističu da se oni nijesu "*odbili od cara ni od vezira od obijesti*", nego zbog nasilja nikšićkih i kolašinskih silnika, koji ne poštuju careve i vezirove zapovijesti. Navedena plemena su tražila da "*carevu miriju*" plaćaju u stoci, ako ne mogu u novcu. Prilike na područjima ovih plemena bile su takve, da ni osmanska centralna vlast nije više mogla tolerisati razuzdanost jaramaza, zbog čega je hercegovački sandžak-beg Derviš-paša, saopštio vladici Petru I da je upravo on određen da onemogućiti djelovanje jaramaza među Pivljanima i Drobnjacima.⁸³ Osmanske vlasti su na ovom području bile prinuđene da djeluju, jer je to bilo područje na kome je i upliv Petra I bio vrlo značajan. Zbog toga se i Petar I često zalagao kod osmanskih vlasti da se obustave napadi na Drobnjak, Pivu i Moraču. Tako je bilo i tokom 1817. godine kada su na Cetinje stigle vijesti o osmanskim pripremama za napad na Drobnjak. Vladika je pisao Daut-begu Redžepagiću "*da se vrati i da pravu sirotinju ne tjera*".⁸⁴ Međutim,

---

⁸³ Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 149.

⁸⁴ Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, knj. 1..., 427.

obraćanje nije urodilo plodom. Područje Drobnjaka je bilo napadnuto i na bojištu je ostalo 20 mrtvih Drobnjaka i 60 osmanskih vojnika.⁸⁵

Pod uticajem događaja u Drobnjaku, predstavnici vlasti iz Nikšića su došli u Župu krajem avgusta 1817. godine i uzeli harač od nekih Župljana. Vladici Petru I to nije bilo pravo, ali ipak nije mogao učiniti ništa što bi stanje popravilo.⁸⁶ Krajem iste godine osmanska vojska pod komandom Hasan-bega Resulbegovića napala je Grahovo i Trešnjevo.

Prema svjedočenju samog vladike Petra I i tokom 1817. godine vladala je "*preužasna glad*" zbog koje "*narod u mjesec dana nije ni jedanput jeo hleba, nako samo korijen i trave svakojakoga roda*".⁸⁷ Stradanje stanovništva zbog sušnih i gladnih godina nastavljeno je i tokom 1818. i 1819. godine. Uz glad je najčešće išla i bolest, zbog čega su pazari za trgovinu zatvarani. Takav slučaj je bio 1820. godine kada je zbog pojave kuge bio onemogućen odlazak na kotorski Pazar.⁸⁸

***

Početakom 1818. godine vladika Petar I je dobijao vijesti iz Nikšića da se u kasabi vrše vojne pripreme za udar na Crnu Goru. Zbog toga je ostoški arhimandrit, po nagovoru Petra I, zakazao sastanak sa nikšićkim kapetanom Mušovićem na Bršnu, kako bi saznao o čemu se zapravo radi. Kapetan Mušović je razuvjerio arhimandrita u istinitost takvih vijesti, ali se već sa napadom na Pipere, u julu mjesecu, pokazalo da uvjerenja Osmana kapetana Mušovića nijesu bila tačna.⁸⁹ U pomoć napadnutim Piperima pritekli su Katunjani. Petar I je u obraćanju spuškim i podgoričkim glavarima isticao da će o njihovom postupanju obavijestiti "*našeg elčiju*" tj. poslanika u Carigradu, kako bi on posredovao da se situacija smiri.⁹⁰ Da bi smirio situaciju skadarski vezir Mustafa-paša Bušatlija je predložio Petru I da sukobljene strane imenuju po jednog izaslanika kako bi utvrdili uzrok sukoba i brzo reagovali u cilju uspostavljanja mira na granici.⁹¹

---

⁸⁵ Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, knj. 1..., 427; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 434-435.

⁸⁶ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 443.

⁸⁷ *Crna Gora*, Monografija, Beograd 1976, 237-238; Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 188.

⁸⁸ Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 188.

⁸⁹ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 447 (obratiti pažnju na napomenu 210).

⁹⁰ Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II...*, 150.

⁹¹ Zapisi, knj. XIII..., 166; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 447.

Sukobi i pogranični sporovi koji su vođeni između osmanskih snaga i Crnogoraca imali su u osnovi političke uzroke koji su bili u neposrednoj vezi sa ekonomskim. No iako je osmansku vlast i njene predstavnike doživljavao kao neprijatelje, vladika Petar I je nastojao da svoju politiku prema nikšićkoj kapetaniji, a time i Osmanskom carstvu, prilagodi realnim okolnostima.⁹² Zbog toga se svojim poslanicama često obraćao crnogorskim plemenima, nastojeći da ih upozori na opšteljudski humanizam koji je i sam kao duhovno lice nosio u sebi. U poslanici upućenoj Crnogorcima 1819. godine, Petar I kaže: "... *I ako Turci nijesu kršteni, ali su ljudi od Adama i od Eve, ka i mi i od Boga stvoreni, kako i ostali narodi. Bog zapovijeda da nikoga ne ubijamo, a navlašito kad nama zla ne čine i kad rati nemamo...*".⁹³ U sličnom duhu vladika Petar I se aprila 1825. godine poslanicom obratio i Piperima, opominjući ih da ne izazivaju svađe sa okolnim muslimanskim stanovništvom, upozoravajući ih istovremeno da se ne zanosе uvjerenjem da je Osmansko carstvo lako pobijediti: "...*Car je turski silni i imade dosta Turakah, kojizi mogu, kad hoće, onu malu šaku naroda poprštit. No se vi od toga prođite, ja ve sovjetujem, ako sebi žudite dobra i poštenja...*".⁹⁴

Ustanak za koji smo već ranije naveli da je u narodu poznat pod imenom "Prva Krajina" ili "Krajina Sv. Petra", nije uspio, a do smirivanja situacije došlo je tek 1819. godine, kada su Župljani morali ponovo pristati na plaćanje harača dok su se osmanske vlasti obavezale da će prestati sa zulumima i kazniti sve vinovnike sukobljavanja, kao i da će dozvoliti slobodnu trgovinu i nošenje oružja.

***

Tokom 1820. godine crnogorsko-osmanski odnosi su se naglo pogoršali. Povod za to su bile pripreme osmanskih vlasti iz hercegovačkog sandžaka za udar na Grahovo i neka brdska plemena. Znajući da će ratni plamen ugroziti mir između Crne Gore i nikšićke kapetanije kao isturenog dijela bosanskog pašaluka, te da će mnogi ljudi sa objiju strana izgubiti živote, domove i najbliže srodnike, vladika Petar I je pokušao da od te namjere odvрати bosanskog vezira Dželaludin-pašu. Međutim, paša se pri-

---

⁹² Živko M. Andrijašević, *Crnogorci i Turci...*, 87.

⁹³ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice...*, 130; Živko M. Andrijašević, *Crnogorci i Turci...*, 88.

⁹⁴ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice...*, 179; Živko M. Andrijašević, *Crnogorci i Turci...*, 88.

državao naređenja koje je dobio sa Porte i nije mnogo mario za te vladičine pokušaje. Napad na Moraču započeo je septembra 1820. godine. Nadmoćnost osmanske vojske bila je očigledna (prema jednim izvorima jačina osmanskih snaga bila je 7.000 vojnika, a prema drugim navodima 12.000 vojnika). Dobro procjenjujući opštu situaciju i uviđajući priličnu krizu centralne vlasti, a promišljajući o stanju u svojoj kapetaniji i njenoj budućnosti, Osman kapetan Mušović je prije samog napada osmanskih snaga, poslao povjerljivog glasonošu Crnogorcima koji im je saopštio pravac udara i raspored osmanskih snaga.⁹⁵ Bez velikih teškoća osmanske snage su ušle u Gornju Moraču, popalile je i napad nastavile prema Donjoj Morači, gdje je došlo do glavnog sukoba u kome su Moračani pomognuti Rovčanima, Piperima i pristiglim Bjelopavličima i Pješivcima, odnijeli pobjedu nad osmanskim snagama. Na bojnopolju ostalo je 330 osmanskih vojnika i 30 mrtvih Moračana, među kojima su bili i pješivački serdar Sava – Mrkoje Mijušković i barjaktar Nešo Magovčević.⁹⁶ Crnogorci su u boju uspjeli zaplijeniti 1.000 kubura i 300 jahaćih konja.⁹⁷ Ovom pobjedom vladika Petar I je uspio da obezbijedi prevagu svog autoriteta i na oblasti Morače i Rovaca i time praktično ostvari njihovo ujedinjenje sa Crnom Gorom. Pored toga time je uvećan prostor kojim se Crna Gora graničila sa nikšićkom kapetanojom, što je bilo od bitnog uticaja na njihove dalje međusobne odnose, s obzirom da su gubitkom tih područja nikšićke age i begovi ostali bez značajnog dijela zemljišnih posjeda, što je umanjivalo njihovu ekonomsku moć.

---

⁹⁵ Zapisi, knj. XVI, Cetinje 1936, 99-100; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 455.

⁹⁶ Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore...*, 243-244; Zvonimir M. Mijušković, *Pleme Pješivci – krajina Stare Crne Gore (bratstvo Mijuškovića)*, Beograd 1984, 148-149; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 456; Čuvene su i riječi Osmana kaptana Mušovića koje je izgovorio kada mu je došao haber o pogibiji serdara Mrkoja Mijuškovića u Morači 1820. godine: “...*Od onakvoga komšije moglo je biti Turcima štete, a nikad sramote, koja je gora! Sjutra kad dođe vakat da se mirimo, kome ćete poslat Građane da vi na stanak dođe, s kim ćete mir činjet i narodne poslove svršavat? Sve će ti biti tanko i mršavo bez Mrkoja serdara. Tako i rat kad bidne, onakvijema treba prvo objavit, sa onakvijem se mili bit, mirit!*” (Čedo Baćović, *O merhametu i gaziluku – muslimanski primjeri čojstva i junaštva*, Podgorica 2002, 43).

⁹⁷ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 456.

***

Muslimansko stanovništvo istočne Hercegovine, a time i nikšićke kapetanije, bilo je tokom prve polovine XIX vijeka u velikim teškoćama, jer nije moglo sačuvati svoje zemljište i ispaše od hajdučkih upada. Narasle hajdučke čete se nijesu zadovoljavale kao nekada: presretanjem trgovačkih karavana, ubijanjem, otimanjem stoke i sličnim radnjama, već su protjerivale muslimansko stanovništvo sa njihovih katuna i ograničavale njihov život na prostor oko tvrđava i ravnica oko njih. Pored toga naseljavane su otete teritorije na kojima je ranije živjelo muslimansko stanovništvo, većinom u blizini gradova, tako da je selo Trepča u blizini Nikšića naseljeno Čevljanima, a selo Tupan (Banjani), Velestovcima. Značajnije naseljavanje Golije otpočelo je polovinom XVIII i trajalo je skoro do sredine XIX vijeka. Osmanske vlasti su rano uočile značaj Golije, a ona je mnogo značila kako stanovništvu Gacka, tako i stanovništvu Nikšića, pa su je i jedni i drugi nastojali naseliti svojim ljudima. Tako su iz Gacka na Krstac preseleljene nekolike porodice Zvizdića, i tu su uz pomoć gatačke vojne posade ostale skoro 170 godina. U Višnjica Dolu živjela je samo jedna brojnija porodica Hajrovića od 1830. do 1860. godine. Slično je bilo i sa muslimanskom porodicom Putešević, koja je živjela na Bobotovom Groblju od 1823. do 1843. godine, kada je iz straha od crnogorskih četa napustila Goliju.⁹⁸

U Nikšiću su se naseljavali i hrišćani. Najvećim dijelom bili su to uskoci, koji su bježali iz raznih krajeva Crne Gore obično zbog krvnih svađa, ali je interesantno navesti da prilikom doseljavanja nijesu mijenjali vjeru. Neki istraživači ove problematike navode da je početkom XIX vijeka u Nikšiću bilo 80 domova uskoka.⁹⁹ Uskoci su morali biti dobro provjereni u borbama protiv svojih istovjernika. Mogla je to biti sirotinja, koja je služila kod bogatih muslimanskih domaćina, pa i zanatlije i po koji trgovac, ako se pokazao lojalan osmanskoj vlasti. U Nikšić su se useljavali i islamizirani Crnogorci, koji su se uključivali u bratstva, odnosno mahale koje su im bile najsrodnije. Postepena kolonizacija i prisustvo crnogorskih četa pozitivno se odrazila na nastanjeno hrišćansko stanovništvo iz okoline Nikšića, koje više nije htjelo da bude poslušno agama i begovima, već je prelazilo na crnogorsku teritoriju i svrstavalo se u hajdučke družine. Tako

---

⁹⁸ Obrad Višnjčić, *Golija i Golijani*..., 46-47.

⁹⁹ Đorđije Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd 1962, 49; Slavko Mijušković, *Pleme Nikšići u Morejskom ratu (1684-1699)*, Istoriski zapisi, 1, Cetinje 1954, 13.

su sužavane teritorije koje su koristili nikšićki muslimani, usljed čega su "Građani" postajali sve siromašniji. Zbog nemogućnosti korišćenja planinskih posjeda oko Nikšića, mjesni zemljišni posjednici nijesu mogli držati ogromna stada stoke, kao do tada, što je dovodilo do smanjivanja broja čičija, usljed čega su smanjivani njihovi prihodi od doprinosa i drugih dažbina. To je za sobom povlačilo i ograničavanje trgovine, jer su tada bili zatvoreni i putevi prema Primorju. Sa opadanjem ekonomske moći, opadala je i politička moć "Građana", jer više nije bilo onih elitnih konjičkih jedinica koje su u svako doba mogle dejstvovati svuda. Van grada su se mogle kretati samo veće vojne jedinice, ali i one uz znatne gubitke. Osmanska nastojanja da se brzim pokretima konjičkih jedinica iz gradskih garnizona presijeku pravci kojima su stanovnici iz Crne Gore prelazili u Hercegovinu, već u to vrijeme imala su slabih uspjeha. To što se Nikšić, kao istureni dio Hercegovine, nalazio u nepovoljnom položaju, nije uticalo na lokalne prvake, a pogotovu zakupce zemlje koji su uz pomoć raznih sredstava prisile i dalje nastojali da od raje izvuku što više novca.¹⁰⁰

***

Tokom 1821. godine Osmansko carstvo bilo je pritisnuto raznim nevoljama: ustankom u Grčkoj, nemirima u samoj prestonici, bunom Ali-paše Janjiskog i najzad ratom u Persiji, što je skupa predstavljalo težak problem pred kojim se našla Porta. Da bi se izvukli iz teške ekonomske situacije i anarhije koja je vladala u zemlji, na Porti su pokušali da sprovedu korjenite sistemske reforme koje je tražio sultan Mahmud II (1808-1839.). U tom cilju u Bosni je 1820. godine za vezira bio postavljen Seid Ali Dželal-paša u narodu poznatiji kao Dželaludin-paša. On je u vremenu od 1820. do 1822. godine, pogubio mnoge ajane i kapetane, ili ih je protjerao (živote su izgubili kapetani Dervente, Maglaja, Banja Luke, zatim Krupa kapetan, Osman kapetan iz Gradačca (otac Huseina Gradašćevića),¹⁰¹ Mehmed-beg Bajbut, Hadži Salih-beg iz Srebrenice, Fočić Ahmed barjaktar iz Sarajeva itd. Samo za jednu noć po pašinom naređenju u Jajcu je ubijeno 16 protivnika reformi centralne vlasti. Nestabilne prilike u udaljenim osmanskim provincijama nastojao je da iskoristi i vladika Petar I.

---

¹⁰⁰ Vojislav Miljanić, *Duga i Golija kroz vjekove*, Nikšić 2002, 83; Branko Pavićević, *Oslobodilački ratovi od XVI do XX vijeka*, Nikšić, Monografija, Zagreb 1972, 49.

¹⁰¹ Interesantno je navesti da se istoričari ne slažu oko imena oca Huseina kapetana Gradašćevića. Naime, on se prema jednima zvao Somah, prema drugima Osman, a prema trećima Murat.

Već u julu 1821. godine on je javio Bjelopavličima da se bosanski i skadarski vezir pripremaju da "*uzmu raji oružje*", što je on smatrao nemogućim potezom, ali se istovremeno pribijavao mogućnosti da bosanski i skadarski vezir ne pribjegniju zaposijedanju drumu Nikšić – Podgorica, tj. da bosanski vezir "*dođe u Nikšiće, a skadarski u Podgoricu*", i kad se tako nađu blizu jedan drugom, ne počnu raditi "*da otvore put preko Ostroga*" čime bi bilo obezbijedeno njihovo lakše komuniciranje preko bjelopavličke i piperske granice, što se po njegovoj procjeni nije smjelo dopustiti.¹⁰² Budući obaviješteni o namjerama osmanskih vlasti, prvi su reagovali Zečani koji su početkom februara 1822. godine sa nekim malisorskim prvacima na jednom tajnom sastanku "*uhvatili božju vjeru*" o vjernoj saradnji u slučaju napada od strane osmanske vojske. Sa tog sastanka upućeni su i poslanici vladici Petru I na Cetinje, koji ih je, kao bolji poznavalac prilika u okruženju, savjetovao da odustanu od svojih namjera, čime su pripreme za ustanak bile završene.¹⁰³

Godine 1822. godine umro je Dželaludin-paša, vjerovatno od posljedica trovanja, a na njegovo mjesto postavljen je Šerif-Siri Selim-paša Ornosović, koji je upravljao do 1825. godine. Bosanski pašaluk je ponovo zapao u stanje anarhije i nereda. Sultan Mahmud II, pod nagovorom šejh-ul-islama (vrhovnog vjerskog poglavara) i ostalih dvorskih dostojanstvenika, uveo je, 29. maja 1826. godine, dobro uvježbanu, redovno plaćenu vojsku, jednako uniformisanu, zvanu *mualem iskendž* (izvježbana ruka), po uzoru na zapadnoevropske zemlje. Nakon toga uslijedilo je, 16. juna, ukidanje janjičarskih jedinica. U bosanskom pašaluku su ovi događaji praćeni sa velikom pažnjom. Kada je bosanski vezir Belenli Hadži Mustafa-paša proglasio u Travniku carski ferman o ukidanju reda janjičara, došlo je do velikih nemira. Janjičari su za svog vođu izabrali Kara Ali-agu Ruščukliju, koga su proglasili janjičarskim agom. Na svojoj skupštini u septembru 1826. godine, janjičari su sastavili izjavu putem koje su odbili carev ferman. Otpor udruženih janjičarskih prvaka protiv uvođenja nizama i ukidanja janjičarskog odžaka (korpusa), uspio je slomiti novi namjesnik Bosne Abdurahman-paša (1826-1828.). Naime, on je pribjegao istim mjerama kao i Dželaludin-paša, ali je u njihovom sprovođenju bio mnogo oprezniji i promišljeniji. Njemu je pošlo za rukom da pogubi ugledne sarajevske prvake Mujagu Tamišdziju i njegovog brata, Ibrahim-agu Bakarovića, Fejz-

¹⁰² Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 461.

¹⁰³ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 484, 487.

agu Turnadžiju, Pinju barjaktara, Avdagu Miloševića i Ali-agu Ruščukliju, dok je ostale protivnike protjerao iz bosanskog pašaluka. Vijesti o sukobima Abdurahman-paše i bosanskih prvaka bile su dobro poznate i vladici Petru I. U jednom pismu upućenom poglavaru kotorskom 30. marta/ 11. aprila 1827. godine, vladika govori o odlasku kapetana Osmana Mušovića u Travnik radi dogovora sa bosanskim veziirom. U pismu se kaže: "...Govori se da i bosanski vezir kupi vojsku u Nevesinje; neki vele da i on hoće na Skadar, a neki da misli istrijebit jaramaze i zulumćare po Hercegovini. Pošâ je kapetan Mušović iz Nikšićah u Travnik, gdje su i svi kapetani hercegovački pošli, a zajim pljevaljski dobježa u manastir Ostrog, kojega nijesu kćeli primit, no on nije se hotio nazad ni po koji način vratiti, govoreći, oli da ga prime, oli da ga posijeku. Ja sam poslao da ga nipošto ne drže u naša mjesta...".¹⁰⁴ Samo nekoliko dana kasnije (16/28. april 1827. godine) vladika ponovo obavještava kotorskog poglavara o povratku kapetana Mušovića iz Travnika i vijestima koje je u vezi sa tim doznao. Vladika u pismu naglašava da je "... Beogradski vezir Abdurahman-paša, budući s fermanom svojega cara došâ u Bosnu i uljega u Sarajevo, ne prestaje ćerati i sjeći baše i zle ljudi; poslao je muftiju travničkoga i druge šest biranijeh Turakah put Carigrada, paka za njima pošlje svoje pašalije, te ih stignu u Banji kod Kosova i sve sedam posijeku...". U istom pismu vladika kaže i sljedeće: "Došao je kapetan nikšićki iskraj vezira i kaže da je njega i Ali-agu Stočevića vezir postavio da upravljaju svom Hercegovinom, i da ima zapovijed da pošlje 60 ljudi na Bosnu pod platom; također da je naredba dana, da se svi muselimi i gospoda od 28 kadilukah imaju skupiti na Gacko za primiti nove zapovijedi i naredbe, a što iz ovoga vosposljedovat može, to neka vaše blagorazumije sudi...".¹⁰⁵ Oprezno prateći razvoj događaja, vladika Petar I opravdano sumnjao da će u njegovom susjedstvu ubrzo doći do velikih nemira koji mogu imati vrlo negativne posljedice po Crnogorce i njega samog.

Osmansko carstvo je 1828. godine ušlo u novi rat protiv Rusije. U teškim borbama na više frontova, moralo je biti angažovano ogromno ljudstvo što je podrazumijevalo i učešće dijela osmanske vojske i sa prostora Balkana. Istorijski izvori govore da je tada skadarski paša Mustafa Bušatlija, bio dužan da u rat povede nešto oko 2.000 ljudi sa područja svog paša-

---

¹⁰⁴ Zapisi, knj. XVI..., 222; Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, građa, knj. 2 (1821-1830), Titograd 1988, 197.

¹⁰⁵ Zapisi, knj. XVI..., 222-223; Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, građa, knj. 2..., 198-199.

luka. On se tome odupirao, pravdajući to ugroženošću njegovog pašaluka od Crnogoraca, ali je na kraju ipak postupio po naređenjima Porte. U borbama za Vidin tokom 1829. godine, učestvovali su i vojnici hercegovačkih kapetanija: Trebinjske - 119 vojnika, Stolačke - 68, Klobuka - 28 i Nikšićke kapetanije 128 vojnika, Ključa (kod Gacka), 17 vojnika.¹⁰⁶ Ratne okolnosti tokom 1828-1829. godine pojedinci su vješto koristili da bi sebi pribavili materijalne i druge koristi. Vladika crnogorski, Petar I Petrović je doznao da su neki pripadnici plemena Cuce, koji su uskočili na osmansku teritoriju, počeli harati crnogorska imanja i kuće zbog čega se obratio nikšićkom kapetanu Mušoviću moleći ga da naredi da se to u buduće ne čini kako bi se na granici održao mir potreban obijema stranama. U pismu vladike Petra I, upućenog Osmanu kapetanu 2. avgusta 1828. godine, stoji: "... sad evo čujem da su neki Cuce, koji su među vama uskočili počeli crnogorske kuće i stogove žeci i žita harati. Ali se meni čini da su oni to učinili bez ikakvoga vašega znanja, i ja se istinito uzdam, da ćete vi žestokim načinom zabraniti, da unaprijed takvo zlo nitko ne smije činiti, što se nigda nije činilo. I ja sam rekao Cucama, da nikakve osvete ne čine, dokle ja vama pišem i dokle mi odgovor od vas ne dođe, zašto mene nikakvo zlo milo nije, nego bih rad da na komšiluku mirno i lijepo živimo, i ema su cari naši zaratili; ja govorim svijema Crnogorcima, da nitko nikoga od strane turske ne zadijeva, jer se mene čini, da je i za nas i za vas najbolje da s mirom stojimo i da gledamo, što će naši cari učiniti; koji dobije bićemo svi-kolici njegovi...".¹⁰⁷ Neuspjesi osmanske vojske u borbi protiv Rusa, prinudili su Portu na prihvatanje mirovnih uslova koje je nudila Rusija. Septembra 1829. godine sklopljen je Jedrenski mir između Rusije i Osmanskog carstva uz posredstvo Engleske i Francuske. Mirovne odredbe su Rusiji pribavile znatne prednosti, prije svega slobodnu plovidbu njenog brodovlja kroz moreuze Bosfor i Dardanele. Ovim mirom Grčka je stekla nezavisnost. Svakako da je Jedrenski mir imao svoga odraza i na prilike u Crnoj Gori, jer su Crnogorci uvidjeli da su međunarodni arbitri znali da uvažavaju borbu grčkog naroda za slobodu, pa su to isto očekivali i za sebe.

¹⁰⁶ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini...*, 31, 46.

¹⁰⁷ Dušan D. Vuksan, *Crna Gora i pogranični Turci*, Zapis, knj. XIII..., 356; Jevto M. Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta*, građa, knj. 2..., 261.

***

Posljednja vijest koja govori o Osmanu kapetanu Mušoviću potiče iz pisma nikšićkog vojvode Ilije Bojovića upućenog vladici Petru I u maju 1830. godine. Bojović se vladici žali na *"nevina stradanija i nepriličnoga vruga našega vjeroispovjedanija Osmana kapetana Mušovića i ostalije Turaka grada Onogošta, mnogoljetno gospodine. Koji je na ovu jadnu sirotinju skočio s velikijem haračima"*. Bojović izražava nadu *"u vsevišnjago Boga i u rosijsko veličanstvo da će ne osvoboditi i pokoriti svojim nepobjedivim oružjem ali Bog zna..."*.¹⁰⁸ Vladika Petar I je narednog mjeseca, odgovarajući na Bojovićevo pismo, poručio Nikšićimâ: *"Ali vam ja ne mogu ništa pomoći, niti se u te posle miješati, no se meni čini da će za vas najbolje biti da se lijepo s Turcima nagađate...A vi ćete se kajati ako zaratite s Turcima i niko vam pomoći neće, no ja vam savjetujem da sami sebe čuvate i da se od rati prođete"*.¹⁰⁹

Nakon smrti Osmana kapetana Mušovića (?), prema jednoj vijesti *"godine 1249. (po hidžri, odnosno 1833. – prim. – autor), postao je upraviteljem (mudir) ispostave u varoši Nikšiću Hadži Salih-beg Fočak"*.¹¹⁰ Bilo je to vrijeme krupnih društvenih previranja u kojima se nikšićka kapetanija, ostavši bez svog prvog čovjeka, kreatora lokalne politike i vojnog komandanta, mogla teško snaći. Nakon Osman-bega Mušovića u istorijskim izvorima se kao kapetani, odnosno muselimi u Nikšiću pominju Ali-beg Mušović,¹¹¹ Mujaga Mušović,¹¹² Mustaj-beg Mušović,¹¹³ Arslan-beg Mušović i Hamza beg Mušović.¹¹⁴ Vrijeme u kome su oni upravljali nikšićkom kapetanijom bilo je vrlo burno, što će pokazati događaji koji su uslijedili.

---

¹⁰⁸ / Zapisi, knj. XVI..., 352-353; Branko Pavićević, Petar I Petrović..., 513.

¹⁰⁹ / Zapisi, knj. XVI..., 353; Jevto M. Milović, Petar I Petrović Njegoš – pisma i druga dokumenta, grada, knj. 2..., 318-319; Veljko Šakotić, Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama..., 148.

¹¹⁰ / Derviš M. Korkut, Orijentalni rukopisi u biblioteci cetinjskih muzeja, Zapisi, knj. XI, sv. 2, Cetinje, avgust 1932.

¹¹¹ / Jevto M. Milović, Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu, Titograd 1984, 430.

¹¹² / Jevto M. Milović, Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu..., 482, 495, 499, 503.

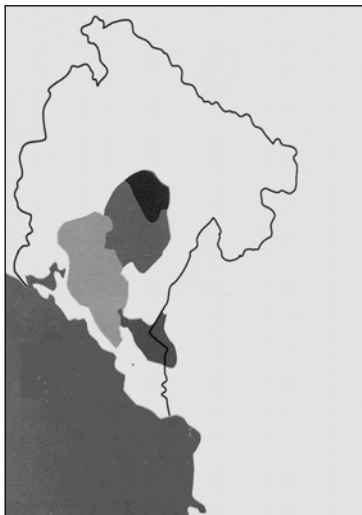
¹¹³ / Jevto M. Milović, Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu..., 488, 496.

¹¹⁴ Opširnije o Mušovićima vidjeti: Ejup Mušović, *Mušovići*, Istorijski zapisi, 2, Titograd 1981, 87-111.

***

Krajem oktobra 1830. godine pogoršalo se zdravstveno stanje vladike Petra I Petrovića Njegoša. Shvatajući okolnosti u kojima se nalazio, vladika je pred najistaknutijim crnogorskim prvacima i članovima svoje uže i šire porodice, izdiktirao Simi Milutinoviću svoju poslednju želju, odnosno testamentarnu oporuku. Za svoga nasljednika Petar I je odredio sedamnaestogodišnjeg Radivoja Rada Tomova Petrovića, svoga sinovca. Vladika Petar I je umro 30. oktobra 1830. godine. Njegov testament je pročitán sjutradan, na guvnu ispred Cetinjskog manastira *"ranije pozvanim i okupljenim narodnim glavarima i narodu"*.¹¹⁵ Narednog dana stari ostroški arhimandrit Josif Pavićević zakaluđerio je *"po crkvenome pravilu mladoga Rada u prisustvu šezdeset sveštenika..."*.¹¹⁶ Smrću vladike Petra I Petrovića Njegoša nestalo je krupne političke ličnosti, vojskovođe i državnika pod čijim je vođstvom Crna Gora ostvarila krupne društveno-političke promjene i napredak. Odnose sa nikšićkom kapetanijom, odnosno mudirlukom, nastavio je nasljednik vladike Petra I, Petar II Petrović Njegoš.

Teritorijalni razvoj Crne Gore u doba Vladike Petra I Petrovića Njegoša

***

Brutalne mjere carigradske vlade primijenjene u ugušivanju pobune pojedinih domaćih feudalaca, imale su za posljedicu pojačan pokret za autonomijom bosanskog pašaluka. Za reforme nijesu htjeli da čuju u graničnoj pokrajini Carstva, u kojoj su glavnu riječ vodili domaći feudanci, sastavljeni većinom od kapetana i ajana, a pomagali su ih janjičari, kako bi sačuvali svoje položaje i zadržali naslijeđene privilegije. Za vođu pokreta protiv reformi u Bosni izabran je, početkom 1831. godine u Tuzli, istaknuti

¹¹⁵ Jevto M. Milović, *Titule vladika Petrovića*, Istorijski zapisi, 1, Titograd 1987, 58.

¹¹⁶ Jevto M. Milović, *Isto...*, 58.

feudalac iz Gradačca, Husein-kapetan Gradašćević (1802-1833.), dok su protiv stava bosanskih feudalaca, a na strani centralne vlasti, bili hercegovački prvaci: stolački kapetan Ali-aga Rizvanbegović, gatačko-pivski ajan Smail-aga Čengić, trebinjski komandant Hasan-beg Resulbegović i ljubuški kapetan Gavrankapetanović. U želji da sačuva dobijeni kapetanski položaj i privilegije koje su išle uz njega, kao i prvenstvo kuće Mušovića među hercegovačkim i bosanskim feudalcima, budući i dosta neiskusn u "političkim vodama", i nasljednik Osmana kapetana se priklonio dijelu begovata koji je ostao vjeran sultanu i centralnoj vlasti. Istina, značajan dio stanovništva kapetanije nije razmišljao na način kako je to činio kapetan Mušović, ali njegova riječ bila je zvanična pred javnošću bosanskog pašaluka. Vojska koju je predvodio Husein-kapetan je uspjela da prodre do Kosova gdje je u dva navrata uspjela da pobijedi sultanovu vojsku. O tim pobjedama bosanske vojske, izaslanik Petra II Petrovića Njegoša, iguman Mojsije Zečević, ga obavještava iz Pljevalja decembra 1831. godine: *"Bili su se u Banjsku na dno Kosova i dobila je Bosna...Ide nekoliko vojske bosanske u Kosovo. Otide nekoliko Nikšića u Bosnu. Moli se Hafis-aga da bude od nas na mir, zašto je s Bosnom i hote veli doć u Nikšić, da ćeraju Smail-agu i kapetana Mušovića i ko je s njima. A za džebanu i za naše posle dobro zборе, ali ja ne mogu vjerovati po istini, no poču u Travnik veziru (Gradašćeviću – prim. - autor) da vidim istinu i kako ćemo se s njima vladati i postupati unaprijed. Brzo ću doći ako Bog da do vašeg gospodstva".*¹¹⁷ Vladika Petar II je vodio prepisku sa kapetanom Gradašćevićem i drugim prvacima sa kojima je utvrđivao savezničke veze i prijateljstvo u cilju što uspješnije borbe protiv sultana. U jednom pismu on upućuje molbu Gradašćeviću da mu pošalje pomoć u džebani, kako bi *"udario na nizam oko Skadra"*. Istovremeno, on moli Gradašćevića da pošalje svoju vojsku u Nikšić i da tu postavi svojega čovjeka da zapovijeda *"da bi se mogli miješati i zdogovarati Crnogorci sa njegovim ljudima"*. Krajem 1831. godine pljevaljski muselim Hafis-aga piše svome *"predobrome dostu Stanku Petroviću"*, Njegoševom rođaku, i moli ga *"da ne bi kroz Nikšić propustili nizam u Bosnu, već da budemo na onome što smo ugovorili s Mojsilom, a ako li vama bude do nevolje, nemojte slobodno brige imati svaku ćete pomoć od naše strane imati"*.¹¹⁸ Poslije poraza Gradašćevićeve

---

¹¹⁷ Jovan Četković, *Dva momenta iz vladavine Petra II Petrovića Njegoša*, Istorijski zapisi, knj. VII, sv. 7-9, juli septembar, Cetinje 1951, 363; Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860.*, Beograd 1986, 340-341.

¹¹⁸ Jovan Četković, *Isto...*, 364.

vojske kod Stoca 10. marta 1832. godine, protiv njega je pošla brojna osmanska vojska pod komandom Kara Mustafa-paše. U maju 1832. godine, vladika Petar II je Husein kapetanu Gradašćeviću, prema izvještaju kotorskog okružnog kapetana, obećao da će priteći u pomoć sa 3.000 Crnogoraca i da će zauzeti Banjane i Nikšić, gdje su vojsku prikupljali Hasanbeg Resulbegović, kapetan Trebinja, Smail-aga Čengić iz Gacka, Baš-aga Redžepašić iz Nevesinja i nikšićki kapetan Mušović. Juna 1832. godine uz pomoć dijela hercegovačke vojske, carska vojska je kod Sarajeva nanijela poraz ustaničkim snagama bosanskog begovata. Gradašćević je uspio da pobjegne u Austriju, čijim posredovanjem je kasnije dobio sultanovo pomilovanje ali i surgun (protjerivanje) u Trapezunt, gdje ipak nije uspio stići, jer je iznenada umro u Carigradu, gdje je i sahranjen na groblju Ejjubu. Novi bosanski vezir postao je Hamdi Mahmud-paša. Hercegovina je izdvojena u poseban pašaluk za čijeg je vezira, postavljen Ali-paša Rizvanbegović–Stočević, dotadašnji kapetan Stoca. Zvanje hercegovačkog vezira Rizvanbegović je dobio kao nagradu za ispoljenu vjernost sultanu, dok je Smail-aga Čengić dobio posebno priznanje i zvanje kapidžibaše. U sastav Hercegovačkog pašaluka tada je ušlo 16 kadiluka, među kojima i nikšićki. Istovremeno, sjedište Hercegovačkog sandžaka, odnosno pašaluka, je tada premješteno iz Pljevalja u Mostar, a u sastav ovog pašaluka je ušao i Nikšić, kao i nahije Piva i Drobnjak.¹¹⁹ Ovakvo stanje zadržalo se i za vrijeme nasljednika Hamdi – Mahmud-paše, Davud-paše (1832-1835.), ali kada je za vezira imenovan Vedžihi Mehmed-paša (1835-1840.), ubrzo je došlo do ukidanja nasljednih kapetanija (1835.) i spahijskog vojnog sistema (1836.) i uspostavljanja musulmanka (srezova) sa imenovanim muslimima na čelu. Naime, Vedžihi Mehmed-paša je sredinom oktobra 1835. godine, po dolasku u Sarajevo, sazvao Ajansko vijeće i saopštio vijest o ukidanju kapetanija i prestanku vlasti kapetana u svim krajevima Bosne i Hercegovine. To je u stvari bio poslednji sastanak Ajanskog vijeća. Vijest o ukidanju kapetanija izazvala je nezadovoljstvo pojedinih kapetana koji su bili tvrdokorni i nepopustljivi u svojim stavovima. U pojedinim djelovima Bosne došlo je do otvorene pobune protiv takve odluke Porte. U Krajini je pobunjenike predvodio Murat-bega Beširević, član jedne od najstarijih porodica iz tog kraja. Njemu se pridružio i kapetan Kupe, Mehmed-beg Ar-

---

¹¹⁹ Vojislav Korać, *Trebinje*, I dio, knj. II..., 312, 313, 315; Artur Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme bune 1875. godine*, Sarajevo 1965, 280; Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 150-151.

nautović. Nešto kasnije pobunio se i kapetan Petrovca (Bosanskog – autor) Mustaj-beg Kulenović, uz koga je stao i kapetan Ključa, Jašar-beg. Centralna vlast se surovo obračunala sa svojim protivnicima, pa su mnoge pristalice Huseina-kapetana Gradaševića bile zbog toga protjerane u Malu Aziju.

Iako su nasljedne kapetanije zvanično bile ukunute, pojedine kapetanske porodice su ipak zadržale svoje položaje, s tim što su njihove ranije titule sada poprimile odgovarajući vojnički rang. Takav slučaj je bio i sa nikšićkom kapetanijom kojom je tada upravljao Mujaga Mušović, koji će na tom položaju ostati sve do svoje pogibije 1843. godine na Bašinoj vodi. Proces potpunog ukidanja kapetanija i sa njima naslijeđenih privilegija, potrajaće sve do zavođenja reformi od strane Omer-paše Latasa. Takođe, proces uvođenja redovne vojske – nizama, tekao je postepeno.

***

Teritorija nikšićke kapetanije, formirane početkom XVIII vijeka, bila je granično područje sa prostorom Stare Crne Gore. Život dva područja koje je granica, koliko razdvajala, toliko i spajala, odvijao se u istorijski nemirnom vremenu, u vrlo složenim društveno-političkim i ekonomskim okolnostima. Sa jedne strane granice živjelo je isključivo hrišćansko stanovništvo, a sa druge strane ono je bilo unekoliko izmiješano pa su većinu činili muslimani, a manjinu hrišćani. Zajednički istorijski trenuci muslimanskog i hrišćanskog stanovništva uticali su da su i jedni i drugi izgrađivali svoje sopstvene civilizacije, duh i mentalitet koji su se prožimali ili bolje reći koji su bili vrlo bliski, ali i različiti. Refleksije istorijskih zbivanja su činile svoje, pa su, slikovito kazano, ponekad *"dva izdanka istoga tla"*, dolazila u međusobne sukobe. U vrijeme mira vladalo bi je uzajamno uvažavanje, o čemu možda najbolje govori anegdota kao forma usmene književnosti. Zbog svega toga poznato je da se za mjesta na granici kaže: *"Blago mjestu na granici, u miru, teško njemu u ratu"*. Ali dobro je poznata i jedna narodna mudrost koja uči da je *"Bolje imati rđavu godinu, nego rđava susjeda"*.

Kada je 1780. godine na čelo nikšićke kapetanije došao Osman-beg Mušović, na tlu Stare Crne Gore započinjao je svoje djelovanje Petar I Petrović Njegoš. Životni putevi vladike Petra I Petrovića i Osmana kapetana Mušovića, koji se hronološki skoro poklapaju i koji su se ukrstili više puta, u mnogome su slični, ali i različiti. Obojica su rođeni na području ljutog krša, Petar I u Herakovićima na Njegušima, a Osman kapetan u Nikšiću. Petar I je personifikovao politiku Crne Gore, dok je Osman kapetan

Mušović bio predstavnik vojničke i civilne vlasti u kapetaniji koja je predstavljala "*ljutu kačanicu*", personifikujući donekle i centralnu osmansku vlast. Skoro podjednako su upravljali svojim područjima i gotovo istovremeno nestali sa istorijske pozornice, što znači da su imali dovoljno vremena da jedan drugog sagledaju i uoče sve ljudske osobine, način razmišljanja i navike, što je bilo vrlo važno prilikom donošenja pojedinih odluka koje su se ticale druge, "*protivničke*" strane. Za sve ove napore Petar I Petrović Njegoš i Osman kapetan Mušović su u svome znanju i iskustvu morali biti mnogo ispred svojih sunarodnika.

Petar I Petrović je imao namjeru da Crnu Goru potpuno osamostali od osmanske vlasti i formira je kao nezavisnu državu po ugledu na tadašnje evropske države. Naravno, Petar I je želio da njegova država bude i teritorijalno uvećana. Izvjesnu smetnju u ostvarivanju tih njegovih planova imala je nikšićka kapetanija. Zbog toga je vladika Petar I vrlo rano uočio njen strateški i vojni značaj. Suprotno vladici Petru I, Osman kapetan Mušović nije bio samostalan u donošenju krupnih političkih odluka, niti je to mogao biti budući da je po svom položaju vršio vojničke dužnosti i administrativno pripadao bosanskom pašaluku na čijem čelu je stajao bosanski vezir koga je imenovala centralna vlast iz Carigrada i kome je bio potčinjen. On je na taj način bio glavni predstavnik lokalne vlasti u kapetaniji koja je u mnogome bila zavisna od prilika u bosanskom pašaluku i dalje od same centralne vlasti.

Na bojnopolju su obojica bili junaci zbog čega su uvažavali jedan drugog. Kada su to nalagale razne okolnosti vodili su aktivnu korespondenciju nastojeći da u međusobnoj komunikaciji zadrže nivo realnosti, korektnosti i humanosti. Svaki ostvareni rezultat, budući da su obojica bili ljudi od akcije, za njih je bio samo uvod u naredne, veće poduhvate. Sagledavajući portrete Petra I i Osmana kapetana Mušovića, u stvari možemo sagledati i njihove lične međusobne odnose, zatim odnos Petra I prema nikšićkoj kapetaniji i njenom stanovništvu i odnos Osmana kapetana prema Crnoj Gori i njenom stanovništvu.

Preuzimajući u svoje ruke ulogu vladara i prve ličnosti Crne Gore, Petar I je nastojao da pored sređivanja unutrašnjih prilika u svojoj zemlji, uspostavi i održi realne političke i ekonomske odnose sa svojim susjedima, u prvom redu sa nikšićkom kapetanijom sa čijom se teritorijom prostor Crne Gore široko dodirivao.

Opšte okolnosti u kojima je djelovao Petar I, u mnogome su određivale njegove odnose prema nikšićkoj kapetaniji. Diplomatske veze Crne

Gore i njenog vladara sa Rusijom, uticale su da je Petar I nastojao da svoje lične političke poglede i stavove podredi politici i držanju ruskog dvora prema Porti i Osmanskom carstvu i uopšte u međunarodnim okolnostima. U vremenima kada bi Rusija i Osmansko carstvo bili u miru i Petar I je nastojao da njegovi uzajamni odnosi sa nikšićkom kapetanijom protiču u istom tonu. Promjene u odnosima velikih evropskih država, naročito Rusije, uticale su na povremena zaoštavanja u odnosima između Crne Gore i nikšićke kapetanije. U tim okolnostima vladika je nastojao da od osmanske vlasti preotme makar one djelove nikšićke kapetanije u kojima je hrišćansko stanovništvo bilo većinsko i među kojim je bilo dovoljno sazrele nacionalne svijesti koja je težila priključenju Crnoj Gori. Ipak, teritorijalno neznatno okrnjena, nikšićka kapetanija je nadživjela Petra I. Pogranični sporovi i sukobi javljali su se i zbog neodgovornih ponašanja pojedinaca koji nijesu poštovali zakonske odredbe i organe vlasti ni u Crnoj Gori niti u nikšićkoj kapetaniji. Takve postupke Petar I i Osman kapetan Mušović su nastojali da dovedu u red koliko je to bilo u njihovoj moći. Njihove napore usmjerene u tom pravcu, najbolje dočarava međusobna prepiska koja, posmatrana sa stanovišta zalaganja za mir, toleranciju i međusobno uvažavanje, predstavlja svojevrsno svjedočanstvo o uspostavljanju diplomatskih i kulturnih veza Crne Gore sa svojim okruženjem. Svakako da ti naponi Petra I, usmjereni ka podizanju ugleda Crne Gore, nijesu ostali bez rezultata. Istorijaska sudbina bila je više naklonjena Petru I nego Osmanu kapetanu Mušoviću. Petar I je uspio da se uzdigne do neslućenih visina ostajući do naših dana simbolom stvaraoca samostalne i nezavisne crnogorske države. On je to postigao zahvaljujući tome što je u njegovom životu i radu, centralno mjesto imala svojevrsna unutrašnja dosljednost koja mu je davala snagu neophodnu da Crnu Goru izvede na put slobode i prosperiteta. Tim činom Petar I je ostavio za sobom duboke tragove, tako da se na kraju svog životnog puta mogao mirno i s ponosom osvrnuti na svoje ostvareno djelo.

Safet BANDŽOVIĆ

ISELJENIČKA POLITIKA BALKANSKIH DRŽAVA I PITANJE MUSLIMANA (1878-1941)

Balkan je veliko civilizacijsko raskršće, kolijevka različitih kultura, region kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, Istoka i Zapada, ali i metafora stalnog cijepanja i sudaranja. To je prostor velikih migracijskih pomjeranja, napetosti i nedovršene historije, "etničkih koktela" (Z. Bžežinski) i "nesavršenih političkih granica" (S. Huntington). Geografija i historija se prožimaju spajajući različite oblasti. Historijsko pamćenje svake zajednice se veoma razlikuje po prirodi, dubini i bogatstvu. Modeli kolektivne memorije historije se razlikuju. Etničko nasilje je uvjetovano i neravnomjernom raspodjelom "etnohistorije". Odnos prema tradiciji je veoma kompliciran. Sve izmišljene tradicije koriste historiju kao ono što daje legitimitet akciji i cementira grupnu koheziju.¹ U širenju ili sužavanju teritorije Balkana obično je prije odlučivala politika nego geografija. Pitanje granica Balkana i naroda koje on obuhvata je predmet brojnih polemika i oprečnih razmatranja. Granice Balkana su permanentno politizirane i pomjerane. On je, uvijek "negdje drugdje, malo dalje na istoku". Problem određivanja granica Balkana nije samo geografsko pitanje, već je u odgovoru na njega moguće identificirati ovisnost opisane predstave od osobe-promatrača i njegovog kulturološkog miljea. Čovjek sa Zapada doživljavao je Balkan dugo sa nelagodom, kao "nešto drugo" što nije, i pored svega, sastavni dio Evrope. Brojni putopisci su u XVIII i XIX stoljeću nalazili da Istok počinje upravo u Beogradu. U vremenu kada su Balkanom dominirala dva velika carstva, Osmansko i Habsburško, čije su granice smatrane tačkom razgraničenja između Istoka i Zapada, na Zapadu su taj dio svijeta, sve do Prvog svjetskog rata, smatrali "parčedom Azije u Evropi", odnosno

---

¹ Upor. A. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998, 252; E. Hobsbom, *Uvod: Kako se tradicija izmišlja*, u: *Izmišljanje tradicije*, E. Hobsbom-T. Rejndžer (ur.), Beograd 2002, 22.

Bliskim istokom ("*Proche Orient*"; "*Near East*"). Termin "*Orijentalci*" je bio veoma raširen u naučnoj literaturi i publicistici. Brojni savremeni naučnici ukazuju da su stereotipi o Balkanu, kao civilizacijski nerazvijenom području, pa i cijeli balkanistički diskurs - svojevrsni kolonijalni "uvoz" sa Zapada.² Balkan je bio potreban i kao unutarnja deponija evropskih stereotipa i raznih zabranjenih strasti, da bi Zapad mogao sebe da vidi u tom kontekstu kao boljeg: "*Više no jednom*", napisao je Bernard Lewis, "*mi sa Zapada smo svoja najdublja nadanja i strahove projicirali na strane narode i udaljene zemlje*". Zapad je, stvarajući narcisoidno vlastiti mit, pripisao sebi sve pozitivne osobine. Svijest ili vjera o superiornosti u odnosu na nekog drugog, prije ili kasnije, nagoni čovjeka da počne da vjeruje da ima veća prava nego drugi.³ Evropski identitet je nastao kao suprotnost Istoku, odakle je civilizacija ponajprije dolazila.

Nisu rijetka ni razmišljanja da su nesreće Balkana rezultat politike velikih sila, a ne unutarnjih mržnji i atavizama. U "*balkansko bure baruta*" i Evropa je neosporno postavila "*veliki dio eksploziva*" (R. Ristelherber). Pojedini izvještači (Franc fon Jesen) su ga još početkom XX stoljeća doživljavali kao "*sitan novac koji velike sile upotrebljavaju u svojim transakcijama*". Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila, što se odražavalo i na njihovu stabilnost. One su nerijetko zloupotrebljavale balkanske države u nadi da će time ostvarivati uticaj na njih.⁴ U kulturama na Balkanu upadljivi su simboli patnje, osamljenosti, borbi, osjećanja vječitog neprijateljstva "*drugog*", na šta se nadovezuju retorike o izabranosti, naročite "*duhovnosti*", samodovoljnosti. Dugi periodi mira su u nauči marginalizirani u odnosu na vremena ratova. Evidentno odsustvo međusobnog

---

² Lj. Mitrović, *Položaj manjina i identitarni sukobi na Balkanu*, u: *Vere manjina i manjinske vere*, Niš 2001, 48-49. Opšir. S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201. M. Gleni citira izjavu jednog ranjenog britanskog vojnika, u toku Prvog svjetskog rata, koji se hvalisao da sve zna o Albaniji: "*Tamo žive Albini, ljudi koji imaju bijelu kosu i ružičaste oči, i koji se žene crnogorskim rođacima, koji su crnci, a njihova djeca se zovu Dalmatinci, jer imaju crne i bijele biljege*". Opšir. Miša Gleni, *Balkan 1804-1999: Nacionalizam, rat i velike sile*, I-II, izd. Radio B-92, Beograd 2001.

³ D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 139.

⁴ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2000, 489-490; L. Perović, *Između patrijahalnosti i modernosti*, "*Danas*", Beograd 10-11. jun 2000.

poznavanja je bitan faktor nestabilnosti Balkana.⁵ Prošlost je često bila tek dokaz, opravdanje, ili oružje za tumačenje suvremenosti. Treba otkrivati interese koji deformiraju istinu o prošlosti. Problem nije u "višku historije", već u pristupu prošlosti i njenom tumačenju, u ubjeđenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija mnoge narode učinila malim. Balkan treba sagledavati kao cjelinu, jer se može objektivnije shvatiti historija malih naroda i različitih oblasti samo u okviru šireg geografsko-historijskog konteksta koji ih obuhvata.

Religije su moćna vododjelnica velikih ljudskih kolektiva.⁶ Religijska pitanja su u biti i politička. Islam je jedina civilizacija koja je dovela u pitanje opstanak Zapada, i to nekoliko puta. On je za Evropu ostao trajna trauma.⁷ Odbrana Evrope je bila izjednačena sa odbranom i ekspanzijom hrišćanstva. Prema Montgomery Wattu, izopačena slika islama koju su u srednjem vijeku stvorili evropski hrišćanski učenjaci, da bi prevazišli komplekse niže vrijednosti, omogućila je docnijim hrišćanima da borbu protiv muslimana vode kao borbu svjetla protiv mraka: "*Mrak koji pripisujemo našim neprijateljima (je) projekcija mraka u nama samima, koji nećemo sebi da priznamo. Tako posmatrano, izopčenu sliku islama treba shvatiti kao projekciju tamne strane evropskog čovjeka*".⁸ Sukob sa Osmanskim carstvom tokom historije nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već je djelovao i kao ideološki sukob kršćanstva i islama.⁹ Mada je veliki dio svog razdoblja Osmansko carstvo držalo i do jedne četvrtine onoga što se smatra Evropom, ono se nije smatralo članom evropskog

---

⁵ Dr. Hervig Kemf, direktor Gete instituta, smatra da "*veliki individualizam*" sprečava ujedinjenje balkanskih naroda, ukazujući na psihološke i karakterne crte ljudi na Balkanu koji se odlikuju skromnim smislom za zajedništvo - prema: "*Politika*", Beograd 8. decembar 2001 Također vidi: S. Dizdar, *Nomen (non) est sempra proper omen: Od Balkana ja jugoistočnoj Evropi*, Pregled, br. 1-2, Sarajevo 2003, 161-179.

⁶ D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 184.

⁷ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 260; E. Saïd, *Orijentalizam*, Beograd 2000, 83.

⁸ Prema: O. Zirojević, *Uticaï islama u Srednjoj Evropi*, Almanah, br. 19-20, Podgorica 2002, 305. Suština je, kako navodi Aziz Al Azmeh, stvoriti "*lik suprotan paradigmatičkom Zapadu, dakle riznicu negativnosti, kako one apstraktne negativnosti, tako i posebnih negativnosti u odnosu na ono zapadno*". Opšir. A. Azmeh, *The articulation of orientalism*, Arab Studies Quarterly, Fall 1991, 386-387.

⁹ A. Sućeska, *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 51.

međunarodnog sustava.¹⁰ Ovo carstvo "Međuprostora evroazijskog kontinenta" (D. Kicikis) je tokom svog dugog postojanja izgradilo moćnu kulturu koja se može analizirati tek uspostavom nužne distance od nacionalističkih i kvazinaučnih kategorija. Osmanska arhitektura, javni objekti, džamije, mostovi, umnogome su bili nadmašili ono što ih je docnije zamijenilo.¹¹ Stare imperije nisu bile nacionalne. U XV stoljeću Osmanlije su bile daleko popustljiviji prema hrišćanima nego zapadni hrišćani jedni prema drugima za vrijeme reformacije i u XVII stoljeću. Istanbul je u XVII stoljeću bio jedina prijestonica u Evropi u kojoj su kršćani svih vjeroispovijesti i uvjerenja mogli živjeti u razumnoj sigurnosti i ispoljavati svoje različite šizme i uvjerenja.¹² Osmanska civilizacija nije bila samo transnacionalna, već i transreligijska. U doba višestoljetne osmanske uprave nikada nije došlo do nekog radikalnog pokušaja asimilacije balkanskih hrišćanskih naroda sa osmanskim običajima i islamom. Primanje islama na zauzetim teritorijama nije bila avantura ni nosilaca osmanske vlasti ni onih koji su tu vjeru prihvatili. Nije se radilo samo o novoj vjeri, već i novoj civilizaciji koja je imala daleke korijene u antičkim civilizacijama Bliskog istoka.¹³ Strukture, zakoni vladajuće klase vezani su za islam, ali je tek krajem XIX stoljeća, prilikom slabljenja moći, osmanski režim postao netolerantan, braneći se od ne manje netolerantnih hrišćanskih država. Ono je zapalo u duboku društvenu krizu. Iznutra su ga razarali i parcelizirali buntovni hrišćanski narodi, a spolja velike sile. Tendenciozno iskarikirani muslimanski svijet, nerijetko je optuživan za dekadenciju, za sve nedo-

---

¹⁰ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 73.

¹¹ Upor. F. Brodel, *Turska veličina: od Male Azije do Balkana*, "Književne novine", br. 870, Beograd 15. septembar 1993; B. Jelavič, *Istorija na Balkanot*, II, Skopje 1999, 121; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 329-330, F. Longvort, *Stvaranje Istočne Evrope*, Beograd 2002, 432; *Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Beograd 2002, 10-11.

¹² Opšir. B. Lewis, *Islam and the West*, Oxford University Press, New York 1993.

¹³ Upor. N. Filipović, *Diskusija na Naučnom skupu "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine"*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 559-560; D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 14. Jovan Hadži Vasiljević smatra da se osmanskoj upravi mora priznati da je u "verskom samoopredeljenju svojih podanika bila vazda liberalna, i da visoka državna uprava nije nikada ništa direktno činila, da se njeni hrišćani poturče". Opšir. J. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u južnoj Srbiji*, Beograd 1924, 55.

statke i amoralna djela; svijet koji je tretiran kao "*bolesnik na Bosforu*", koga su evropski brojni ljekari i njihovi asistenti prije težili da ubiju nego izliječe. Vojna sila je neposredno povezana sa diplomacijom. Moćne države pritiskaju one slabije. Dvojna je historija, različita na pobjedničkoj i na poraženoj strani. Ima stotinu načina, upozoravao je Gizo, da se napiše historija. Hrišćani su najviše stradali od ruku drugih hrišćana. Vodeću ulogu u modernoj historiji u ratnim sukobima svjetskih razmjera imale su upravo hrišćanske države. Historija evropskih nacija je prije konstruirana nego rekonstruirana. Historijsko samopotvrđivanje nije imalo za cilj samo unutarnje konsolidiranje i integraciju nacije. Ono je, pored toga, služilo legitimiranju dalekosežnih državnih pretenzija.¹⁴ Državna pitanja su uvijek bila pitanja teritorija i granica. Moderna civilizacija ima itekako mrlja na svojoj savjesti.

Osmansko carstvo se u XIX stoljeću nalazilo u veoma teškoj situaciji. Prepušteno pohlepi velikih sila, nagrizano izbijanjem raznih nacionalizama, počišćeno vjetrom razdora i brojnih ustanaka, ono je, ponižavano, upadalo iz krize u krizu, koje su imale višestruke aspekte (finansijske, političke, vojne, diplomatske), prepuštajući se vrtlozima "*Istočnog pitanja*". Velika Britanija i Austro-Ugarska su se tokom cijelog XIX stoljeća opirale slamanju Osmanskog carstva, pošto su uočavale da bi manje države, koje bi se uzdigle na njegovim ruševinama, poremetile međunarodni poredak. Njihovo neiskustvo bi zaoštrilo naslijeđene etničke konflikte, dok bi njihova relativna slabost dovodila u iskušenje velike sile da se neprestano upliću. Manje države su, po njima, trebale svoje nacionalne ambicije podrediti širem interesu, kao što je mir.¹⁵ Na Balkanu je ipak 1877.-1878. prevagnula logika rata i nasilja. Rusija je nastojala uspostaviti bugarsku nacionalnu državu i brutalnom primjenom sile prema muslimanskim stanovništvom pravoslavce učiniti dominantnom većinom.¹⁶

Osmanska vojska nije mogla, primorana da ratuje na više frontova, zaustaviti srpsko nadiranje i prodor u niški, pirotski, toplički i vranjanski kraj. U ofanzivnom nastupanju srpskoj vojsci je pružalo podršku i lokalno pravoslavno stanovništvo. Iseljavanja muslimana su "*nešto voljno a nešto i silom*" uzela naročito maha iz novoosvojenih krajeva osmanskog carstva

---

¹⁴ H. Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002, 125.

¹⁵ H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 186.

¹⁶ K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, Znakovi vremena, br. 12, Sarajevo 2001, 181-182.

koji su odlukama Berlinskog kongresa 1878. pripali Srbiji.¹⁷ Iz Niša, Leskovca, Vranja i Prokuplja narod se masovno povlačio u unutrašnjost osmanske države. Brojne "turske" porodice su iz ovih gradove izbjegle, preko Vranja i Skoplja, što dublje u unutrašnjost Osmanskog carstva. Izboru nisu imali mnogo. Tretirani su kao sastavni dio jedne omrznete države i sistema čija su sva vidljiva obilježja trebala nestati.¹⁸ Muslimani su masovno napustili Leskovac 20. decembra 1877. u strahu od nadiruće srpske vojske. Grad je pao u srpske ruke bez borbe. Kolone izbjeglica su krenule preko Grdeličke klisure ka Skoplju i Solunu. Povlačenje muslimana iz Leskovca je bilo panično.¹⁹ Iz ovog grada je izbjeglo oko 5.000 "Turaka" na čelu sa kajmakamom.²⁰ Leskovački učitelj Josif H. Kostić je o tome zapisao: "*Bilo je mnogo Turaka, koji su goli, bos, po najvećoj decembarskoj zimi, peške bežali po snegu, ostavljajući u Leskovcu svoje pune kuće. Te noći su mnoga deca u kolima ili na majčinim ramenima u kolevkama pomrla od velike hladnoće, dok su turske porodice bežale uz dolinu reke Južne Morave, po najvećoj zimi. Pored puta kroz Grdeličku klisuru do Vranja i Kumanova, kuda su se povlačile turske porodice, videla su se bačena mrtva deca i ukočeni starci. Povlačenje je bilo tragično. Bivoli i volovi sporo su vukli kola po snegu, a saonica je bilo malo. Zato je povlačenje uz Grdeličku klisuru bilo sporo*".²¹ Sreten Popović bilježi slične detalje: "Od naših vojnika koji su begajući Turke, posle poraza njihovog na Grdelici, Pirotu i Vranju vijali, slušao sam pripovedati da su nalazili na turske zbegove u najžalosnijem stanju. I oni što su sa sobom od imanja poneli da spasu, svim su putem bacali da samo lakše begaju. Mnoga stoka, od umora i gladi nađena je svim putem lipsana ili od leda i klizavice poraščepljena. Deca pobacana, izgubljena ili ostavljena, žene i starci pokočeni od zime ili polumrtvi od umora i gladi. Neki su bili otečeni naduti kao mešine. Neki su ispustili dušu

---

¹⁷ V. Karić, *Srbija*, reprint izdanje iz 1887., Beograd 1997, 758; V. Nikolić-Stojančević, *Toplica*, SANU, EI, Beograd 1985, 60-61; S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti*, Mak, br. 26, Novi Pazar 1999, 73-79.

¹⁸ V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja musliman a sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih I narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo 1972, 70.

¹⁹ Upor. V. Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878*, Leskovac 1975, 57-84; N. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878*, Beograd 1977, 120.

²⁰ V. Nikolić-Stojančević, *Toplica*, 73.

²¹ N. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije*, 121.

onda kad su ih naši zapojili ili kad su hranu u sebe uzimali".²² Dimitrije - Mita Perović zapisao je o zauzimanju topličkog kraja: "U Barlovu, kad su naši prvi put napali to selo, porodice su pobile, dočepav šta je koja mogla. Jedna nesrećna mati ostavi u kući svoje dvoje zaspale dečice. Na sobi vrata behu otvorena, a mraz je jak preko noći bio. Posle četiri dana naši vojnici slučajno uđu u istu kuću, naiđu na decu koja mirno spavahu pod pokrivačem. Obrašćići behu u oba deteta rumeni kao majske ružice. Starije se beše nasmešilo, a mlađe skupilo obrvice. Oni se sagnu nad decom i pokušaju da ih probude, ali nisu bili u stanju, jer se ona behu smrzla i umrla na spavanju".²³

Muslimani su se iz novopripojenih krajeva milom ili silom iseljavali.²⁴ Smatralo se da će se oni samim gubitkom svojih ranijih privilegija iseliti. Oni koji su htjeli ostati, tretirani su kao stranci, uz sve neprijatnosti koje iz toga proizilaze.²⁵ Njihova su obilježja brzo uništavana, shodno doktrini o potpunom nestanku svega što pripada "*turskom nasljeđu*".²⁶ Naredbe o protjerivanju muslimanskog življa došle su iz samog državnog srpskog vrha. Srpski državna politika bila je stvaranje etnički čiste teritorije.²⁷ Britanski konzul u Nišu Beker izvještavao je generalnog konzula Gulda u Beogradu 16. septembra 1879. da srpske vlasti u Nišu ne štite prava tamošnjih Jevjera i muslimana, kao i da to čine ne samo zbog nacionalnih pred-

---

²² S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878. i 1880)*, Beograd 1950, 345.

²³ D. Petrović, *Borbe u Toplici 1877-1878*, Beograd 1979, 99. On opisuje pronalaženje u šumarku jedne 80-godišnje Albanke: "*Kako je sedela pozadi u kolima iza stvari, otisne se uz onaj zaleđeni i klizavi brežuljak i padne s kola. Tu je ostala, smrzla se i umrla. Kola su nađena više nje za nekoliko hvati, zaostala su, jer ih volovi nisu mogli vući*". Dalje on pominje slučaj hvatanja jednog Albanca koga srpski vojnici dovedu do vatre da se greje "*oduzmu mu oružje i ubiju ga njegovim rođenim nožem*".

²⁴ Upor. Đ. Mikić, *Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XIX veku (do 1912)*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1985, 142-143.

²⁵ V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije* (u daljem tekstu: *Međunarodno uređenje položaja Muslimana*), Prilozi, god. VIII, br. 8, Sarajevo 1972, 69.

²⁶ Opšir. D. Đurić-Zamolo, *Džamije u užoj Srbiji iz XIV-XIX veka*, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, Beograd 1984, 333-350.

²⁷ N. Malcolm, *Kosovo. Kratka povijest* (u daljem tekstu: *Kosovo*), Sarajevo 2000, 274.

rasuda, već i zbog mita koje primaju, "a kome su kao narod podložni".²⁸ Britanska vlada je upozoravala Srbiju na činovnička nasilja nad muslimanima Niša, pa je srpska vlada požurila da to "ispravi" smjenjivanjem niškog načelnika, napominjući istovremeno da se navodno muslimani ne mogu navići da živi "zajedno sa hrišćanima ili pod njihovom vlašću", pa na brzinu žele da prodaju imanja "u nameri da se nasele u Turskoj među narodima svojih običaja, religije i rase".²⁹ Iz Niša su na novi put krenuli i doseljenici iz Beograda koji su se ponadali da će u njemu naći svoj mir i utočište. Ponovo su bili primorani u veoma kratkom vremenskom periodu da se sele. O tome Kosta N. Hristić piše: "Pod Goricom, blizu Svetonikoljske crkve, živeli su Turci Beograđani koji su morali ostaviti Srbiju i Beograd posle 1862, i koji su posle 1878. godine otišli dalje na jug, u Skoplje, da nas tamo opet dočekaju 1912. godine".³⁰ Milan Milićević zaključuje: "Čudnovata je sudbina mnogih između ovih Turaka. Njih ima koji su se rodili u Jagodini. Odatle ih je digao Knez Miloš i saterao u Beograd. Iz Beograda krenuo ih je Knez Mihailo u Niš. Iz Niša potisnuo ih je Kralj Milan dalje. Turci se iseljavaju u Prištinu, Skoplje, Prizren, Solun".³¹

Iz krajeva koji su pripojeni Srbiji, iz Toplice i Kosanice iseljeno je i brojno albansko stanovništvo. Po nekim podacima ukupno je iseljeno oko 30.000 Albanaca iz novopripojenih krajeva Srbije.³² Historičar Dušan Bataković također zastupa tezu o 30.000 iseljenih Albanaca sa prostora oko Leskovca i Kuršumlje tumačeći da je do iseljavanja došlo "što na poziv sultana da napuste izgubljene teritorije", "što dobrovoljno, što pod

---

²⁸ A. Rastović, *Odnosi Srbije i Velike Britanije 1878-1886*, 248.

²⁹ *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 526. Upor. B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 369. Kao jedan od dokaza da Srbija navodno poštuje odredbe Berlinskog kongresa o nacionalnoj i vjerskoj ravnopravnosti, knez Milan je prilikom predlaganja 40 poslanika u Narodnu skupštinu 1880. godine, u njen sastav predložio po jednog Jevrejina i muslimana.

³⁰ K. Hristić, *Zapisi starog Beogradanina*, Beograd 1983, 81.

³¹ M. Milićević, *Kraljevina Srbija*, 108; S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji*, 345.

³² Upor. T. Ippen, *Novi Bazar und Kossovo*, Wien 1892, 19; S. Uka, *Per disa skena te hidhura qe perjetuan Shqiptare e Sanxhakut te Nishit*, u Zbornik: *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, Prishtine 1997, 130-139; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 170-171; V. Stojančević, *O stanovništvu u Prizrenskom vilajetu pred srpsko-turske ratove 1876-1878*, Kosovsko-metohijski zbornik, br. 1, Beograd 1990, 221; M. Pandevska, *nav. djelo*, 106.

pritisikom srpskih vlasti", dodajući da je srpska vlada zbog stalnih albanskih upada sa Kosova, prognala većinu Albanaca iz bivšeg Niškog sandžaka.³³ Hakif Bajrami iznosi da je u svega nekoliko zimskih dana bilo iseljeno oko 620 albanskih sela Niškog sandžaka. Sela su u tom regionu ostala pusta *"i niko nije znao kako se ti lokaliteti zovu"*.³⁴ Po Vladimiru Stojančeviću, uz navođenje iste brojke, odnosno 1/10 od ukupnog broja stanovništva zatečenog na osvojenoj teritoriji, izbjegli se Albanci *"nipošto nisu hteli vratiti na svoja ognjišta, sem nekoliko manjih grupa, i pored poziva srpske vlade i njenih garancija povratnicima da će biti ravnopravni građani Srbije po Ustavu i zemaljskim zakonima"*.³⁵ Petrit Imami, pak, ustvrđuje da je broj *"sigurno znatno veći"*, navodeći da je po turskom popisu, prije ratova, u Leskovačkoj kazi živjelo 24.000 Albanaca i 22.250 Srba, u Kuršumlijskoj 29.000 Albanaca i 500 Srba, u Prokupačkoj 15.000 Albanaca i 1.500 Srba, a u Vranjanskoj 25.000 Albanaca i 60.500 Srba. Ukupno je, po istom izvoru, na ovom području živjelo 93.000 Albanaca i 84.000 Srba.³⁶

---

³³ D. Bataković, *Kosovo i Metohija: Istorijsko nasleđe i geopolitička ograničenja*, u Zbornik: *Kosovo i Metohija. Izazovi i odgovori*, Institut za geopolitičke studije, Beograd 1997, 368. Neki albanski istraživači, pak, smatraju da su uoči i odmah nakon Berlinskog kongresa Srbija i Crna Gora izvršili etnička čišćenja oko 350.000 Albanaca sa etničkog sjeverozapada (Niški sandžak, Kosovski vilajet i iz albanskih krajeva u Crnoj Gori) - *"Bujku"*, Priština 28.10.1995.

³⁴ B. Cani - C. Mijatović, *Kosmet ili Kosova*, Beograd 1996, 154. Bajrami navodi dalje kako se Niški sandžak, kao dio Kosovskog vilajeta, zvao *"Arnautluk"*, kao i da je u ovom sandžaku, nakon protjerivanja albanskog stanovništva, naseljeno 5.600 Srba.

³⁵ V. Stojančević, *Srpski narod u Staroj Srbiji u velikoj istočnoj krizi 1876-1878* (u daljem tekstu: *Srpski narod u Staroj Srbiji*), Beograd 1998, 92.

³⁶ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove, "Danas"*, feljton, Beograd 29-30.8. 1998. P. Imami pritom ne objavljuje podatke o drugim muslimanima na ovom području. On navodi dalje podatke bugarskih naučnika Marenina i Kičeva, po kojim je krajem XIX stoljeća u Kosovskom vilajetu živjelo 480.290 muslimana (od toga oko 420.000 Albanaca) i 280.232 hrišćanina (Srba, Bugara, Makedonaca, kao i albanskih katolika). U Skopskom sandžaku je, po istim izvorima, bilo 147.090 Albanaca i Turaka, 180.232 Bugara (Makedonaca) i Srba, u Prizrenskom sandžaku 134.424 Albanaca i 39.212 Srba, u Prištinskom sandžaku 118.500 Albanaca, 32.500 Srba i 2.300 Čerkeza i Jevreja, a u Novopazarskom sandžaku 29.000 Albanaca, 28.000 Srba i samo 5.500 Bošnjaka. Očigledno je da se radilo o tendencioznim podacima, pogotovo na štetu Bošnjaka.

Precizna statistika o broju iseljenih muslimana ne postoji. Njihov broj može samo približno odrediti na osnovu podataka iz službenih parcijalnih arhivskih izvještaja i uzgrednih zapisa u literaturi tog vremena.³⁷ Samo u oblasti Suhe Rijeke ispražnjena su 53 albanska sela sa 2.700 kuća.³⁸ Zajedno sa njima iseljeni su Turci, Cigani i Čerkezi. Do 1878. Cigani su činili znatan dio etničkog elementa u strukturi vranjanskog stanovništva.³⁹ Vladimir Dedijer je o progonu stanovništva iz ovih krajeva zabilježio: "Na Berlinskom kongresu carska Rusija i Austrija su napravile sporazum da Bosna i Hercegovina bude interesna sfera Austrije i da Kneževina Srbija nema tamo šta da traži, ali su zato Kneževini Srbiji ponuđena četiri okruga na istoku. Međutim, predstavnik Osmanlijskog Carstva na Berlinskom kongresu zahtevao je da se na ovim teritorijama koje treba da se ustupe Srbiji izvrši plebiscit, kako bi se stanovništvo odlučilo želi li da dalje ostane pod osmanlijskom vlašću. Čim se saznalo o ovom prijedlogu, vlada Kneževine Srbije hitno je naredila svojoj vojnoj komandi da nekoliko divizija razvije u lanac, naročito u Toplici i prebaci sve albansko stanovništvo, dajući tim ljudima samo petnaest minuta da povedu stoku i uzmu najnužnije stvari. Za ovu istorijsku činjenicu prvi put samo čuo od profesora dr Vase Čubrilovića i zahvalan sam mu na ovom upozorenju".⁴⁰

---

³⁷ V. Nikolić-Stojančević, *Toplica*, 78-79.

³⁸ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 139.

³⁹ V. Nikolić-Stojančević, *Vranjsko Pomoravlje*, SANU, Beograd 1974, 21. Također vidi: O. Zirojević, *Cigani u vreme turske vladavine*, "Republika", br. 183, Beograd 1-15. mart 1998.

⁴⁰ Upor. V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XIX; H. Bajrami, *Dokumente*, 9; "Borba", Beograd 9.8.1989; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, 331; "Preporod", br. 1/512, Sarajevo 1.1.1992. Srpski historičar Božidar Đevori smatra da su Albanci "proterani u vreme oslobodilačkog rata 1878. godine, a na njihovim staništima su naselile srpske i crnogorske porodice, koje su, ustvari, došle na svoja vekovna ognjišta, koja im pripadaju još od Nemanjića" - cit. prema: "Večernje novosti", Beograd 9. juli 1998. Dr. Momčilo Pavlović, iz beogradskog Instituta za savremenu istoriju smatra da albanski historičari koji insistiraju da je bila riječ o etničkom čišćenju prave dvije greške: "Prva je da etničku osnovu tog kraja, još po popisima iz srednjeg veka, čine Srbi. I, drugo, da su Albanci naselili te krajeve dolazeći sa Turcima. Dakle, Turci su a ne oni zauzeli Srbiju i toplički kraj." - prema: "NIN", br. 2554, Beograd 9. decembar 1999. Antun Miletić, pak, sve pojednostavljuje: "Srbija je po kraljem Milanom - posle tursko-srpskih ratova, raselila arnautske došljake, koje je Turska oberučke prihvatila, pomagala i naseljavala po Kosovu i Metohiji, oteravši mahom sve Srbe u zbegove" - cit. prema: A. Miletić, *Hronika terora kosmetskih Albanaca 1878-1995*. go-

Manojlo Đorđević 1891. piše: "U Toplici se naišlo na Arnaute, - i nije se imalo preče šta raditi, no da se ti ratoborni, ali inače vredni ljudi, oteraju s njihovih ognjišta. U mesto da im se, kao pobeđenima, izašlo na susret i da se gledalo da se izmire sa srpskom državom, - oni su bez ikakve nevolje oterani preko nove granice... da se nastane s one strane granice, kao krvni neprijatelj svega što je srpsko, kao osvetnici prema onima, koji su ih oterali sa njihovog ognjišta... Kakvom se dobru mogao nadati naš narod u Staroj Srbiji od takvog elementa? Svaki pokret, koji bi se iz Srbije učinio i koji bi se samo mogao tumačiti kao mešanje Srbije preko granice, - neće li Arnauti uzeti kao da se s time na to ide, da se Srbija još dalje pomakne, i da ih opet otera sa njihovig ognjišta?"⁴¹ Frontalna politika etničko-vjerskog "čišćenja" novozauzetih krajeva nailazila je i na izvjesna protivljenja u samoj Srbiji, čak i u nekim vojnim krugovima. Ovakvu politiku je osuđivao i pisac Jovan Hadži-Vasiljević. On je u ovakvom ekstremnom ponašanju srpske vlade vidio zapravo interes Austrije da u Srbiji ne bude Albanaca, već da se uz granicu Srbije stvori "*što jači i prema Srbiji što ogorčeniји kontigenat*", pa je iseljavanje Albanaca, po ovakvom shvatanju, išlo na ruku austrijskim interesima na štetu Srbije. Motivi srpske vlade bili su, pak, u tome da se stvori čisto srpska nacionalna država, te da se "*očisti zemlja od nekrsta*", da se paraliziraju Portini koraci (revandikacije prema predjelima naseljenim Albancima) i da se buduća akcija Srbije u pravcu Kosova, Sandžaka i Makedonije što jače obezbijedi, te da se u tim krajevima koji su došli pod srpsku upravu osigura mir i red. Radikalno iseljavanje je tražila Vrhovna komanda srpske vojske pod uticajem ratnih komandanata A. Oreškovića, St. Biničkog i Đ. Horvatovića.⁴² Svi su bili suglasni sa knezom "*da sa oslobođenog zemljišta treba oterati Arnaute*".⁴³ Takav odnos je bio

---

dine, feljton, "*Politika*", Beograd 3. februar 1999. Po mišljenju historičara Milana S. Protića, "srpsko-turski rat... vodio se između Srbije i Osmanske carevine. Albanci nisu u toku rata predstavljali poseban politički činilac, već su bili sastavni deo Osmanske imperije i dobrim delom su učestvovali u njenim akcijama. Prema tome, to što im se dogodilo, dogodilo im se zbog toga što su bili na jednoj zaračenoj strani. A kad se završi rat, ona strana koja je pobedila nameće svoja rešenja onoj drugoj. Tako je bilo i ovoga puta u srpsko-turskim ratovima" - prema: "*Danas*", Beograd 15-16. januar 2000.

⁴¹ M. Đorđević Prizrenac, *Može li se pomoći našem narodu u Staroj Srbiji?*, Beograd 1891; "*Republika*", br. 222-223, Beograd 1-31. oktobar 1999.

⁴² D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 172.

⁴³ A. Vasiljević, *Moje uspomene*, prired. R. Ljušić, Beograd 1990, 125.

u čvrstoj sponi sa rezonom da je nacionalna država neprevaziđeni oblik organiziranja, pune političke i unutarnje stabilnosti, ključni faktor u međunarodnim odnosima. Albansko stanovništvo koje je sa područja Toplice i Puste Reke prisilno iseljeno bilo je ozlojeđeno. Pojedinci koji su bili protjerani često su prolazili novouspostavljenu granicu i pljačkali. Srpski izvori su bilježili da su se i osmanski organi vlasti žalili na ubistva koje je na njihovoj teritoriji vršilo srpsko pogranično stanovništvo.⁴⁴

Prilike su se usložnile i na teritorijama koje su odlukama Berlinskog kongresa pripale Crnoj Gori. Prema podacima M. Memića, u Podgorici je bilo oko 630 muslimanskih i 270 pravoslavnih porodica, a u okolini ovog grada još oko 265 muslimanskih porodica. U Podgorici i okolini je bilo oko 6.200 muslimana. U Žabljaku je bilo oko 315 muslimanskih domaćinstava; u Baru 800; u Mrkojevićima oko 400; Krajina je imala 770, područje Bojane 730; u Ulcinju je bilo 848 muslimanskih domaćinstava sa oko 3.550 stanovnika; u Kolašinu oko 630 muslimanskih domaćinstava.⁴⁵ Iseljavanjem muslimana sa prostora Nikšića, Kolašina, Žabljaka, Spuža, Zete, Podgorice, Bara, Mrkojevića, Zabojane i Krajine, koji su pripali Crnoj Gori, nakon "*Veljeg rata*" (1876-1878) broj ove populacije se sa 43.000 smanjio na svega oko 12.000. Pravac iseljavanja je išao mahom prema Sandžaku i Albaniji.⁴⁶ Porta je očajnički pokušavala da odugovlačenjem i opstrukcijama izbjegne izvršavanju odluka Berlinskog kongresa o ustupanju određenih teritorija i gradova Crnoj Gori, ali su velike sile svojim pritiskom na Portu primorale na takve ustupke.⁴⁷ Delegat Crne Gore na Berlinskom kongresu pisao je 19. juna 1878. u pariskom listu "*Le Temps*" da su Crnogorci da bi mogli živjeti "dosad uvek bili prinuđeni da se tuku... Neka nam

---

⁴⁴ A. Avdić, *Stanje na srpsko-turskoj granici od Patarice do Rače (1878-1900)*, Zbornik Sjenice, br. 3-4, Sjenica 1988, 44-45.

⁴⁵ M. Memić, *Sarajevo kao migracioni centar Muslimana iz Crne Gore*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997, 502, nap. 18.

⁴⁶ M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama*, Glasnik, Rijaset IVZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991, 682-683; P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Cetinje 1994, 183; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, 228-229; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore 1878. godine*, Mak, br. 24, Novi Pazar 1998, 79-80.

⁴⁷ G. Stanojević, *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka* (u daljem tekstu: *Prilozi za diplomatsku istoriju*), Istorijski časopis, knj. XI, Beograd 1961, 151.

Evropa da malo ravnice na obali mora da se tamo nastanimo...Čim se naša kneževina bude našla u povoljnim prilikama za život, ona će živjeti u miru; ona neće uznemiravati nikoga. Ali, ako joj budete odbili ono što traži, ona će biti prinuđena da postane ponovo nemirna".⁴⁸ Ruski zastupnik grof Gorčakov je crnogorskim zastupnicima na njihove maksimalističke zahtjeve odgovarao: "*Pa šta će vama nove zemlje, vi Crnogorci ste razbojnici, i sve muslimane ćete isjeći i imanja im razgrabiti*"⁴⁹ Na Berlinskom kongresu britanski predstavnik lord Solzberi je pročitao prijedlog dopunske odredbe po kojoj "*svi stanovnici teritorije prisajedinjene Crnoj Gori sačuvaće svoja imanja, a oni koji bi odredili svoj boravak izvan knjaževine, moći će u njoj da sačuvaju svoje posjede dajući ih pod zakup ili pod upravljenje drugih*". Ovaj Solzberijev prijedlog, nešto proširen i preciziran dobio je svoje mjesto kao 30. član u Berlinskom ugovoru. Agrarni problem u Crnoj Gori malo će se u stvarnosti rješavati po ovoj odredbi, jer bi to "*dosta i za dugo teretilo Crnu Goru*". Na razne načine će Crnogorci uspjeti da muhadžirska imanja najvećim dijelom eksproprišu.⁵⁰ Neki su crnogorski zvaničnici, objašnjavajući muhadžirski pokret, navodili čak da se muslimani nerado razdvajaju sa ognjištem, "*ali kada je to za vjeru, veselo idu*".⁵¹ Komandant Skadarske divizije Derviš-paša tumačio je odlazak muslimana iz Crne Gore pritiskom nove vlasti.⁵² Mjere koje su poduzimale nove vlasti, i

---

⁴⁸ J. Radonić, *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1955, 337; opšir. T. Nikčević, *Političke struje u Crnoj Gori u procesu stvaranja države u XIX vijeku (otpor stvaranju države)*, Podgorica-Nikšić 1999, 58-62.

⁴⁹ N. Ražnatović, *Crna Gora na Berlinskom kongresu*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1973, 327.

⁵⁰ N. Ražnatović, *Crna Gora na Berlinskom kongresu*, 336-337.

⁵¹ Đ. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1973, 75; E. Mušović, *Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku*, 92; Isti, *Muslimani Crne Gore*, 120-121; Gano Anušić, jedan od kolašinskih muhadžira koji se iselio u Istanbul, na samrti je govorio: "*Ozdravio bih da mi je da se najedem ribe iz Biogradskog jezera i napijem vode ispod Bjelasice*".

⁵² Đ. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, 74. Prema čl. 30 Berlinskog ugovora, muslimani i drugi koji su posjedovali imanja u novopri-pojenim krajevima Crne Gore, a nisu htjeli da u njoj više žive, zadržavali su prava na nepokretna imanja s tim da ih mogu davati pod zakup ili drugim licima da njima upravljaju. Ti su se posjedi mogli ekspropriisati samo zakonskim putem, uz prethodno plaćanje odgovarajuće nadoknade. Posebna osmansko-crnogorska komisija imala je

pored formalnih izjava o ravnopravnosti, imovinskoj i ličnoj sigurnosti, nisu išle u prilog tome da se ovo stanovništvo osjeća posve sigurnim, te da neće biti izloženo diskriminaciji i asimilaciji.⁵³ Crnogorski glavari su i sami učestvovali u zaposjedanju i prisvajanju napuštene imovine, bez obzira na prava svojine i preuzete međunarodne obaveze, ponijeti ubjeđenjem da se turska vlast više neće nikada vratiti.⁵⁴ Od proljeća 1880. muhadžirska imanja su naseljavana bez ikakvog plana. Naseljenici u Podgorici dobijaju napuštenu zemlju za čije se vlasnike smatralo da se nikada više neće vratiti.⁵⁵ Od 1886. počinje da se podiže nova varoš na desnoj obali Ribnice, na livadama, gdje je nekad bilo muslimansko groblje.⁵⁶ Džamije u Golubovcima, Berislavcima, Spužu i Žabljaku su porušene.⁵⁷ Samo u selima Vranju, Vladnima i Matagužima, u neposrednoj blizini crnogorske granice, bilo je 1893. godine 133 muslimanske porodice koje su emigrirale iz Zete i Podgorice. Muhadžiri iz Žabljaka naselili su se u Skadru, Kavaji i Draču, po selima Omara, Grilja, Stari Borić, Kotrobudan i Kamenica.⁵⁸ Na obali Skadarskog jezera, na prostoru od Božaja do Skadra, u rejonu Vrake, živi i danas oko više hiljada potomaka muhadžira iz Podgorice i obližnjih gradova.⁵⁹

Knjaz Nikola nije dozvoljavao muslimanima Bara i Kraje da se vrate u svoje domove, pored svih njihovih molbi.⁶⁰ Stanovništvo se iz Bara bilo mahom sklonilo u Skadar, nakon pada ovog grada u crnogorske ruke 10. januara 1878. godine. Neki od Barana su, vidjeći da ne mogu sačuvati grad, predlagali da se svi, koji su ostali živi, zatvore u skladište baruta sa ženama

---

zadatak da u roku tri godine reguliše sva pitanja u vezi s otuđivanjem i iskorišćavanjem državnih imanja, vjerskih fondacija i svim onim za šta su privatna lica bila zainteresirana.

⁵³ Arhiv Crne Gore na Cetinju (dalje: ACG), fond arhive Ministarstva unutrašnjih djela Crne Gore (dalje: MUD), f. 1879, br. 93.

⁵⁴ ACG, MUD, f. 1880, br. 1750.

⁵⁵ ACG, MUD, f. 1881, sv. 24.

⁵⁶ A. Lainović, *Kratak pogled na prošlost Titograda*, Cetinje 1950, 62.

⁵⁷ Š. Rastoder, *Vjerska politika kralja Nikole 1878-1912 (odnos prema Muslimanima)*, u: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, I, Podgorica 1998, 586-587.

⁵⁸ Z. Lakić - T. Žugić, *Položaj jugoslovenskih manjina u Albaniji od 1945. do danas*, Mostovi, br. 122-123, Pljevlja 1992, 148. U Albaniji je naseljeno i dosta muhadžira sa područja Plava i Rožaja, Bara i Ulcinja.

⁵⁹ "Politika", Beograd 14. februar 1995.

⁶⁰ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 660.

i djecom, onda ga zapale i svi izginu. Ovaj prijedlog su odbacili imami koji su uvjeravali narod da takva žrtva nije dozvoljena po vjeri.⁶¹

Tada je, shodno sporazumu, 1.400 vojnika barskog garnizona, bez oružja, otišlo u Skadar, zajedno sa znatnim brojem civilnog stanovništva.⁶² Zbog hrabrog držanja Barana sultan Abdul Hamid II im je dozvolio da se nasele u Kučuk Čekmedži u Istanbulu i poslao brodove po njih.⁶³ Po nekim podacima se, međutim, u Bar krajem maja 1879. vratilo 198 porodica.⁶⁴ Od 1883. uveden je sistem otkupa muhadžirske zemlje. Po ovom sistemu to pravo je pripadalo državi, a ona se pobrinula da otkupna cijena bude niža od stvarne, ne dozvoljavajući da se zemlja slobodno procjenjuje. Knjažev dvor je preuzeo pravo da skuplja feudalnu rentu, koja je nasljeđivana u obliku četvrtine. Ta je zemlja potom darivana odsluženim vojnicima, ali su knjaževi rođaci i prijatelji dobili veće dijelove.⁶⁵ Crnogorska vlada nije mnogo vodila računa o svojim obavezama kao i interesima muhadžira.⁶⁶ P. Rovinski je zaključio da se "na kraju krajeva Crna Gora oslobodila nemirnih elemenata, kakvi su bili stanovnici Spuža, Nikšića i Kolašina, koji su vječno ratovali sa Crnom Gorom i polinomada Malisora, a njihova je zemlja dobro došla za naseljavanje Crnogoraca u nove krajeve".⁶⁷ Novopripojeni gradovi i krajevi su, kao što se to zbilo i sa krajevima u Srbiji, ubrzo izmijenili svoju fizionomiju i etničku strukturu.

Odlukama Berlinskog kongresa 1878. Osmansko carstvo je praktično prestalo igrati ulogu značajne evropske sile, a u velikoj mjeri su legalizirana izvršena etnička čišćenja na Balkanu od muslimanskog stanovništva različitog etničkog porijekla.⁶⁸ Osmanski predstavnici su na ovaj

---

⁶¹ F. Hadžibajrić, *Murteza efendija Karađuzović mustija crnogorskih muslimana*, Glasnik, VIS, Sarajevo 1963, 394.

⁶² J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 320; "Monitor", br. 392, Podgorica 24. april 1998.

⁶³ F. Hadžibajrić, *nav. djelo*, 394; J. Jovanović, *Muslimani u crnogorskoj državi*, feljton, "Pobjeda", Titograd 7.4.1980.

⁶⁴ H. Šarkinović, *nav. djelo*, 69.

⁶⁵ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, 128.

⁶⁶ Opšir. Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd 1959, 80-90; M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, 148-149.

⁶⁷ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, 182-183.

⁶⁸ E. Z. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara 1995, 74-76; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 1876-1918, prired. M. Stojković, Beograd 1998, 322-326; J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 474; Opšir.

skup bili pozvani samo iz jednog jedinog razloga - da daju znatne teritorije onim državama koje su velike sile smatrale pogodnim.⁶⁹ Osmanskom carstvu su odsječeni "svi nepotrebni i slabi dijelovi. Ono je je 1878. moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Izgubljeni su industrijalizirani i razvijeniji narodi u Carstvu. Osmanski poredak se urušio ne zato što je počivao na multietničnosti, već zato što je bio povezan sa drugim provjereno nesposobnim ustanovama Osmanskog carstva.⁷⁰ Nakon 1878. nastala su tzv. "turska ostrva" na Balkanu koja se vremenom sve više sužavaju, smanjuju svoj obim, raspadaju se na manja ili potpuno iščezavaju sa površine zbog iseljavanja muslimana i agresivnog prodora hrišćanskog stanovništva.⁷¹

Osmanskom carstvu, ipak je tada data "još jednu generacija života" jer je bilo, zbog oprečnih interesa velikih sila, još uvijek evropska potreba. Obnovljene, formalne garancije velikih sila njegovog teritorijalnog integriteta bile su mu kratkoročna, umirujuća, lažna nadoknada. Vojni porazi Osmanskog carstva su snažno poremetili samopouzdanje muslimana, dovodeći kod njih do dalekosežne moralne i intelektualne krize. Izložen višestranim napadima, muslimanski svijet se okrenuo sebi, dolazeći u dugotrajno, iscrpljujuće stanje zatvorenosti, defanzivnosti i preosjetljivosti. Kolonijalizam započet krajem XV stoljeća, u okviru koga su evropske sile bile početno suprotstavljene u nastojanjima da pokore muslimane i za sebe prigrabe njihova privredna bogatstva, trajao je sve do polovine XX stoljeća. Dotle su Evropljani mogli hladno iscertavati zamišljene granice u pijesku, svojevolumeno dijeliti muslimanske teritorije i tri islamska carstva (Osmansko, Safavidsko i Mogulsko) fragmentirati u oko pedeset današnjih nacionalnih

---

vidi: J. McCarthy, *Deat and Exile. The Ethnnc Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1996; B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents*, II, Ankara 1989, CLXXXII.

⁶⁹ Opšir. J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; J. McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population off Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York 1983.

⁷⁰ Č. Ingrao, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istoričara*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 14.

⁷¹ T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 180.

država.⁷² U historiji islama XIX i XX stoljeće ostali su zabilježeni kao periodi velikih promjena. Bilo je to doba poniženja i potčinjenosti, sticanja neovisnosti i revolucija, revitalizacije vjere i reformi.⁷³

Balkanske "revolucije" u XIX stoljeću jesu pripovijest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i nestanak muslimana. Stvaranje autonomnih i neovisnih država na Balkanu nije značilo samo raskid sa političkom prošlošću, "nego i odbacivanje te prošlosti". Sloboda hrišćanskih balkanskih država je označavala eksproprijaciju na štetu muslimana, garantiranu odsustvom muslimana sa tih teritorija.⁷⁴ Oni su bili prva žrtva nastanka i ekspanzije nacionalnih država na Balkanu. Na Balkanu se nacionalizam prvobitno formirao među Grcima i slavenskim hrišćanskim narodima.⁷⁵ Grci su u prvim decenijama XIX stoljeća zarazili Balkan virusom nacionalizma koji se razvijao unutar nehrišćanskog, osmanskog političkog sastava, i njegovo je širenje imalo razarajuće posljedice.⁷⁶ Prijeteća osporavanja Osmanskog carstva došla su do izražaja u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na zapadu koji su kasnije učestvovali u antiosmanskim ustancima. Intelektualne elite balkanskih naroda razvijale su vizije i aspiracije, koje su uračunavale što je moguće više oblasti na kojima su živjeli. Za balkanske hrišćanske intelektualce nacio-

---

⁷² I. J. Hadad, *Globalizacija islama*, u: *Oksfordska istorija islama*, priredio Dž. Espozito, Beograd 2002, 646.

⁷³ Dž. Espozito, *Islam danas*, u: *Oksfordska istorija islama*, 696.

⁷⁴ Upor. I. Banac, *Teret lažne povijesti*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo 2002, 45. Opšir. S. Bandžović, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*, Simpozijum "Seoski dani Sretna Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 199-223; Isti, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, 127-144; F. Karčić, *Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku*, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Tuzla 2001, 20.

⁷⁵ I. Ortajli, *Ideološkoto istorisko nasledstvo na Balkanot*, u: *Balkanot vo noviot milenium*, Skopje 2002, 209. Upor. U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 83; H. Seton-Watson, *Nacije i društvo*, Zagreb 1980, 121. A. H. Kober piše da je osmanska vladavina bila idealna za školovanje balkanskih naroda, nije naturala nikakvu određenu formu ni politička gledanja na svijet. Opšir. A. H. Kober, *Balkan i Evropa*, u: *Knjiga o Balkanu*, II, Beograd 1937, 18.

⁷⁶ R. Clogg, *Grčki nacionalizam kao majka svih nacionalizama*, u: *Evropa i nacionalizam*, Zagreb 2000, 18.

nalna prava su bila ujedno i historijska prava.⁷⁷ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim principom: "*jedna nacija - jedna država*". Nacionalne kulture i strasti mogle su se obuzdavati i bez formiranja nacionalnih država kakve su pravljene po Bizmarkovom ili Kavurovom modelu.⁷⁸ Agresivnost je bila vitalni uslov za postojanje ovih država u skladu sa lekcijom koje su im dale evropske sile: ekspanzija ili propast.⁷⁹ Historija stvaranja nacija i država na Balkanu je uvijek bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacionalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli.⁸⁰ Evropske sile su se užasavale počinjenih zločina nad muslimanima, ali su redovito legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. One nisu muslimanskim narodima na Balkanu otvorile mogućnost države, već samo vjerske opstojnosti. I sami muslimanski narodi kao da su, barem prećutno, prihvatili tada raširena i nametnuta razmišljanja da oni nisu i da ne mogu biti državotvorni i nacionalnotvorni element.⁸¹

"*Zlatni vijek*" nacionalne državnosti na Balkanu od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bio je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom već i agresivnom državnom politikom.⁸² Berlinski kongres je priznanje neovisnosti novih balkanskih država povezao sa njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama.⁸³ Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih obaveza. Velike sile su u Berlinu pronašle

---

⁷⁷ S. Balić, *Tradicija i suvremenost*, "Muallim", god. II, br. 5, Sarajevo 26. mart 2001.

⁷⁸ B. Bogdanović, *Glib i krv*, Beograd 2001, 196.

⁷⁹ M. Dogo, *Odgovor na "Razmišljanja"... prof. dr. Milča Lalkova, objavljena u Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, god. IV, Beograd 1997, 95.

⁸⁰ C. Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.*, Zagreb 1992, 34-35; T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467.

⁸¹ E. Karić, *Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću*, Beharistan, br. 5-6, Sarajevo 2002, 162.

⁸² I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

⁸³ C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York 1968, 160-166.

samo niz kratkoročnih rješenja i time dugoročno doprinijele splitanju balkanskih tokova u čvorišta nemira i međunarodnih uzbuna, rasipajući klice budućih sukoba.⁸⁴ Nastao je nakon 1878. čitav splet malih balkanskih hrišćanskih država koje su, zbog lošeg međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Svaka nova nacija je, nakon pojave, željela da se poklopi s određenom teritorijom, kao i da okupi stanovništvo u cjelinu, stvarajući nacionalnu državu. Brutalna etnička čišćenja od raznorodnog muslimanskog stanovništva se legitimiraju kao sastavni dio programa za stvaranje nacionalnih država. Multietnički kolorit Balkana pokazao se, po M. Todorovoj kao najveći problem, jer je oduvijek kvario račune prostim kategorizacijama, uzimajući u obzir i složeni sukob između osmanske demografske zaostavštine i "prava" na teritorije koje su polagale novostvorene države. Balkanska ideologija je krajnje nehistorijski mitologizirala ideju naroda. Historijski marginalizirana društva nastojala su da "nadoknade" propušteno. Nacije su se na Balkanu, razvijale, bivale nametnute, odbacivane, ukidane, nestajale ili bile obnavljane. Kako ih je teško bilo odrediti, njihovi narodi su poduzeli sve da ih učine što konkretnijim. Ovi narodi su zato pribjegavali ubrzanom kulturnoj asimilaciji, raseljavanju, protjerivanju ili ubijanju. Pri tome su im bili neophodni korjeni, pa su se oslanjali na mitove, tražili u prošlosti opravdanje teritorija koje su držali, sukobljavali historijska prava sa pravom na samoopredjeljenje.

Dugo je važilo načelo - što manje muslimana to je potpunija sloboda i sigurniji put nastanka države. Borba je imala karakter vjersko-građanskog rata.⁸⁵ Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije bila posljedica neupućenosti, već usađenog preubjedenja i sasvim konkretnog stava. Ključni stereotipi su Turke i muslimane definirali kao violentne varvare. Naviknutost na razmišljanja u mitskim kategorijama rezultirala je stereotipima o njima kao mitskom zlu koje je trebalo do kraja uništiti.⁸⁶ Massien de Clerval (1820-1896) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima kako je "velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino

---

⁸⁴ A. Mitrović, *Značaj istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978, 138.

⁸⁵ R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knj. II, Novi Sad 2001, 367.

⁸⁶ M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998, 166; D. Tanasković, "Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika", u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215.

poznat preko izvještaja svojih neprijatelja".⁸⁷ Tradicionalna i pisana književnost činila je u XIX stoljeću od "*Turaka*" "*đavola Krsta Gospodnjeg i silovatelja roda hrišćanskog*", odnosno "*biča božijeg*", naročitu vrstu strašila, koja se mogla predstaviti isključivo mračnim i krvavim bojama.⁸⁸ U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prećutkiivala nasilja nad muslimanima koja su pratila eksploziju i tok borbe za neovisnost.⁸⁹

Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkanskog poluostrva. Od 1870. do 1890. poubijano je na tom području preko 300.000 muslimana, a preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća.⁹⁰ Stotine hiljada uspaničenih muslimana je, naime, nakon izbijanja rusko-osmanskog rata 1877. i brzog ruskog prelaza Dunava i pokreta prema Jedrenu i Istanbulu, rušenja, pljačkanja, ubijanja i protjerivanja, ostavilo sav imetak i krenulo u neizvjesno izbjeglištvo, poglavito ka Trakiji, Makedoniji i Maloj Aziji: "*po drumovima su se kretale čitave kolone izbjeglica, jedne koje idu u Makedoniju, i druge u Tursku, a drugi koji se vraćaju*", umirući na tom putu. Francuski novinari su početkom jula 1877. izvještavali o zulumima nad muslimanima, da je oko 10.000 porodica iz Eskidžuma i Osman-pazara emigriralo. Strani dopisnici su istodobno javljali o zločinima nad stanovništvom Razgrada, Tirnava, Drenove i Glena. Dopisnik londonskog lista "*Daily Telegraph*" sredinom jula 1877. je ukazivao da su Bugari, pojavom ruske vojske, počinili barbarstva nad muslimanima. Strane diplomate su predočavale

---

⁸⁷ M. de Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 321.

⁸⁸ F. Šistek, *Češke predstave i stereotipi Turaka*, Almanah, br. 21-22, Podgorica 2003, 295-296; upor. J. Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848-1871)*, Beograd 1925, 180-181; O. Zirojević, *Turci u našem ogledalu*, u: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, Beograd 1998, 108-109; upor. R. Samarđić, *Turci u srpskoj istoriji*, Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd 1992, 19.

⁸⁹ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, II, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

⁹⁰ R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u RBiH, br. 7-9, Sarajevo 1996, 397. Opšir. S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Znakovi vremena, br. 15, Sarajevo 2002, 268-291.

svojim vladama da je u septembru 1877. bilo oko 150.000 izbjeglih muslimana sa područja Plevne, Selve i Lovce. Srbija, Rumunija i Crna Gora su se pridružili Rusiji u ratu protiv Osmanskog carstva, što je pokrenulo nove talase muhadžira sa ratom zahvaćenih krajeva. Britanski ambasador u Istanbulu, izvještavao je prvih dana januara 1878. o nezavidnom položaju muhadžira iz Sofije. Hiljade iseljenika je umiralo ispod snijega, a u samoj Sofiji je bilo oko 8.000 ranjenih i bolesnih. Po istom izvoru, od 19. januara 1878. svi su "*muslimani pobegli ispred Rusa*", kao i da je oko 100.000 žena i djece umiralo na otvorenom polju od gladi i hladnoće. Prava katastrofa zadesila je izbjeglice iz sjeverne Bugarske i Rumelije u blizini Jedrena u januaru 1878. kada su ih sustigle ruske trupe i potom otvorile nemilosrdnu topovsku vatru. Oni koji su preživjeli ovaj pokolj raspršili su se, preko snijegom pokrivenih planina, najviše u pravcu Egejskog primorja. Ocjenjujući ponašanje ruske vojske u Bugarskoj prema muslimanima Vasa Čubrilović navodi da su ruski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: "*hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tataara i Čerkeza no i turskih starosedelaca*".⁹¹ Čim je među Bugare, ocjenjivao je Josif Rajh, "*ubačena riječ "sloboda, shvatili su da biti slobodan znači da se može nekažnjeno zauzimati tuđe dobro i oslobađati susjeda koji smeta*".⁹² Oni su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja koju su do tada posjedovali muslimani bila je javno rasprodana, groblja prekopana. Muslimanski nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće.⁹³

U januaru 1878. u Istanbulu je formiran Internacionalni komitet za pomoć muhadžirima. Samo u posljednjih deset dana tog mjeseca u ovaj grad pristiglo je 80.000 muhadžira. Tifus i kolera uzimali su među njima svakodnevno žrtve. Vlasti su bile prisiljene, zbog pojave masovne gladi i epidemije tifusa, da veliki broj izbjeglica vrata u Jedrene, grad koji su Rusi već bili zauzeli. Od evropskih država i Amerike tražena je iz Istanbula hitna pomoć da bi se stanovništvo spasilo od hronične gladi i umiranja. Stanovništvo u ovom gradu je udvostručeno zbog stihijskog priliva muhadžira. Oni nisu krili mržnju prema sultanu koji je popustio pred neprijateljima, tražeći da se nastavi borba sa Rusima. Grupa izbjeglica je u

---

⁹¹ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 538.

⁹² J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, u: *Sabrana dela*, knj. II, Beograd 1987, 492.

⁹³ Upor. K. Kasner, *Bulgarien. Land und Leute*, Leipzig 1916, 71; K. Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938, 56.

maju 1878. pokušala da izvrši udar, zauzme sultanov dvor i osujeti Sanstefanski ugovor. Međutim, većina njih je bila pobijena.⁹⁴ Sredinom jula 1878. jedna evropska komisija je, na osnovu odluke Berlinskog kongresa da ispita položaj izbjeglica, zajedno sa ambasadorima Francuske i Velike Britanije u Istanbulu, na području Rodopa ustanovila čak 150.000 izbjeglica "koje su htjeli da likvidiraju Rusi i Bugari. Iseljenici su bili gladni, a njih 70% bile su udovice i djeca". Samo za dva dana u Plovdivskom sandžaku 12 sela je bilo spaljeno.⁹⁵ Sredinom 1878. u Grčkoj je bilo nekoliko desetina hiljada muhadžira sa područja vilajeta Janjine, Tesalije i Epira, koji su tražili da se vrate. Peticije su slate i nakon Kongresa predstavnicima pojedinih evropskih zemalja. Iseljenici iz Kraja su 7. oktobra 1878. poslali peticiju britanskom konzulu u Skadru u kojoj su predočili da je njihov položaj veoma težak i da žele da se vrate u svoja mjesta. Prema jednom francuskom izvoru u oktobru 1878. na željezničkoj pruzi Solun-Mitrovica gladovalo je oko 60.000 iseljeničkih porodica. Stanje je zbog velikog broja muhadžira bilo alarmantno i u drugim dijelovima države odakle su neprestano upućivani pozivi za pomoć i zbrinjavanje.⁹⁶

Mase muhadžira, iz izgubljenih osmanskih provincija kretale su se 1877-1879. prema centralnim i drugim dijelovima Osmanskog carstva, "sledejući nepoznatim odredbama sudbine".⁹⁷ To je pred Portu, koja je na finansijskom planu već bila na izdisaju, postavilo krupan problem njihovog prihvatanja i smještaja. Ona je još 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, kao i oslobađanje od poreza i služenje vojnog

---

⁹⁴ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 471.

⁹⁵ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u II polovini XIX veka*, Vranjski glasnik, VIII, Vranje 1972, 96. Opšir. S. Bandžović, *Muhadžirska balkanska golgota krajem XIX stoljeća*, feljton, "Has", Novi Pazar juli 1996; Isti, *Muhadžirska bespuća krajem XIX i početkom XX stoljeća*, feljton, "Sandžak Bosna", Frankfurt/Main BRD, decembar 1996. - januar 1997.

⁹⁶ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, II, Ankara 1989, 135.-136. Opšir. S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, ANU BiH, pos. izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977, 193-196.

⁹⁷ S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd 1906, 11-12. Opšir. S. Bandžović, *Balkanski muhadžirluk*, Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997, 126-138.

roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja.⁹⁸ Od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlje, Bele Palanke, Vranja, Niša, Pirot), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Kosova. Muslimani su, po nekim procjenama, činili u njoj polovicu stanovništva.⁹⁹ Znatan dio muhadžira je zadržan u pograničnim krajevima prema Srbiji i Bugarskoj. Po izvještaju Ž. Šefera, francuskog konzula u Sofiji, u tim oblastima je bilo oko 200 napuštenih sela, prepuštenih muhadžirima, čije se prijašnje stanovništvo iselilo u Srbiju i Bugarsku. Prema procjeni Nazif-paše, kosovskog valije, u Kosovskom vilajetu je bilo oko 100.000 muhadžira.¹⁰⁰ Porta je zbog navale muhadžira postavila u Kosovskom vilajetu "*muhadžirske komisije*" koje su ih prihvatale, davale im "*tahin*" i slale na dalja odredišta. One su pomagale muhadžirima u dobijanju zemlje, kao i izgradnji kuća i radnji. U budžetu za 1882.-1883. Porta je predvidjela milion zlatnih lira za pomoć iseljenicima.¹⁰¹ Ona je početkom 1890. dodjeljivala muhadžirima kuće i zemljišta duž srpske i bugarske granice, čime su oni postajali slobodni zemljoposjednici. Makedonijom od 1878. krstare mnogobrojne komitske čete pristigle iz Bugarske, Srbije i Grčke, kao i one koje su formirane od lokalnog stanovništva. Ove komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego i jedni protiv drugih.¹⁰² Njihove akcije su bile jedan od načina da se izmijeni ili dinamizira tok historije.

Prema službenim osmanskim podacima oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je Balkan u periodu od 1878. do 1918. godine, ne uzimajući u obzir veliki broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske i turske granice.¹⁰³

---

⁹⁸ F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, 589, 633, 657-658.

⁹⁹ B. Jelavič, *Istorija na Balkanot*, II, Skopje 1999, 104.

¹⁰⁰ K. Bitoski, *Makedonija vo vremeto na golemata istočna kriza (1875-1881)*, Skopje 1982, 186-189.

¹⁰¹ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914. godine*, Sarajevo 1976, 110.

¹⁰² M. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890-1899*, Beograd 1997, 396; V. Popović, *Istočno pitanje*, Beograd 1996, 205; "*Helsinkiška povelja*", br. 67, Beograd april 2003.

¹⁰³ K. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914*, vol. 1, Madison 1985, 4. Dr. Milorad Ekmečić će tumačeći "*vođenje napora*" srpske vlade 1877.-1878. na novoosvojenim teritorijama "*da pokrene muslimansko stanovništvo*" napisati kako je do Berlinskog kongresa 1878. postojalo pravilo u svim dotadašnjim ratovima da muslimani

Prema Kemal Karpatu, ukupan broj stanovništva koje se uselilo u Osmansko carstvo između 1860. i 1914. bio je između pet i sedam miliona. Osmanske statistike pokazuju da se ukupno stanovništvo države povećalo za oko 40 odsto u periodu 1860-1878. i za oko 10 odsto krajem XIX stoljeća. Protjerivanja i iseljavanja muslimanskog stanovništva uticali su na suštinske izmjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Historija muslimana Balkana posljednjih decenija XIX i tokom XX stoljeća, tog "*doba ekstremizma*", protekla je u znaku masovnih egzodusa, nasilnih deportacija, kontinuiranih asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih država, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Komadanje teritorija koje su naseljavali muslimani na Balkanu i pojava novog, užeg, definiranja identiteta naroda dovela je do diskontinuiteta i fragmentacije svijesti muslimana tog regiona. Njihova historijska svijest nije bila kondenzirana i generacijski prenošena. Ta fragmentacija se manifestirala i u odsustvu svijesti o međusobnoj povezanosti sudbina muslimanskih grupa. Muslimani su se vidjeli samo kao pripadnici zasebnih vjersko-etničkih skupina, čija se historija nije doticala ostalih muslimana na Balkanu.¹⁰⁴ Oni su nerijetko tretirani kao "*ostaci okupatora*", ili, pak, nedržavotvorni element, recidiv prošlosti, nehistorijska skupina koja kao takva treba da nestane, da se iseli, ili asimilira u "*priznate nacije*". Muslimanski svijet, tokom historije, napadan sa više strana, okretao se sebi, postajući preosjetljiv, defanzivan, u poziciji povijesne pasive. Modernizam se činio stranim.¹⁰⁵

Nakon Berlinskog kongresa Osmansko carstvo je postalo ovisno od stranog kapitala, preživljavajući teške finansijske krize. Bilo je uhvaćeno u zamku između dvije protivrečne potrebe: da, iako u finansijskom škripcu, očuva svoju neovisnost i nemilosrdne Evrope, odlučne da dobro naplati svoju doziranu podršku. Iako se pritisak sa Zapada nije završio političkom dominacijom, on nije bio bez posljedica po razvoj osmanskog društva. Pokušaji osmanski vlasti da ukinu ili ograniče efekte *kapitulacija* - sporazuma

---

mansko stanovništvo nema šta da čeka, kad dođu vojske hrišćanskih država. Opšir. vidi: M. Ekmečić, *Istoriografija "samo po ogrtaču"*, u: *Odgovor na knjigu Noela Malcolma: Kosovo. Kratka istorija*, Beograd 2000, 25.

¹⁰⁴ F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000, 213.

¹⁰⁵ Upor. Dž. Espozito, *Islamska pretnja*, Beograd 1994, 57; S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 260; A. Maalouf, *Križari u očima Arapa*, Sarajevo 1999, 398.

o međusobnim trgovinskim olakšicama i pravima stranih trgovaca u Osmanskom carstvu, nailazili su na nepokolebljivu volju velikih sila da očuvaju svoje privilegije u ovom carstvu. Sistem je postao toliko ustaljen da je 1907. plan razmjene ambasadora između Japana i osmanske države propao, jer je Japan tražio da mu budu priznate privilegije kapitulacija. Carstvo je je zato, pred nadmoćnim evropskim silama, neprestano prisiljavano na politiku diktata i stalnih ustupaka. Takvo stanje koristi Austro-Ugarska koja anektira BiH, Italija da ratom 1911-1912. otrgne Tripolis i Kirenaiku. Aneksija BiH podstakla je pretenzije ratobornih balkanskih država da ostvare dobit na drugoj strani. Porta je iskazala, naspram tih događaja, mnoge slabosti, što je uvjeralo njene agresivne balkanske susjede da će morati brzo odustati i od svojih preostalih evropskih teritorija.

Većina stanovništva Grčke, Srbije, Bugarske i Crne Gore pružala je 1912. neskrivenu podršku ciljevima antiosmanskog balkanskog saveza i vođenju rata protiv Osmanskog carstva, koga je trebalo vojnički poraziti i eliminirati kao evropsku državu. Tradicionalna antiosmanska osjećanja i stavovi bili su glavna pokretačka snaga, a posebice Bugara i Grka, iako je udio imala i "*očigledna podređenost*", naročito kod Grka i Srba.¹⁰⁶ Udružene balkanske države, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog carstva, što bi pred Evropom anuliralo povode za novi ratni pohod i dogovorenu diobu osmanskih teritorija, otpočele su Prvi balkanski rat, u kome je aktueliziran, do svireposti, termin - osveta.¹⁰⁷ Balkanske države su novoosvojene teritorije smatrale ratnim plijenom i nasilno su pokušavale da nametnu svoje interese. Ponašanje saveznika u Prvom balkanskom ratu pokazalo je da njihov cilj u Makedoniji nije bilo na djelu samo sticanje teritorija već i odstranjivanje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu.¹⁰⁸ Samo u dijelu Makedo-

---

¹⁰⁶ Upor. S. Galati, *Posledice balkanskih ratova na istočna srednjoevropska društva*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 120; R. W. Seton-Watson, *Sarajevo: Studija o uzrocima svjetskog rata*, Zagreb 1926, 19.

¹⁰⁷ Opšir. S. Bandžović, *Bošnjački muhadžiri u Makedoniji krajem XIX i tokom XX stoljeća*, Almanah, br.21-22, Podgorica 2003, 175-203; Isti, *Bosanskohercegovački muhadžiri u Makedoniji (1878-1912)*, Hercegovina, br. 15-16, Mostar 2003, 95-130.

¹⁰⁸ Upor. O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd 2002, 47; T. Simovski, *Migracionite dviženja od 1912. do 1971. godine i reperkusite vrz etničkiot sastav na naselenieto vo Egejska Makedonija*, u: *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb 1978, 224-225.

nije, pod grčkom vlašću, kako su konstatirale međunarodne komisije, bilo je spaljeno oko 16.000 kuća. Srpske, kao ni bugarske vlasti nisu dozvoljavale boravak međunarodnih komisija i anketiranje na teritorijama pod svojom kontrolom.¹⁰⁹ Pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu “*posjedovali*” jasnu, željenu nacionalnu svijest. Identitet pripadnika tog dijela stanovništva ovisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država.¹¹⁰

Iz balkanskih ratova 1912.-1913. Osmansko carstvo je izašlo kao najveći gubitnik. Nakon tih ratova balkanske države su pokušale da raspletu smjesu etničkih i religioznih narodnih grupa. Zato je došlo do prisilnih pomjeranja, protjerivanja i izbjegličkih kretanja.¹¹¹ Bugarska i Rumunija su 1912.-1913. podržavale iseljenički pokret muslimana omogućivši im da rasprodaju svoja imanja i da ponesu dio prihoda sa sobom u Tursku.¹¹² Srpska vlada je na novoosvojene oblasti prenijela velike poreske terete, svakako da te obaveze posluže kao stimulacija za iseljavanje raznorodnog muslimanskog stanovništva. Odlazak, naročito imućnijih Turaka, koji su posjedovali veletrgovine, uticao je na stagnaciju robno-novčanog prometa. Jedan dio i Srba govorio je o novom stanju kao o “*nesreći*”.¹¹³ Balkanski ratovi su ozvaničili preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskim ugovorima od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumijele da razmjene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Porta je i Grcima predložila sličan sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodno-pravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog carstva je u Makedoniju doseljeno

---

¹⁰⁹ *Doklad na Karnegievata komisija po vojnite prez 1912. I 1913. god.*, sv. III, Sofija 1914, 135-137.

¹¹⁰ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 215, 293.

¹¹¹ Po nekim podacima, samo se sa Kosova u periodu 1912.-1914. iselilo 302.907 Turaka. Opšir. *Manjine u Srbiji*, Beograd 2000, 173; S. Bandžović, *Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat*, Znakovi vremena, br. 13-14, Sarajevo 2001-2002, 206-221.

¹¹² K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, 187.

¹¹³ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988, 80.

130.000 Grka, a iz Grčke je u maloazijske krajeve otišlo 122.000 muslimana.¹¹⁴ Razmjene stanovništva, također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do stabilnog mira i smirivanja napetosti. Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.¹¹⁵ Uporedo je trajao, u cijelom labirintu brojki, davno započeti "*rat statistika*". Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Zato su samo oni mogli dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su "*narod*" ili "*nacija*" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.¹¹⁶ Turci su, u poređenju sa Balkanom, bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni nacionalizam.¹¹⁷

Nekada jedinstvena geografska cjelina Rumelija ili Osmanska Evropa (Awrupa-i Osmani) podijeljena je na mnoštvo malih, međusobno nepovjerljivih i suprotstavljenih država.¹¹⁸ Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Srbija je u mirovnom ugovoru sa Portom u martu 1914. najodređenije priznala prava muslimana, koja su do tada propisana jednim međunarodnim aktom na Balkanu. Međutim, sve dalekosežne ugovorne

---

¹¹⁴ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd 1989, 664.

¹¹⁵ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 173.

¹¹⁶ J. Mccarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745. Ovaj autor dalje navodi: "*Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema utjecaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća*".

¹¹⁷ Opšir. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999.

¹¹⁸ F. Karčić, "*Istočno pitanje*": *paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku*, 19.

odredbe o pravima muslimana nisu nikada stupile na snagu. Srbija je ugovor nakon potpisivanja ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon izbijanja Prvog svjetskog rata i osmanskog svrstavanja na stranu Centralnih sila, Srbija je krajem decembra 1914. objavila kako ugovor prestaje da važi.¹¹⁹

Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova.¹²⁰ Do 1923. izbjeglo je više stotina hiljada muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku ili je bio ubijen. Muslimani su tako postali jedno od vidljivih nasljeđa Osmanskog carstva na Balkanu. "*Svoje*" muslimanske manjine stekla je nevoljno svaka balkanska država.¹²¹ Nakon balkanskih ratova, kada je Balkan definitivno poprimio negativne karakteristike, nastao je termin "*balkanizacija*". Od tada on simbolizira parcelizaciju većih političkih cjelina na manje i međusobno konfrontirane oblasti, kao i povratak primitivizmu, zaostalosti i plemenskom promišljanju. Balkan je "*podario*" svijetu pojam *balkanizam*, što je zapravo "*sinonim za nered, nasilje i nesreću*", gdje je "*balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva*" (M. Todorova).¹²²

Na početku XX stoljeća vodeće evropske države razvile su tezu o narodima "*legitimnim nasljednicima*" na Balkanu, priznajući im rezultate osvajачkih ratova. Ratovima 1912.-1913. to je definitivno potvrđeno, uz pretpostavku velikih sila da se balkanskim državama daju novoosvojene terito-

---

¹¹⁹ V. Degan, *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtno na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo 1972, 80-82.

¹²⁰ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo 1999, 983. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva.

¹²¹ K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82.

¹²² M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 207. Po mišljenju psihijatra dr. Jovana Mirića balkanska surovost vuče korijene iz "*azijatske surovosti i iz rudimenta slavenskih paganskih običaja*". Uzajamnim "*pagansko-azijatskim*" uticajima nastao je "*balkanski ratnički destruktivni gemiš*". Opšir. J. Mirić, *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju Srba*, Beograd 1998, 63-69.

rije kao put u modernizaciju ovih zaostalih provincija.¹²³ Sa balkanskim ratovima okončan je proces započet 1877-1878. eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, transformirajući pritom muslimane od dominantne zajednice u Osmanskom carstvu u rasute manjine unutar balkanskih država. Balkan je pod višestoljetnom osmanskom upravom bio slika multikulturalnosti. Čim je izuzet od osmanske uprave, "evropeizacija" je dobila zamah, "balkanski duh" je protjeran, a historiju je nadomjestila mitologija. Multikulturalnost je postala prva žrtva tog ubrzanog procesa. Tolerantnost prema razlikama je nestajala. Cijena modernizacije bila je izuzetno visoka. Sa promjenom svoje fizionomije, Balkan je počeo gubiti svoj pravi duh, a time i svoju historiju. Postao je samo loša, neuvjerljiva "kopija" Evrope.¹²⁴ Svaka značajnija historijska epoha prezasićena je mitovima. Davno je još uočena ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi, kada je ona suprotna "dobiti i požudi".¹²⁵ Historiografija je znala da, u "interesu naroda" očuva i upotpuni legende, da na nekima od njih zasniva nacionalnu sujetu. "Poštena" nacionalna historija pretpostavlja sklonost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje teret sopstvene prošlosti utiče na devalviranje historije.

Kada je početkom novembra 1914. Porta stupila u rat protiv sila Antante, za Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku došao je trenutak da procjene da je to već davno priželjkivana prilika da se konačno jednom završi priča o "bolesniku na Bosforu" ili da mu se oduzme veći dio zemlje. Ove države su se i dogovorile o podjeli Osmanskog carstva.¹²⁶ Tajne ugovore o njegovoj konačnoj diobi nisu pravili samo protivnici (V. Britanija, Francuska, Rusija i Italija), već i njegovi "saveznici" (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska). Svi ratni ishodi išli su zapravo na štetu Porte. Izbor strane koji je u Prvom svjetskom ratu ona napravila bio je logičniji od bilo kog drugog. U Evropi, pretvorenoj u nepregledno bojno polje, Carstvu je prijetila opasnost da se ponovo nađe na ofanzivnom udaru Rusije, svog tradicionalnog protivnika. Pred takvom opasnošću,

---

¹²³ B. Prpa, *Slom istorije i kraj dvadesetog veka*, "Danas", Beograd 7-8. avgust 1999.

¹²⁴ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 325-330.

¹²⁵ T. Hobs, *Leviatan*, knj. I, Niš 1991, 117; N. Berđajev, *Smisao istorije*, Beograd 2001, 27.

¹²⁶ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28.

savez sa Centralnim silama bio je jedini izlaz. Pored toga, priključivanje sukobu bilo je jedina mogućnost da Carstvo zbaci politički i finansijski jaram koji su mu nametnule zapadne sile. Osmansko carstvo je u Prvom svjetskom ratu, boreći se na strani Centralnih sila, doživjelo poraz. Po odlukama mirovne konferencije ono je bilo obavezno da preda svoju ratnu flotu pobjednicima, da se zauvijek odrekne arapskih teritorija, da svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Izgonom iz Evrope i iz arapskih zemalja bilo je svedeno na svoju najužu nacionalnu teritoriju - Malu Aziju, ali ni ona neće biti pošteđena dalje grabeži.¹²⁷ Snage Atante, predvođene Britancima, su 1919. okupirale Osmansko carstvo. Ove snage su ušle u ovo carstvo sa dubokim ubjeđenjem u vjerodostojnost propagande da su Turci pobili milione hrišćana bez ikakvog razloga. U pogledu "*jermenskog problema*", iskazanog u prvim godinama svjetskog rata, čije se brutalno "*rješenje*" pripisivalo Turcima, uzroci se nisu mogli tražiti samo na njihovoj strani. Po shvatanju sila Atante, Turci su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, "*čime se još jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom*". Nacionalne manjine su pokušavale iskoristiti prisustvo savezničke okupacione vojske za svoje ciljeve, naročito Grci i Jermeni. Okupaciona vlast ih je postavljala umjesto muslimana u organe uprave, kao i na željeznicama i drugim ustanovama. Muslimani su bili obezvrijeđivani na javnim mjestima. Hrišćanski misionari su bili imenovani za upravitelje velikih sirotišta, a oni su često koristili svoj položaj da hiljade djece, koja su ostala ratna siročad, proglase hrišćanima. Kada su otvorene državne škole samo su ih hrišćani smjeli pohađati, dok su muslimanska djeca ostajala van njih. U mnogim okupiranim područjima, naročito u istočnoj Trakiji, jugozapadnoj Anadoliji, Ciliciji (Tašilu) i istočnim pokrajinama lokalna uprava i policijske snage bile su u rukama nacionalnih manjina, To je rezultiralo pokoljem tek otpuštenih osmanskih vojnika, kao i hiljada civila.¹²⁸ Bio je to uvod u grčko-turski sukob i rat za neovisnost Turske pod vođstvom Kemala Atatürk koji se suprotstavio ponižavajućim diktatima Mirovne konferencije.¹²⁹ Turske snage su zadale nekoliko odlučujućih udaraca grčkoj vojsci kod Inona i Sakarije (1921.), te 1922. kod Asfon - Kara-hisara. U

---

¹²⁷ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138-139

¹²⁸ J. Hammer, *nav. djelo*, III, 544-555; J. McCarthy, *Death and Exile*, 179-257.

¹²⁹ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, 40-41; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58.

Ataturkovo vojnoj armiji je bilo dosta muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu. Među njima je bilo i dosta muslimana porijeklom iz Bosne i Sandžaka. Znatno broj njih uspio je da napravi i visoku vojnu karijeru u obnovljenoj, poletnoj turskoj armiji. General Rifat Matardžija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je dugogodišnji zapovjednik jedinica turske armije u istočnoj Trakiji, te docnije komandant žandarmerije. Asim Gunduz iz Tuzle je bio armijski general. Šukri Alibeg Fetahagić iz Trebinja, pukovnik, bio je načelnik generalštabnog obavještajnog ureda. Pored njih, veći broj Bošnjaka bili su oficiri i podoficiri u jedinicama armije i žandarmerije.¹³⁰

Osmansko carstvo je u XX stoljeću nestalo, ali je zadržalo svoje mjesto u historiji Staroga svijeta, gdje je stoljećima bilo prva sila, čime se mogu objasniti ljubomora, zavist, osvetnički pokreti, destabilizacija, odsustvo i stalno uvjetovanje evropske pomoći, pa i destrukcija kojoj je bilo izloženo. Historija Evrope i Sredozemlja bi bila nepotpuna ako bi se iz nje izostavilo ovo carstvo. Raspadom Osmanskog carstva trend demografske deosmanizacije ulio se između 1912. i 1923. u modernu problematiku manjina u cjelini, u kojima države, u tada, još nestabiliziranom međunarodnom kontekstu, u manjinama uočavaju prijetnje za sigurnost, odnosno mogućnost da postanu taoci, ili oboje.¹³¹ Samoopredjeljenje nacija je, nakon ovog svjetskog rata, ostvareno kao konačno i sveopće načelo, ali u većoj mjeri za pobjednike nego za gubitnike. Nakon 1919. nastala su veća kretanja na cijelom Balkanskom poluostrvu. Iz Kraljevine SHS (sa Kosova, iz Makedonije, Sandžaka i manjim dijelom iz Bosne i Hercegovine), Grčke i Bugarske otišao je u Tursku znatan broj muslimana raznorodnog etničkog porijekla. Umjesto iseljenog muslimanskog stanovništva u grčkom dijelu Makedonije i Trakiji naseljavaju se maloazijski Grci, u Dobrudži Bugari, a u dijelu Makedonije kao i na Kosovu, pravoslavni doseljenici iz raznih krajeva Kraljevine SHS. Na Kosovo dolaze Crnogorci, Hercegovci, bezemljaši iz Jablanice i južnog Pomoravlja, koji su se naseljavali na napuštenim imanjima, jutrinama i šumama. U dijelovima Makedonije (Ovčem polju, dolini Bregalnice i Skopskoj kotlini) umjesto iseljenog turskog

---

¹³⁰ M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 75-76.

¹³¹ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455.

stanovništva naseljavaju se, na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, bezemljaši iz Like, sjeverne Dalmacije i južnog Pomoravlja.¹³²

Nakon grčkog-turskog rata 1919.-1921, sklopljen je u Lozani 1923. ugovor između ove dvije države koji je određivao da Grci u Turskoj budu razmijenjeni za Turke u Grčkoj. Odlučna razmjena stanovništva nametnula se kao jedini izbor u cilju uspostavljanja trajnog mira. Jedan Grk, član komisije za izbjeglice, tada je optimistički pisao: "*Rasna homogenost koja proistekne iz preraspodjele stanovništva na Balkanu, biće faktor mira, eliminišući ono što se u prošlosti pokazalo kao stalni izvor napetosti*".¹³³ Turski predstavnici su u Lozani isticali da je hrišćansko stanovništvo u Turskoj uvijek bilo u funkciji zastupanja interesa strane politike. Fritjof Nanzen, komesar Društva naroda za izbjeglice, preporučivao je u tu svrhu prinudu, pošto je smatrao da je ona najefikasnija mjera za uspostavljanje mira i rješavanje međuetničkih trvenja. Društvo naroda nije tada razmišljalo o mogućnosti da Grčka i Turska sklope bilateralni sporazum o zaštiti manjina, da spriječi masovne prinudne migracije i zadrži pravo kontrole poštovanja ove zabrane. Naprotiv, ono je podstaklo da se ugovorom između ove dvije zemlje zapravo zapečate deportacije.¹³⁴ Lozanski ugovor između Grčke i Turske predviđao je obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918. i na sve Turke u Grčkoj osim žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Time je stanovništvo u obe države postalo relativno homogeno.¹³⁵ Jedini kriterij kod ove razmjene bio je vjerski. Tako je iseljeno i oko 3.000 muslimana koji su govorili vlaški, i oko 500 muslimana koji su

---

¹³² J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, (pogovor M. V. Lutovca), 532; J. Trifunovski, *Sreten Vukosavljević i međuratna kolonizacija u Makedoniji*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XI, Prijepolje 1986, 12.

¹³³ Ž. Rupnik, *Balkan u evropskom ogledalu*, "Republika", br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998.

¹³⁴ "Politika", Beograd 26. jun 1993.

¹³⁵ J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 197-198.

govorili grčki.¹³⁶ Vojislav Jačoski smatra da su iseljeni "Turci" iz Egejske Makedonije zapravo bili "Makedonci muslimani".¹³⁷ Među tim iseljenim muslimanima, po Stojanu Kiselinovskim, bilo je i 40.802 "Makedonca muslimanske veroispovijesti, 6.014 Albanaca i mali broj muslimanskih Jevreja".¹³⁸ Primjenu grčko-turskog ugovora, koji predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama "ono što im je ostalo od života".¹³⁹ Brojni Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali su sa visine na provincijalizam Grčke.

Procijenjen broj muslimana koji su deportirani u Tursku iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Po nekim podacima prije ove zamjene u Grčkoj je bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 odsto od 4.900.000 stanovnika koliko je Grčka tada imala. U Grčkoj je ostalo još oko 190.000 muslimana, mahom u zapadnoj Trakiji. Zbog neprekidnog pritiska, iseljavanje u Tursku nije prestalo ni nakon Drugog svjetskog rata. Zapadna Trakija je ostala nerazvijena u odnosu na druge dijelove Grčke. Tu su muslimani raspolagali sa 84 odsto zemljišta i naseljavali su 300 sela. Pedesetih godina XX stoljeća oko 20.000 muslimana napustilo je zapadnu Trakiju.¹⁴⁰ Grčke vlasti su posebnim zakonima stimulirale emigraciju muslimana i kontrolirale promet nekretnina time što su Turci ograničavani na ugovaranje samo sa Grcima, a to su povoljnim kreditima pomagale i bankarske institucije.¹⁴¹ Nakon velikog talasa grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država regulirale su emigraciju novih kontingenata muslimanskog stanovništva. Cjelokupna proble-

---

¹³⁶ Prema nekim izvorima 1896. u egejskom dijelu Makedonije, bez Soluna, Halkidskog poluostrva i Kožanskog okruga, živjelo je 185.360 muslimana; 1926. bilo ih je 127.815, a 1941.-1942. samo 168. Opšir. I. Kantardžiev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930.*, Zagreb 1983, 66.

¹³⁷ V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1981, 386.

¹³⁸ S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 41.

¹³⁹ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 91.

¹⁴⁰ M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom periodu*, Islamska misao, br. 141, Sarajevo septembar 1990, 23-24.

¹⁴¹ B. Petrović, *Različite interpretacije grčko-turskih suprotnosti*, u: *Balkan krajem 80-ih godina*, Beograd 1987, 250.

matika osmanskog nasljeđa u balkanskim državama i evolucija od *millet*-a u naciju, ustvrđuje M. Dogo, muslimanskih manjina između tradicije i modernog duha, kondenzirana je u stavovima grčke vlade kako je zadatak Društva naroda da očuva postojeće etničke kulture, a ne da stvara nove. Vlasti u Ankari su i same namjerno održavale nejasnom razliku između "*muslimanskog*" i "*turskog*", što je bilo očito 1934. kada je u turskom parlamentu bilo najavljeno da su planirani ciljevi politike repatrijacije sa Balkana trebali obuhvatiti ukupno 400.000 Turaka iz Rumunije, milion iz Bugarske i 800.000 iz Jugoslavije. Pitanje repatrijacije je za tursku vladu bilo racionalizirano, lišeno emocija i rezervi, osim onda kada se odnosilo na numerički kapacitet apsorpiranja iseljeničkog talasa.¹⁴²

Cilj borbe koju je uspješno izveo Kemal Ataturk bio je da Tursku i turski narod uvede u društvo slobodnih i nezavisnih savremenih država i društvenih zajednica. Između ostalog bilo je proklamirano odvajanje vjere od države i zabranjeno miješanje u državnu politiku.¹⁴³ Ataturk se upustio u opsežan proces turčenja, pozapadnjačivanja i sekularizacije koji je preoblikovao jezik i historiju, religiju i politiku. Zapadno pismo je zamijenilo arapsko, a historija je reinterpretirana uz potskivanje njene arapske komponente.¹⁴⁴ Turska je bila poučena iskustvom raspada višenacionalnih i više-konfesionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički i raso homogene državne zajednice. To načelo će naći mjesta i u sporazumima o razmjeni stanovništva sa državama na Balkanu u kojima su živjeli muslimani.¹⁴⁵ Muslimani koji su došli u periodu između dva svjetska rata koji su imali neko obrazovanje brže su uspjeli da riješe svoje egzistencijalne probleme, jer je u početku Ataturkove vladavine Turskoj nedostajao školovani kadar.¹⁴⁶ Balkanske muslimanske manjinske zajednice su, u sklopu širokih akcija deosmanizacije Balkana, bile podvrgnute konvergentnim politikama prot-

---

¹⁴² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, 459.

¹⁴³ M. Bejzat, *O Ataturkovom laicizmu i nacionalizmu, "Vakat"*, br. 5, Skoplje maj 1994.

¹⁴⁴ Dž. Espozito, *Islamska pretnja. Mit ili stvarnost*, 94.

¹⁴⁵ A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985, 158.

¹⁴⁶ M. Hadžišehović, *Muslimanka*, Clifton, New Jersey 1997, 179.

jerivanja i "repatrijacije". U tadašnjoj publicistici primjenjivana je ideologizirana terminologija: nazivali su ih "odgođenim izbjeglicama", podrazumijevajući pod tim da je riječ o ljudima koji su privremeno bili umakli "normalnom" tretmanu razmjene. U Turskoj je, pak, bio odomaćen izraz "politika repatrijacije" koja je sintetizirala etno-teritorijalnu viziju domovine, drastično diskontinuiranu u odnosu na osmansku historiju i tradiciju, i u odnosu na egzistencijalno iskustvo tog stanovništva.¹⁴⁷ Sam Mustafa Kemal-paša Atatürk je ukazivao da su muhadžiri turska "nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili". Po popisu 1927. Turska je imala 13,648.270 stanovnika, od kojih je bili 86 odsto onih koji su govorili turski. Po popisu iz 1935. Turska je imala je 16,188.767 stanovnika.¹⁴⁸

U Atini je 9. februara 1934. zaključen Balkanski savez između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije, s ciljem da se održi novouspostavljeni teritorijalni poredak na Balkanu pred revizionističkim zahtjevima država poraženih u Prvom svjetskom ratu, prije svega Bugarske, iza koje je stajala Njemačka. U okviru ovog sporazuma započeli su i pregovori oko iseljavanja muslimana, mahom Albanaca, u Tursku, uz određenu finansijsku nadoknadu.¹⁴⁹ Turska je polovinom juna 1934. donijela *Zakon o kolonizaciji* koji je obuhvatio i pitanje naseljavanja muslimana iz okolnih balkanskih država, te je u duhu ovog zakona Turska i pregovarala sa svojim susjedima. Ona je 1935-1936. širom otvorila vrata dolasku muslimana iz balkanskih zemalja. Bilo je tada predviđeno doseljavanje oko 600.000 muslimana iz njenih nekadašnjih balkanskih provincija.¹⁵⁰ Republikanske vlade u Turskoj smatrale su nekadašnje osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu potpuno legitimnim da se nasele u Turskoj i uživaju potpuna prava, poput etničkih Turaka. Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema muslimanima sa Balkana ohrabivala je brojne vlade u balkanskim zemljama da koriste razna sredstva prisile da se "oslobode" svojih muslimanskih građana.¹⁵¹ Ruždi Aras, turski ministar inos-

---

¹⁴⁷ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, 361.

¹⁴⁸ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, Beograd 1937, 7-8.

¹⁴⁹ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 266.

¹⁵⁰ Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu (dalje: ASSIP), Političko odeljenje (dalje: PO), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935, pov. br. 544/35.

¹⁵¹ K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, 95.

tranih poslova, je u septembru 1935. izjavio u razgovoru sa predstavnicima jugoslavenske vlade u Ženevi, kako je Turska sa Rumunijom zaključila sporazum o iseljenju više desetina hiljada muslimana iz Dobrudže u Tursku. Po njegovim podacima, u Bugarskoj je bilo oko 1,200.000 Turaka i Pomaka, ali da Turska nije željela da se ovo stanovništvo iseljava, već da ono treba i dalje da ostane u Bugarskoj. U pogledu Jugoslavije Aras je izjavio kako se dogovorio sa bivšim ministrom Jeftićem o iseljavanju "*turskog i ostalog muslimanskog neslovenskog življa iz Jugoslavije*" te da je bio načelno postignut sporazum da to iseljavanje favorizira Jugoslavija.¹⁵²

Iseljavanjima su bili zahvaćeni i muslimani u drugim balkanskim zemljama. Rumunija je 1877. obuhvatila i Dobrudžu u kojoj je polovina stanovništva bilo muslimansko, odnosno 74.000 lica. Od tog broja oko 60 odsto su činili Tatari, 30 odsto Turci i 10 odsto Čerkezi koji su se ubrzo iselili. Od 1878. do 1913. u Dobrudži je ostalo 36.000 muslimana. Ukupan broj muslimana koji se u tom periodu iselio iz Rumunije u Tursku procjenjuje se na najmanje 100.000 lica. U Prvom svjetskom ratu Rumunija je zauzela južnu Dobrudžu u Bugarskoj pa se broj muslimana povećao na 170.000. U Dobrudži je 1928. bilo oko 172.000 muslimana, ili oko 23 odsto stanovništva te oblasti.¹⁵³ Muslimani su se u tom periodu iseljavali masovno iz Dobrudže, pošto im je, s jedne strane, rumunska država eksproprisala zemlju, a Turska, s druge strane, podsticala da se dosele na njenu teritoriju, bilo iz demografskih ili iz strateških razloga naseljavanja oblasti istočne Trakije. Između Turske i Rumunije potpisana je konvencija 4. sep-

---

¹⁵² Ivo Andrić, savjetnik u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije je o tome izvještavao 26. septembra 1935. jugoslavensko poslanstvo u Ankari: "*Iseljenici bi sobom mogli poneti svoju pokretnu imovinu (lične stvari, poljoprivredni inventar, itd.). Što se tiče nepokretnosti, one bi se imale proceniti na izvestan način za svaki konkretni slučaj i te sume ne bi naša država ustupila iseljenicima, nego bi otvorila Turskoj jedan kredit za kupovinu robe u Jugoslaviji. Iseljenici kad dođu u Tursku dobili bi za odgovarajuće sume zemljišta u Turskoj, a turska država bi se služila kreditom u Jugoslaviji za podmirenje svojih privrednih, trgovačkih i državnih potreba (na pr. za kupovinu konja). Najzad g. Ruždi Aras je izjavio, da Turska treba stanovništvo i da je voljna da primi od nas ne samo Turke nego i stanovništvo koje je srodno po mentalitetu turskom*" - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 134-135. Također vidi: B. Krizman, *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest, II, Zagreb 1977, 89-80.

¹⁵³ N. Latić, *Muslimani u Rumuniji, "Preporod"*, br. 8/472, Sarajevo 15. april 1990.

tembra 1936. godine, koja je ratificirana 27. januara 1937. godine, o iseljavanju muslimana, mahom iz Dobrudže u Tursku. U konvenciji je istaknuto postojanje tradicije emigriranja, kao i navodna želja muslimana iz Rumunije da se iseljavanjem u Tursku, uz obavezno odricanje od rumunskog državljanstva, "*pridruže svom prirodnom etničkom stablu*". Njome su bili obuhvaćeni muslimani u oblastima Durostora, Kaliakre, Konstance i Tulče.¹⁵⁴ Konvencija je zapravo imala karakter ugovora o deportaciji koji je pratio efikasni mehanizam za pospješivanje iseljavanja. Potencijalnim iseljenicima su, da bi se odlučili na podnošenje molbi za iseljenje koje su onda smatrane definitivnim i neopozivim činom, nuđene raznovrsne olakšice u vezi sa privatnim i poreskim dugovanjima, vojnom obavezom. Zemlja je potom, po automatizmu, prelazila u vlasništvo države. Kao nadoknadu Rumunija je Turskoj dala kredit u odgovarajućoj vrijednosti.

U Bugarskoj je i pored masovnog iseljavanja započetog 1878. godine, prema službenom popisu, prve decenije XX stoljeća bilo oko 602.000 muslimana: 484.000 Turaka i Tatara, 21.000 Pomaka i 97.000 Roma. Drugi izvori govore da je bilo oko 800.000 muslimana sa oko 100.000 Pomaka. Većina ovih muslimana živjela je u veoma lošim uslovima, izložena neprestanim progonima i pokušajima pokrštavanja. Tokom Prvog svjetskog rata Bugarska je izgubila južni dio Dobrudže, gdje su živjeli i muslimani. U Ankari je 18. oktobra 1925. potpisan tursko-bugarski sporazum koji je regulirano pitanje "*dobrovoljne emigracije Turaka iz Bugarske i Bugara iz Turske*". Do 1926. muslimansko stanovništvo u Bugarskoj je brojalo, po službenim podacima, oko 789.000, odnosno oko milion po drugim pokazateljima, oko 15 odsto stanovništva. Imali su preko 1.700 osnovnih škola sa oko 80.000 učenika.¹⁵⁵ Muslimani su bili rasprostranjeni širom Bugarske, njenim sjeveroistočnim krajevima južno od donjeg Dunava, posebno u šumenskom, rusenskom i varnavskom okrugu na području sjeverne Bugarske, kao i u mastanlijskom okrugu u južnom dijelu ove države.¹⁵⁶ Prema zvaničnoj bugarskoj statistici do 1929. nije bilo

---

¹⁵⁴ *Balkanski ugovorni odnosi 1919-1945: Dvostruki i višestruki međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama i političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II, 404.

¹⁵⁵ Upor. K. Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938, 56-60; M. Šahinler, *Korenite, vlijaneto i aktuelnosta na Ataturkizmot*, Skopje 1999, 151.

¹⁵⁶ T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, u: *Knjiga o Balkanu*, knj. I, Beograd 1934, 179; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva*

iseljavanja u Tursku. Drugi izvori govore da je 1928. Bugarsku napustilo 11.996 Turaka, a godinu dana kasnije još 11.568 Turaka.¹⁵⁷ U međuratnom periodu muslimani u Bugarskoj, naročito Pomaci, bili su izloženi različitim vidovima diskriminacije: promjeni imena, prisilnom radu i šikaniranju, kao i akcijama pokrštavanja. To je rezultiralo njihovim masovnim iseljavanjima u Tursku, pogotovo 1927. godine, kao i 1933.-1935. godine.¹⁵⁸ Prema bugarskoj statistici 1930. se iselilo u Tursku 16.873; 1935. - 33.665; i 1936. - 65.676 lica turskog porijekla. Dopunski sporazumi Turske sa Bugarskom o daljem iseljavanju muslimana postignuti su 1936.-1937. godine. Oni su predviđali repatrijaciju po 10.000 Turaka godišnje. Članom 1. ovog sporazuma bilo je određeno da dvije vlade "neće stavljati nikakve smetnje", da će dozvoliti emigrantima "da putuju slobodno između dvije zemlje". Članom 2. bilo je utvrđeno da svi emigranti imaju pravo da sa sobom ponesu pokretnu imovinu, uključujući svu stoku i poljoprivredni alat, kao i uštedevinu, uz pravo "da potpuno raspolažu svom svojom nepokretnom imovinom". Članom 3. bilo je zabranjeno nametanje emigrantima posebnih taksa ili finansijskih ograničenja. Član 6. je izuzimao emigrante od "vojne službe ili prinudne radne službe".¹⁵⁹ Turske vlasti su imale stanovite teškoće da 1935.-1936. teritorijalno rasporede muhadžire iz Bugarske. Po nekim izvorima u Tursku se u razdoblju 1935.-1940. iselilo oko 95.000 muslimana.¹⁶⁰ Do Drugog svjetskog rata u Bugarskoj je, po nekim pokazateljima, i pored iseljavanja, bilo oko 682.000 Turaka.¹⁶¹ Nepostojanje zvaničnih i preciznih podataka ilustrativno svjedoči i o konfuznom vremenu u kojem je došlo do iseljavanja, kada se, s obzirom na sve prateće okolnosti, malo vodilo računa

---

na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine), 159.

¹⁵⁷ B. Pavlica, *Iseljavanje pod prinudom, "Helsinki povelja"*, br. 53, Beograd jun 2002, 34.

¹⁵⁸ M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom periodu*, 24.

¹⁵⁹ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957*, Prishtine 1993, 11-12; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 113.

¹⁶⁰ "Glas islama", br. 14, Novi Pazar februar 1998.

¹⁶¹ Opšir. J. B. Šehtman, *Prinudno iseljavanje turske nacionalne manjine iz Bugarske*, Spoljnopolitička dokumentacija, br. 49, Beograd 1952, 1554; B. Pavlica, *O bugarskim Turcima ili "poturčenim" Bugarima (I)*, "Helsinki povelja", br. 52, Beograd maj 2002, 33-34.

o statistici. Kao da se žurilo vlastima i na jednoj i na drugoj strani, onima iz zemlje odakle su dolazili iseljenici i onima koji su ih primali, da se ova traumatična akcija obavi što prije.

Turska štampa je povodom iseljavanja muslimana iz balkanskih zemalja u Tursku isticala 1937. da je konačna likvidacija *"Osmanskog carstva nametnula nam iz više razloga neizbježnu nuždu da pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake godine odobravaju u tu svrhu. Primjena emigracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo. Ograničenost raspoloživim sredstvima, međutim, smanjuje nužno smještaj emigranata. Kada ćemo, dakle, smjestiti jedan i po do dva miliona ove naše braće, uz godišnji ritam useljavanja od 15 do 20 hiljada? Mi smo mišljenja da se ovo pitanje okonča sa najvećim poletom u roku od osam do deset godina. Neophodno je da se osnuje banka za izgradnju stanova i smještaj imigranata sa dovoljnim kapitalom, koji će od ovih naših zemljaka stvoriti neposredno produktivan elemenat i koja će im uz minimalni interes davati kredite sa uslovima otplate u 20 ili 30 godišnjih rata. Ovakav postupak biti će najbolji i od najveće koristi kako za državu tako i za same imigrante".*¹⁶²

Podaci o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u međuratnom periodu su nepotpuni i nesigurni.¹⁶³ Prema navodima štampe iseljavanja u Tursku su bila intenzivna i masovna. Nedovoljno naseljenoj Turskoj bio je nužan svaki doseljenik, posebice za naseljavanje u krajeve koje su napustili Grci i Jermeni, pa su se turske vlasti angažirale na propagandi radi doseljavanja muslimana iz balkanskih država. Ovaj proces je konvenirao i vlastima kraljevske Jugoslavije koje su željele da na ovaj način *"očiste zemlju od tuđih elemenata"*. O tome su na svoj način govorili i dva uvodnika u beogradskoj *"Politici"* od 21. i 24. avgusta 1923. pod naslovom *"Iseljavanje Turaka"* i *"Iseljavanje muslimana"*. U uvodniku od 21. avgusta se kaže: *"Nigde ne koordiniraju naši i turski interesi toliko, koliko u*

---

¹⁶² A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 123.

¹⁶³ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku između dva svjetska rata*, Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001, 171-224.

ovom pitanju".¹⁶⁴ Podatke o spoljnim migracijama u periodu između dva rata prikupljao je Iseljenički komesarijat u Zagrebu. Smatra se da je kvalitet ovih podataka relativno zadovoljavajući, jer su podaci o iseljenicima "verovatno potcenjivani". Broj iseljenika u vanevropske zemlje je, po podacima ovog komesarijata, od 1921. do 1939. iznosio 195.938 ili prosječno 10.313 godišnje. Ima procjena da je u razdoblju 1919.-1929. iz zemlje emigriralo oko 240.000 lica, a od 1930. do 1938. još 127.300 lica. Podaci o iseljenicima u evropske zemlje postoje tek od 1927. godine. Njihov broj je u periodu 1927.-1939. iznosio 170.667 ili 13.128 godišnje.¹⁶⁵ Po zvaničnim jugoslavenskim statističkim izvorima u periodu 1927.-1939. u Tursku je iseljeno 19.379, a u Albaniju 4.322 jugoslavenska državljanina.¹⁶⁶ Po drugim službenim jugoslavenskim izvorima, koje navodi dr. H. Bajrami, u periodu od 1928. do oktobra 1935. u Tursku je iseljeno 31.000 ljudi sa Kosova i Sandžaka, ističući kako je te godine Turska bila spremna da primi još 15.000 emigranata.¹⁶⁷ Postoje i procjene da se u periodu od 1931. do 1948. u Tursku iselilo oko 10.000 Bošnjaka i 20.000 Turaka "ako ne i više".¹⁶⁸ Iseljavanje muslimana iz Makedonije i sa Kosova iskoristili su mnogi da jeftino kupe velike površine plodne zemlje. Kralj Aleksandar je na taj način došao do velikog muslimanskog posjeda u Demir-Kapiji koji je besplatno obrađivala vojska. Nikola Pašić je u svom vlasništvu na Kosovu imao posjed od oko 3.000 hektara.¹⁶⁹

U periodu između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini, izuzimajući dijelom Cazinsku krajinu, nije došlo do "narodnog huka" prema Turskoj kao u vrijeme austrougarske uprave. Iseljavanje Bošnjaka iz Cazinske krajine, veoma nerazvijenog dijela BiH, uzelo je posebnog maha prvih godina nakon okončanja Prvog svjetskog rata. U vremenu 1926-1929. bilo

---

¹⁶⁴ Naši iseljenici u Turskoj. Mogućnosti saradnje matica iseljenika u Jugoslaviji sa našim iseljenicima i njihovim potomcima u Turskoj, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, za internu upotrebu, Sarajevo 1974, 3.

¹⁶⁵ Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, Institut društvenih nauka, Beograd 1974, 23.

¹⁶⁶ B. Gligorijević, *Između pravoslavlja i katoličanstva - Islam u Jugoslaviji 1918-1941*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 444.

¹⁶⁷ H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, rukopis, Priština 1991, 18-19.

¹⁶⁸ B. Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990, 95.

¹⁶⁹ Đ. Krstić, *Kolonizacija u južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 5; Lj. Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo 1974, 324.

je veoma pojačano iseljavanje sa prostora srednjeg Pounja (Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Bosanska Krupa). Samo sa područja tri matična ureda (Bužim, Stijena, Ostrožac) iselilo se u Tursku 136 porodica sa oko 700 članova.¹⁷⁰ Time je produžen proces iseljavanja iz Bosanske krajine započeo još 1878. godine. Kao razlozi za iseljavanje navedeni su i politički progoni, spajanje porodica i obećanje da se u Turskoj može besplatno dobiti zemlja i kuća. Neke porodice koje su se 1926. doselile u Tursku iz bihaćkog kraja, kako se nisu snašle, htjele su da se, godinu dana kasnije vrate. Međutim, u uputama koje su iz službenog Beograda slate jugoslavenskom konzulu u Istanbul naglašavano je "*da ni u jednom slučaju nije poželjno, da se iseljenici iz Turske vraćaju u Kraljevinu*".¹⁷¹

Brojne porodice krenule su, pritisnute brojnim nedaćama, posebice iz Cazinske krajine 1928-1929. godine. Početkom 1928. na tom prostoru je stanovništvo bukvalno gladovalo zbog višegodišnje nerodice i velikog zaduženja seljaka.¹⁷² Tim iseljenicima turske vlasti su ponudile dodjeljivanje kuća i posjeda grčkog stanovništva, iseljenog iz Egejskog, Mramornog i Sredozemnog primorja, nakon tursko-grčkog rata (1919.-1921.) i Lozanskog ugovora 1923. godine.¹⁷³ Pritisnuta nemaštinom, većina doseljenika nije mogla da se brzo privikne na toplu klimu dijelom močvarnih i malaričnih krajeva, pa je brzo umirala, skupo plaćajući time proces adaptiranja u novoj sredini. Drugi su pak odbili da žive u tim selima, ostajući po gradovima, snalazeći se i živjeći od sezonske zarade. Većinom su oni zapravo dijelili sudbinu svojih prethodnika, koje su pratili zlokobni pratioci, bolesti i nemaštine, dajući najveći danak u prilagođavanja novom podneblju. Jedna grupa Krajišnika koja se 1928. doselila u Tursku bila je raspoređena u Gelibolu (Galipolje) na Dardanelima. Već nakon tri mjeseca većina njih je napustila taj kraj i uputila se prema Adapazaru.¹⁷⁴ Na slabiji

---

¹⁷⁰ S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, IX Kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974, 241. Opšir. S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine između dva svjetska rata*, Prilozi, br. 27, Sarajevo 1991, 115.

¹⁷¹ H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqiptareve ne Turqi. Dokumente*, Prishtine 1996, 149.

¹⁷² N. Šarac, *Uspostavljanje Šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1975, 29.

¹⁷³ Upor. L. Savadžijan, *Izbegličko pitanje u Grčkoj*, Beograd 1925, 11.

¹⁷⁴ S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, 245. Opšir. S. Bandžović, *Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u*

intenzitet iseljavanja iz BiH je, između ostalog, uticala i informiranost Bošnjaka o tome da je Mustafa Kemal Atatürk u Turskoj u potpunosti mijenjao temelje tradicionalnog društva potenciranjem svjetovnih aspekata nove Turske, što svakako nije nailazilo na njihovu naklonost.¹⁷⁵ Rebecca West se u to uvjerila u aprilu 1937. u Sarajevu, prilikom posjete predsjednika turske vlade Ismeta Innenija i Kazima Ozalipa, ministra odbrane "*sa polucilindrima i u besprijekorno skorojenim odijelima*", kada ih je bez simpatija posmatralo hiljade ljudi koji su nosili fes i feredžu. Ona je o tome pisala: "*Vidjeli smo kraj jedne priče koja je trajala pet stotina godina. Vidjeli smo konačni pad Osmanskog carstva*". Bošnjaci su se toga dana polahko, u tišini, po sitnoj kiši razišli svojim kućama "*kao oni koji se vraćaju praznih ruku*".¹⁷⁶

Pregovori jugoslovenske i turske vlade oko planskog iseljavanja muslimana započeli su 1930. godine. Načelna suglasnost je bila postignuta već 1931. godine.¹⁷⁷ U novembru 1933. u Beogradu je potpisan jugoslovensko-turski ugovor o prijateljstvu, nenapadanju i arbitraži. Tom prilikom su riješena i pitanja oko napuštenih "*turskih imanja*" u "*Južnoj Srbiji*". Ona su uzeta pod sekvestar kao bezvlasnička, kao i agrarnih turskih optanata koja su pala pod udar agrarne reforme.¹⁷⁸ Od 1935. su počele da kruže glasine o jugoslovensko-turskim pregovorima o preseljavanju muslimana

---

Tursku, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993, 106-107; Isti, *Bošnjački muhadžiri u Turskoj*, Zbornik Sjenice, br. 12-13, Sjenica 2001-2002, 71-103.

¹⁷⁵ M. Pešić, *Predstave Bošnjaka o Bliskom istoku između dva svjetska rata*, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 189.

¹⁷⁶ Nav. prema: R. West, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd-Sarajevo 1989, 140-141. Nakon više od pola stoljeća Ričard Holbruk, američki diplomata, će napisati da je u SAD napoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku bila upravo knjiga Rebece West čiji će stanovište da su muslimani rasno inferiorni uticati na dvije generacije čitalačke publike. Vidi: R. Holbruk, *Put u Dejton*, Beograd 1998, 20.

¹⁷⁷ Ž. Avramovski, *Prilog pitanju talijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme minhenske krize i okupacije Albanije*, Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1964, 125.

¹⁷⁸ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, 139. Počev od 1827. nazivom "*Stara Srbija*" Srbi označavaju teritoriju Kosova, Sandžaka, južnog Pomoravlja i sjevernog Povadarja. Termin "*Južna Srbija*" uveden je nakon 1912. kada su u sastav Srbije ušle Makedonija, Kosovo, dio Metohije i Sandžak. Pod terminom "*Sjeverna Srbija*" podrazumijevala se dotadašnja teritorija države Srbije; upor. D. Petrović, "*Sandžak: (prema) Raška oblast*", "*Has*", br. 70, Novi Pazar 17. februar 1999.

koje bi, naravno, obuhvatile i mnoge etničke Albance.¹⁷⁹ Već te godine u Beogradu se održavaju sastanci na visokom državnom nivou na kojima se razmatraju sve mogućnosti za iseljavanje "Turaka" iz Jugoslavije u Tursku.¹⁸⁰ Kraljevina Jugoslavija je, napravila 1934. projekat o iseljavanju, te ujedno nastojala da u pregovorima sa Turskom riješi "pitanje" muslimana iz "južne Srbije", odnosno iz Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije, kao što su to planski "rješavale" Grčka, Bugarska i Rumunija. Na kongresu evropskih muslimana koji je održan polovicom septembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, su isticali kako se, nakon balkanskih ratova, iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vođstva, obezglavljen i pometen, ustvrđujući da su seobe nastavljene i nakon Prvog svjetskog rata "naročito prosvjećenih slojeva".¹⁸¹ U periodu između dva svjetska rata dio porodica doseljenika iz Sandžaka naseljen je i u vulkanskim oblastima El-Aziza i Erzindana. Tamo su bili izloženi čestim epidemijama koje su i među njima uzimale danak. Bilo je i onih koji su u nemogućnosti da se prilagode takvim uslovima bježali i spas tražili u Istanbulu i okolnim mjestima. Po navodima albanskih demografa između dva svjetska rata sa Kosova je odseljeno oko 50.000 Albanaca u Albaniju i oko 250.000 u Tursku, uz konstatiranje da je Kraljevina Jugoslavija iselila oko 40 odsto Albanaca.¹⁸² Po nekim turskim izvorima, pak, u razdoblju između 1934. i 1949. iz Jugoslavije se u Tursku iselilo 2.340 porodica sa 8.969 članova.¹⁸³

---

¹⁷⁹ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, 462.

¹⁸⁰ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935, f. IV, pov. br. 22761.

¹⁸¹ *Izveštaj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15.9.1935*, Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 10-11, Beograd oktobar-novembar 1935.

¹⁸² M. Blagojević, *Iseljavanje Srba Sa Kosova: trauma i/ili katarza*, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996, 236-237.

¹⁸³ M. Džemaludinović, *Koliko ima u Jugoslaviji muslimanskog stanovništva*, Takvim, Sarajevo 1967, 115.

Turska nije bila zadovoljna konvencijama o iseljavanju muslimana iz Rumunije zbog nedovoljno preciziranih stavova o finansijskim obavezama rumunske strane. Turska se žalila kako nije u stanju da obezbijedi potrebna sredstva za podmirenje svih troškova oko naseljavanja novog stanovništva. Zbog učestalih turskih predstavi, Stalni savjet Balkanskog sporazuma je na svojoj sjednici krajem februara 1938. donio odluku da se održi konferencija predstavnika Turske, Rumunije i Jugoslavije, kao zainteresiranih zemalja, uz prisustvo grčkih posmatrača. Cilj ove konferencije bio je da ispita sve mogućnosti oko iseljavanja muslimana iz Rumunije i Jugoslavije u Tursku, kao i da se turskoj osiguraju neophodna finansijska sredstva. Konferencija je počela sa radom polovinom juna 1938. u Istanbulu.¹⁸⁴ Za vrijeme ovog skupa vođeni su i bilaterarni jugoslavensko-turski pregovori oko iseljavanja "turskog" stanovništva. Ovi pregovori su održani u Istanbulu od 9. juna do 11. jula 1938. godine. Ukupno je održano osam sjednica. Konferencijom je predsjedavao Hasan Haka, predsjednik turskog odsjeka u Ekonomskom savjetu Balkanskog sporazuma. Jugoslavensku delegaciju su predvodili Milan Ristić, šef Balkanskog odsjeka Ministarstva inostranih djela i Vojislav Marovčević, inspektor Ministarstva poljoprivrede. Pregovorima su prisustvovali i predstavnici Grčke i Rumunije. Na jednoj od prvih sjednica Milan Ristić je objašnjavao motive Jugoslavije za iseljavanjem stanovništva: *"Mi u našoj zemlji, a osobito u južnoj Srbiji imamo brojnu muslimansku populaciju turskog porijekla. Uprkos izuzetno liberalnom režimu u Jugoslaviji, ova populacija već duže vreme pokazuje tendenciju za iseljavanjem u Tursku. Nažalost, turske vlasti su zabranile useljavanje ove populacije u Tursku, što je nanelo veliku štetu ovom narodu, a takođe i našoj administraciji. Brojni su primeri jugoslovenskih Turaka koji su, nakon prodaje svojih dobara i nemogućnosti da odu u Tursku, padali na teret naše Vlade, koja im je tada morala osigurati egzistenciju. Ova situacija bila je pogoršana i činjenicom što su Turska i Jugoslavija vodile politiku uzajamnog prijateljstva i iskrene saradnje, a muslimansko stanovništvo koje se želi iseliti prebacivalo je jugoslovenskoj vladi zbog lošeg tretmana prema njemu od strane turske vlade. Želeći da udovolji željama ove populacije jugoslovenska vlada je pre godinu dana predložila vladi Republike Turske da zakluče Konvenciju koja bi regulisala pitanje iseljavanja Turaka iz Jugoslavije"*. Ristić je dalje istakao da je pitanje iseljavanja za Jugoslaviju ekonomsko-socijalni problem, budući da postoji dosta siroma-

---

¹⁸⁴ "Politika", Beograd 14. jul 1938.

šnjog seoskog stanovništva, koje čeka da im se dodijeli zemlja. Pošto je njihovo izdržavanje veliki teret za zemlju, to je vlada odlučila da im dodijeli obradivu zemlju koja bi ostala iza onih iseljenika koji odlaze u Tursku, gdje, opet ima mnogo obradive zemlje koju niko ne obrađuje, te da je zato Turskoj nužno muslimansko stanovništvo iz balkanskih zemalja.¹⁸⁵

Pregovori su završeni 11. jula 1938. godine, kada je konačno parafiran tekst *Konvencije* o iseljavanju iz južne Srbije u Tursku "*jugoslavenskog muslimanskog stanovništva koje je govorilo turski jezik i koje je imalo tursku kulturu*". Njome se nisu mogu koristiti osobe kojima je, po važećim turskim zakonima i propisima, bio zabranjen ulaz u Tursku, nomadsko stanovništvo i Romi.¹⁸⁶ Po odredbama *Konvencije* bilo je predviđeno iseljavanje 40.000 seoskih porodica s ukupno 200.000 lica. Iseljenici su prethodno bili dužni da jugoslavenskim vlastima, na osnovu člana 55. *Zakona o državljanstvu*, daju pismenu izjavu o odricanju od jugoslavenskog državljanstva. Organizirano iseljavanje je trebalo otpočeti 1. jula 1939. i trajati šest godina. Prve godine je trebalo biti iseljeno 4.000 porodica, druge 6.000, treće i četvrte po 7.000, a pete i šeste po 8.000 muslimanskih porodica. Jugoslavenska vlada je po odredbama ove konvencije trebala platiti turskoj vladi za svaku iseljenu porodicu po 500 turskih lira. Ukupno je trebalo platiti 20.000.000 turskih lira. Postojao je, navodno, tajni dogovor o iseljavanju još 400.000 lica.¹⁸⁷ Napuštena seoska imanja pripala

---

¹⁸⁵ A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, 163.

¹⁸⁶ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1938, f. 31, pov. br. 289. U drugom članu ove konvencije navedeni su srezovi iz kojih se trebalo iseliti stanovništvo. U Vardarskoj banovini to su bili srezovi: Šar planina (Prizren), Gora (Dragaš), Podgora (Suva Reka), Nerodimlje (Uroševac), Donji Polog (Tetovo), Gornji Polog (Gostivar), Galić (Rostuša), Debar, Struga, Gračanica (Priština), Kačanik, Gnjanane, Preševo, Prespa (Resan), Ohrid, Kičevo, Kruševo, Južni Brod, Prilep, Bitolj, Kavadar, Morihovo, Negotin na Vardaru, Skoplje, Kumanovo, Veles, Ovče Polje (Sveti Nikola), Štip, Kočane, Radovište, Strumica, Dojran (Valandovo), Đevdelija, Kriva Palanka, Kratovo, Carevo Selo i Maleš (Berovo). U Zetskoj banovini: srezovi Peć, Istok, Kosovska Mitrovica, Đakovica i Podrimlje (Orahovac). U Moravskoj banovini: srezovi Lab (Podujevo), Vučitrn i Drenica (Srbica).

¹⁸⁷ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 45; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 440.

bi jugoslavenskoj državi koja ih je mogla iskoristiti za kolonizaciju.¹⁸⁸ Iseljanim porodicama ostavljala se mogućnost da mogu povesti sa sobom po četiri grla krupne i deset grla sitne stoke.

Pored seoskog, moglo se iseljavati i gradsko stanovništvo. Odredbe konvencije odnosile su se zvanično samo na tursko stanovništvo, ali indirektno i na Albance i sve muslimane koji su se izjašnjavali kao Turci, ukoliko su željeli da se isele iz Jugoslavije. U strogo povjerljivom tumačenju te konvencije kaže se da je ona *"tako redigovana da se može primeniti ne samo na tursko već i na arnautsko stanovništvo; iseljavanje arbanskog stanovništva je pravi njen smisao"*.¹⁸⁹ Kratkotrajno zadržavanje u navedenim srezovima i izjašnjavanje u turskom nacionalnom smislu omogućavalo je svima onim koji su htjeli da idu u Tursku, da dobiju to pravo. Konvencija (*"Convention"*) je trebala stupiti na snagu na dan kada je potpišu jugoslavenska i turska vlada.¹⁹⁰ Konvencija nije bila ratificirana u turskom parlamentu zbog smrti predsjednika Turske Mustafe Kemala Atatürka. Albanski predstavnici sa Kosova i Makedonije su se suprotstavljali primjeni ove *Konvencije* zahtijevajući da ona ne obuhvati Albance.¹⁹¹ Ferhadbeg Draga, jedan od albanskih vođa, intervenirao je preko ministra Mehmeda Spahe da se ovaj sporazum ne potpisuje. Albanija je bila informirana da se ovim sporazumom trebaju iseliti Albanci a ne Turci. Da bi sprečila sprovođenje sporazuma, albanska vlada je slala svog ministra inostranih

---

¹⁸⁸ Ivo Andrić 23. avgusta 1938. u svojstvu ministra pomoćnika za vanjske poslove cirkularnim pismom o *"iseljavanju muslimana iz Južne Srbije"* obavještava iz Beograda jugoslavensko poslanstvo u Londonu: *"Potrebno je, ipak, već sad reći da se radi, ukoliko se nas tiče, na iseljavanju iz Južne Srbije življa turskog jezika i turske kulture. Prema našim statističkim podacima turska manjina u Jugoslaviji broji oko 150.000 duša, dok Turci smatraju da njen broj dostiže i do 250.000. U tim granicama svakako će biti utvrđena iseljenička kvota. Za nas kao i za Tursku ovo nije samo jedno nacionalno-političko pitanje, kao što se to često pominje. Socijalni razlozi nam naročito nalažu da se što pre ostvari plan o iseljavanju turskog življa. Iseljavanjem Turaka oslobodile bi se velike površine ziratnog zemljišta na kome bi se mogao smestiti veliki broj naših sunarodnika iz pasivnih krajeva države (Crna Gora, Dalmacija, Hercegovina, Lika)"* - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 193-194.

¹⁸⁹ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, *"Danas"*, Beograd 16. septembar 1998.

¹⁹⁰ H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqipareve ne Turqi. Dokumente*, Prishtine 1996, 324-331.

¹⁹¹ ASSIP, PO 1938, f. 28, pov. br. 579; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

poslova u Tursku. Na primjeni sporazuma insistirali su Ministarstvo poljoprivrede i Glavni generalštab, a to mišljenje je zastupalo i Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, više državnih organa i naučnih institucija.¹⁹² Turske vlasti su bile planirale da iseljenike iz Jugoslavije nasele na granične prostore prema Kurdima u Iranu i Iraku. Pokušaj naseljavanja domaćeg turskog stanovništva u ove predjele nije uspio jer Turci nisu željeli da idu u brdske i borbama izložene krajeve.¹⁹³

Izvjесnu nedoumicu su među zapadnim zemljama u vezi ovog sporazuma unosile nejasne granice između "*muslimana*" i "*Turaka*". U martu 1938. Haydar-beg, turski ministar, je u Beogradu u razgovoru sa svojim albanskim kolegom precizirao stav svoje vlade o sporazumu za iseljenje "*Turaka*" iz Jugoslavije. On je izjavio da je u vezi sa iseljavanjem dobio striktna uputstva od predsjednika Turske, Kemala Atatürka, da Turska nije muslimanska republika, niti je to trebala da postane prihvatanjem muslimana ostalih "*rasa*". Turska vlada nije htjela da otvori vrata albanskim iseljenicima iz Jugoslavije. Na ovakve tvrdnje Haydar-bega albanski ministar ga je upitao koliko onda ima Turaka u Jugoslaviji. Ovaj je odgovorio da se radi o 250.000 osoba. Očito je, međutim, da je ovaj sporazum trebao da se primijeni na kompleksnoj etno-vjerskoj strukturi stanovništva Kraljevine Jugoslavije. Početkom oktobra 1938. prošao je kroz Novi Pazar reisu-l-lemma Fehim ef. Spaho i, na kratkom zadržavanju, pozvao Bošnjake u Sandžaku da svoju zemlju ne napuštaju, jer je njihova, da su je oni stekli.¹⁹⁴ Evropski diplomatski posmatrači nisu imali principijelnih primjedbi protiv konvencija o iseljavanju muslimanskog stanovništva, mada su konvencija, kao što je bila tursko-rumunska i tursko-jugoslavenska, podrazumijevale izvjestan stepen pritiska na stanovništvo kako bi se primoralo na iseljavanje. Dokumenti otkrivaju i stalno prisutnu dvoličnost kod diplomatskih posmatrača, pri etno-vjerskom poimanju muslimanskih manjina, koja je djelimično bila u

---

¹⁹² I. Andrić, *Diplomatski spisi*, 339. Veliki broj zahtjeva za iseljavanjem iz Jugoslavije neki su istraživači pokušavali da protumače kao "*nedoraslost građanskom pravnom poretku*", bez uzimanja u obzir djelovanja svih faktora koji su pratili i podstrekivali obim emigracije. Opšir. M. Ekmečić, *Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 49.

¹⁹³ A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

¹⁹⁴ O posjeti reisu-l-uleme Sandžaku vidi: R. K., *Put Reis-ul-uleme po istočnoj Bosni, Sandžaku, Metohiji i Kosovu*, Glasnik IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 11, Sarajevo novembra 1938, 404.

samim stvarima, a djelimično zavisila od znanja, predrasuda i njihove čisto političke opredjeljenosti.¹⁹⁵ Nova, masovna iseljavanja muslimanskog stanovništva iz balkanskih država u Tursku nastaviće se, u nekoliko talasa, nakon Drugog svjetskog rata.

---

¹⁹⁵ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, 462.

Esad KURTOVIĆ

NEKI POKAZATELJI O POSLOVANJU VUKA PETKOVIĆA, TRGOVCA IZ PLJEVALJA

***

Prema dosad poznatom Vuk Petković pripada značajnijim trgovcima sa područja Pljevalja iz druge i treće decenije XV. stoljeća. Mali broj podataka koji govore o Vuku Petkoviću, skoro isključivo kreditnih ugovora, uslovio je njegovo pominjanje i poznavanje samo u osnovnim potezima koje diktira beživotni kancelarijski formalizam dužničkih knjiga. Njegova pozicija apostrofirana je u dosadašnjim istraživanjima, naročito kod Desanke Kovačević-Kojić u pionirskom pristupu prilikom sagledavanja ukupnog zaduživanja trgovaca iz srednjovjekovne Bosne i Ruže Ćuk kroz zasebno prilaženje trgovcima pljevaljskog kraja.¹ U vezi sa Vukom Petkovićem trgovcem iz Pljevalja do sada je govoreno o ukupnoj sumi zaduživanja koja se vrijednovala i demonstrirala kroz dva približno slična računa. Prema prvom ukupna zaduženja Vuka Petkovića mjerena su iznosom od 323 dukata, 72 perpera i 65,5 groša², a po drugom 323,5 dukata, 47 perpera i 50,5 groša.³ Znalo se i da je Vuk Petković napravio deset debitnih ugovora u Dubrovniku.⁴ Na ovom mjestu prikupljeni pokazatelji nešto su precizniji, u ukupnom računu bitnije ne odstupaju od dosadašnjih, ali kroz njihovo raščlanjeno i detaljnije iznošenje otvaraju se vrata drugačijim formama sagledavanja pokazatelja o zaduživanju trgovaca iz zaleđa u Dubrovniku, naročito u liku Pljevljaka Vuka Petkovića.

---

¹ Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1978, 177; Ćuk Ruža, *Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi*, Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999, 55-67, 60.

² Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, nap. 7 na str. 177.

³ Ćuk Ruža, *Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi*, 60.

⁴ Isto.

Potrebno je istaknuti da su izvorne informacije o ovom trgovcu trenutno dostupne samo preko građe Dubrovačkog arhiva. Kao i u drugim brojnim slučajevima kada su trgovci u pitanju, o njemu ništa ne govore izvori domaće provenijencije. Pored Vuka dubrovačka građa pominje kao Pljevljaka i Nikolu Petkovića. Vuk Petković se javlja u više navrata u izvorima u periodu 1429.-1435.g., a Nikola Petković u dva navrata 1430. i 1431.g. Krajem oktobra 1430.g. Nikola se javlja zaduženjem kod dubrovačkog vlastelina Damjana Sorkočevića na 15 dukata. Kod istog kreditora zadužuje se decembra 1431.g. na 42 dukata.⁵ Po prezimenu i bliskom vremenu pojave, Vuk i Nikola Petković su vjerovatno bili u određenom srodstvu. Moglo bi biti i da su bili braća. Uprkos ubjedljivoj vezi, po kojoj bi po prezimenu ocrtan izvjesni Petko bio njihov otac, detaljnijih podataka o prirodi srodstva među njima i njihovom rodonačelniku ipak nema i ponuđeno bi bila jedna od mogućih pretpostavki kojom bi se Petkovići povezivali sa Pljevljima. Prema očuvanim debitnim ugovorima koji se kreću u fragmentu od svega šest godina može se zaključiti da je njihov značaj dosta veći na području Pljevalja, nego što to ti isti dokumenti na prvi pogled mogu prikazati. I tu bi se moglo pretpostaviti da su Petkovići proizvode svoje sredine uspješno plasirali na dubrovačkom tržištu, a da su zaduženja u robi (najvjerovatnije tkanine) preprodavali u svojoj sredini. Više zaduživanja u nizu pokazivalo bi da su svoje dugove vraćali na vrijeme, pa time, kao odrazu i imali dobre poslovne veze u Pljevljima i okolnom području. Na žalost, o tom segmentu njihovog djelovanja u zaleđu informacije izostaju u potpunosti.

***

Prema poznatom, Vuk Petković se prvi put pominje početkom juna 1429.g. u konstelaciji koja podrazumijeva da je i od ranije dolazio u Dubrovnik. Tada je u jednom danu oduzeto 12 bala tkanina koje je on imao kod Rafaela Gučetića i Junija Gundulića u Dubrovniku.⁶ Nije poznato kako

---

⁵ “Nicola Petchouich de Pleuglie confetior quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Damiano Ju. de Sorgo ducati auri quindecim” (31.10. 1430.g.), Državni arhiv u Dubrovniku, Debita Notariae, XV, 7; “Nicola Petchouich de Pleuglie confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Damiano Ju. de Sorgo ducati auri quadriginta duos usque ad unum mensem proxime futuris” (18.12. 1431.g.), Isto, 155.

⁶ “ad instantiam Iacobi ... [nisam uspio dešifrovati] Ziuchi et tutores suorum sequestrasse penes et in manibus ser Raphaelis Marini Ra. de Goze petias sex panni ad

se ova njegova havarija završila, ali sasvim je jasno da je u određenim poslovima Vuk značajno učestvovao i prije nego što je evidentiran njegov prvi pokazatelj, jer on upravo govori o njegovoj ranijoj djelatnosti koja nije bila do kraja izvršena.

U istome danu, juna 1430.g. zabilježena su dva debitna ugovora Vuka Petkovića. U prvom ugovoru Vuk Petković se zajedno sa, zemljakom, Pljevljakom Vukcem Tvrtkovićem zadužio kod Martola Đorđića na iznos od 40 dukata.⁷ U drugom ugovoru Vuk se sam zadužio kod Damjana Sorkočevića na iznos od 20 dukata.⁸ Početkom februara 1431.g. Vuk Petković je napravio više zaduženja. Zaduzio se kod Damjana Sorkočevića na iznos od 53 dukata i 19 groša⁹, kod Martola Đorđića na 23,5 dukata¹⁰, kod Nikole Brajkovića na 37 dukata i 27 groša¹¹ i kod Radača Ostojića zvanog Zubac na 47 perpera i devet groša.¹² Početkom jula 1431.g. Vuk Petković napravio je četiri zaduženja u ukupnom iznosu od 139 dukata i

---

extimationem de bonis Vuchi Petchouich de Spleua [?'s Pleua?']", DAD, Diversa Cancellariae, XLV, 234v (02.06. 1429.g.); "ad instantiam Laurentii Martoli de Goze sequestrasse penes et in manibus ser Iunii Io. de Gondola in duana petias sex panni de bonis Vuchi Petchouich de Spleua", Isto. Na ovom mjestu Ruža Ćuk je govorila samo o sekvestriranju 'šest komada tkanine', a vidimo da se radi o dva puta po šest 'komada', Ćuk Ruža, *Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi*, nap. 26 na str. 60.

⁷ "Nos Vuchus Petchouich et Vočač Tuertchouich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Martolo de Georgio ducatos auri quatragesima usque ad unum mensem proxime futuris" (10.06. 1430.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 405. Da je Vukac Tvrtković iz Pljevalja pokazuje njegovo kasnije zasebno zaduživanje: "Ego Vočač Tuertchouich de Pleuglie confetior quod super me et omnia mea bona obligome dare et soluere Nicole Braichouich yperperos undecim (01.02. 1431.g.), Isto, XV, 31.

⁸ "Ego Vochus Petchouich de Pleuglia confiteor quod me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Damiano Ju. de Sorgo ducati auri viginti usque ad unum mensem proxime futuris", Isto, XIV, 405.

⁹ "Ego Vochus Petchouich de Pleuglia confetior quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Damiano Ju. de Sorgo ducati auri quinquagesima tres et grossos 19 usque ad unum mensem proxime futuris" (01.02. 1431.g.), Isto, XV, 30v.

¹⁰ "Et similiter dare et soluere ser Martolo de Georgio ducati auri viginti tres cum dimidio", Isto.

¹¹ "Et similiter dare et soluere Nicole Braicouich ducati auri triginta septem et grossos viginti septem", Isto.

¹² "Ego Vochus Petchouich de Pleuglia ... yperperos quadriginta septem et grossos nouem", Isto, 31.

jedan perper. Zadužio se kod Martola Đorđića na 44 dukata¹³, kod Marina Sorkočevića na 38 dukata¹⁴, kod Damjana Sorkočevića na 36 dukata¹⁵ i kod Radača Ostojića na 21 dukat i jedan perper.¹⁶

Vuk Petković je zabilježen i u knjizi dužnika Marina Gradića maja 1433.g. za dug od 103 perpera i 4 groša od početka jula 1431.g.¹⁷ To bi pristajalo vremenu njegovog tadašnjeg zasnjeđenog prisustva, kada je napravio zaduženja kod više debitora. Juna 1434.g. Vuk Petković zadužuje se kod Nikole Brajkovića na iznos od 15 dukata i 9 groša.¹⁸ Marta 1435.g. Vuk se zadužuje kod Radača Ostojića Zupca na iznos od 36 dukata.¹⁹

Pregled ugovora o zaduživanju Vuka Petkovića:

vrijeme	dužnici	kreditor	iznos
10.06. 1430.g.	Vuk Petković + Vukac Tvrtković	Martol Đorđić	40 dukata
10.06. 1430.g.	Vuk Petković	Damjan Sorkočević	20 dukata
01.02. 1431.g.	Vuk Petković	Damjan Sorkočević	53 dukata i 19 groša
01.02. 1431.g.	Vuk Petković	Martol Đorđić	23,5 dukata
01.02. 1431.g.	Vuk Petković	Nikola Brajković	37 dukata i 27 groša

¹³ “Ego Vochus Petchouich de Pleuglie confetior quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Martolo de Georgio ducati auri quatragesima quatuor usque ad unum mensem proxime futuris” (04.07. 1431.g.), Isto, XV, 93v.

¹⁴ “Et similiter dare et soluere ser Marino Ju. de Sorigo ducati auri triginta octo”, Isto.

¹⁵ “Et similiter dare et soluere ser Damiano de Sorigo ducati auri triginta sex”, Isto.

¹⁶ “Et similiter dare et soluere ser Radač Hostoich ducati auri viginti unum et yperperos unum”, Isto.

¹⁷ “Voch Petcouich de Plaugle per notariam adi 4 luio 1431 yperperos 103 grossos 6” (12.05. 1433.g.), Diversa Notariae, XVIII, 31v.

¹⁸ “Ego Vochus Petchouich de Pleuglie confetior quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere Nicole Braichouich ducati auri quindecim et grossos 9 usque ad mensem duos proxime futuris” (16.06. 1434.g.), Deb. Not., XVI, 232.

¹⁹ “Ego Vochus Petchouich de Pleuaglia confetior quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere Radač Ostoich Xubač ducati auri triginta sex usque ad unum mensem proxime futuris” (10.03. 1435.g.), Isto, XVII, 71v.

Neki pokazatelji o poslovanju Vuka Petkovića, trgovca iz Pljevalja

01.02. 1431.g.	Vuk Petković	Radač Ostojić Zubac	47 perpera i 9 groša
04.07. 1431.g.	Vuk Petković	Martol Đorđić	44 dukata
04.07. 1431.g.	Vuk Petković	Marin Sorkočević	38 dukata
04.07. 1431.g.	Vuk Petković	Damjan Sorkočević	36 dukata
04.07. 1431.g.	Vuk Petković	Radač Ostojić Zubac	21 dukat i 1 perper
04.07. 1431.g.	Vuk Petković	Marin Gradić	103 perpera i 4 groša
16.06. 1434.g.	Vuk Petković	Nikola Brajković	15 dukata i 9 groša
10.03. 1435.g.	Vuk Petković	Radač Ostojić Zubac	36 dukata
Ukupno zaduživanje Vuka Petkovića 1430.-1435.g.			363,5 dukata 151 perper 68 groša

***

Prema broju kreditora, zaduživanja Vuka Petkovića su češća i interesantnija za širu analizu. Na njegovom primjeru da se vidjeti kako raščlanjeno posmatranje, naspram globalnog zaokruživanja kvantiteta njegovih zaduživanja, može da proizvede nove uglove razmišljanja, kao i da nijansira razinu mogućih općih zaključka koje visina zaduživanja može da ponudi kao pokazatelj ekonomske snage domaćeg trgovca. Od onoga što nam je poznato, u oko 6 godina, ukupan iznos tih poznatih zaduženja je oko 415 dukata (ukupno zaduživanje 363,5 dukata, 151 perper i 68 dinara pretvoreno u dukate po zvaničnom kursu: 1 mletački zlatni dukat = 36 dubrovačkih srebrenih dinara = 3 perpera dubrovačkih srebrenih dinara). Opći zaključak o ovim ciframa vuče za sobom zamke do pogrešne procjene razine njegove ekonomske moći. Raščlanjenim praćenjem njegova ekonomska pojava dolazi u drugačiju kontekstualizaciju i na svakoj etapi sagledavanja izaziva opravdanu sumnju. I u ovako relativno kratkom periodu da se primjetiti da vremenske praznine u ritmu njegovih zaduživanja pokazuju da pojedine etape njegovog poslovanja uopće nisu poznate, pa time svaka vrsta ocjene njegove imovinske snage i shodno

tome pozicije u društvu, može doći u pitanje. Iza opće konstatacije o okvirima njegovog poslovanja i ostvarenom obimu, pokazatelji o broju zaduživanja i broju kreditora dovode do promašaja.

Prateći tabelarni pregled pokazuje da je Vuk napravio 13 zaduženja kod 6 kreditora. Osim u jednom slučaju, Vuk se najčešće pojavljuje sam u ugovorima o zaduživanju. Ova svojevrsna raznovrsnost ipak ne pokazuje njegov češći boravak kod kreditora. Svojih 13 zaduživanja Vuk je napravio ipak u samo pet navrata, a u periodu od tri godine, tj. od jula 1431. do juna 1434.g. o njemu ne znamo ništa. Ta praznina je ipak oko polovine izvorišta zasvjedočenog njegovog poslovanja koju ne vidimo u dosad datim globalnim računicama ukupnog zaduživanja.

Detaljniji uvid daje još drastičniji nesklad. Vuk Petković je u toku samo jedne godine (1431.) u dva navrata napravio čak 9 zaduženja u ukupnom iznosu od preko 300 dukata. To je preko 2/3 te skoro 3/4 iznosa njegovih ukupnih zaduživanja (oko 72,3% od njegovog ukupnog zaduživanja). Ako još bliže lociramo ta dva navrata (1. februar – 4. juli 1431.g.) dolazimo do računice koja govori o trgovcu koji u samo pet mjeseci pravi zaduživanje od preko 300 dukata. Pred globalnim računicama ukupnog zaduživanja pojedinih trgovaca koje mu mogu odrediti liniju nekih relativnih prosječnosti, ovo je ipak vrh na dijagramu koji je i pokazatelj njegovog prisustva sa izuzetnom i značajnom društvenom ulogom na području Pljevalja. Prema navedenom on je ubjedljivo najjači trgovac pljevaljskog kraja u svome vremenu. Očito se dobro snalazio i u Dubrovniku. U istom tom periodu zaduživao se 9 puta ali kod svih 6 kreditora kod kojih se pojavljivao i u svojih ukupnih 13 zaduživanja. Njegovu snalažljivost, ali i kompetentnost pred dubrovačkim trgovcima u ovih 6 mjeseci ocijenili bi izuzetnom. U svemu tome on se, u jednom danu (4. jula 1431.g.), zadužio na oko 138 dukata. I to bi bio varljivi odraz zaduživanja osrednjeg ili jačeg trgovca u globalnom nizu trgovaca na širem području. No, kako taj iznos u jednom danu ugovara kod čak 5 različitih kreditora, dobijamo izraz iskazane komunikativnosti Pljevljaka sa Dubrovčanima koja premašuje sve razine ustaljenih prosječnosti koje nude aktualni globalni računi. Time u njegovom slučaju dobijamo pravi kuriozitet. U jednom poznatom kratkom poslovnom fragmentu prepoznajemo šira podneblja. Spuštanjem sa oko 6 godina izvorima potkrijepljene poslovnosti, preko 6 mjeseci angažiranijeg rada jednog trgovca dolazimo do samo jednog dana i saznanja o uspostavljanju više poslovnih kontakata kao jednom od pokazatelja dobrih kvaliteta poslovnosti pojedinca i mogućnosti tadašnjeg vremena. Vukovu značajnu

poziciju u ovom šestomjesečnom periodu i ovdje pominjanom danu pojačali bi konavoskim kontekstom, tekućim Konavoskim ratom koji je upravo ugrožavao promet i komunikaciju primorja sa zaleđem u tom vremenskom periodu.

Umjesto zaključka

Pljevljak Vuk Petković pripada manjem krugu poznatih pljevaljskih trgovaca prve polovine XV. stoljeća. Uvid u njegova zaduživanja u Dubrovniku pokazuje ga kao trgovca koji je imao razgranatu trgovinsku mrežu sa Dubrovčanima. On je bio značajan odraz izgrađene domaće poslovnosti koja je nosila trgovinske veze primorja sa zaleđem. Detaljniji uvid u proces zaduživanja kroz primjer Vuka Petkovića demonstriran je kao pokazatelj načina na koji se dalje mogu dograđivati i eksploatirati pionirska proračunavanja ukupnih zaduživanja u daljem istraživačkom radu i potrazi za sagledavanjem sveukupnog ritma kretanja i poslovnosti domaćih trgovaca.

Šerbo RASTODER

ŠTA JE MULTIKULTURALIZAM ? (Crnogorski kontekst razumijevanja ovoga pojma)

Multikultura i multikulturalizam se u posljednjoj deceniji u Crnoj Gori često spominju i pored toga što se sadržaj tih pojmova razumijeva na različite načine. Najčešće se upotrebljavaju kao omiljena deklarativna floskula u političkom govoru, kojom se po principu samodopadljivosti pokušava proklamovati neki cilj koji bi korespondirao sa modernim svjetskim trendovima. S druge strane i u svijetu se pojam multikulturalnosti razumijeva na različite načine, bilo na teorijskoj ili praktičnoj ravni. Otuda odgovor na pitanje šta je multikulturalizam nužno sadrži rizik uproščavanja i redukcije koji proizilazi iz perspektive koje ga posmatrate. Teoretičari su uočili da se multikulturalizam pojavio kao snažan indikator krize projekta moderniteta, odnosno postavljanja prava na različitost. Zato se uglavnom razumijeva u kontekstu između univerzalnog i različitog (partikularnog) i nerijetko doživljava kao liberalni odgovor na izazove savremene demokratije. U tom smislu multikulturalizam postaje civilizacijski izazov, jer prevazilazi specifičnosti svakog pojedinačnog i nacionalnog konteksta u savremenom društvu. Zato što se, nerijetko, multikulturalizam razumijeva kao brana diskriminaciji, rasizmu, te raznim oblicima asimilacije i integracije, teoretičari prave razliku između pojmova multikulturalnosti i multikulturalizma, gdje se pod prvim podrazumijeva slika društva u kulturnoj i etničkoj heterogenosti a pod drugim kao prihvaćena i prepoznata činjenica na kojoj se temelji aktuelna politika neke državne zajednice. U tom smislu su standardi multikulturalizma svakodnevno suočavani sa vrijednostima različitog i pluralnog i njegovog praktično-političkog uobličavanja i afirmisanja kroz institucije sistema. Kao primjer takve prakse najčešće se navodi Kanada koja je promovisala multikulturalizam kao zvaničnu državnu politiku. Međutim, kanadski diskurs multikulturalizma se donekle razlikuje od diskursa u starim evropskim društvima, kakvo je i crnogorsko, unutar kojih definisanje pojma multikulturalizma nužno nosi naboj istorijskih,

etničkih, konfesionalnih, socio-ekonomskih, kulturoloških, pa i državnih specifičnosti. Jer, politika multikulturalizma nužno otvara proces formiranja identiteta, unutar konteksta razlika i samim tim ustaljenih obrazaca i stereotipa na kojima počivaju slična društva. Istovremeno multikulturalizam provocira dileme između opšteg i partikularnog, odnosno ako se on razumije kao poželjni normativni kontekst ili javno dobro kojim se osnažuje stabilnost uređenog društva on postaje dio političke kulture. Uočava se da i društva koja imaju uređenja u skladu sa liberalnim i demokratskim načelima nijesu lišena pojava koje negiraju osnovne postulate multikulturalizma, posebno ako se on razumijeva kao princip koji čovjeka stavlja na prvo mjesto i ako se zna da je moguć samo onda kada društvo posjeduje sposobnost da sve "druge" prihvati na isti način kao sebe. Tada multikulturalizam postaje jedna od etičkih mogućnosti, koja negira zatvorenost i samodovoljnost i koja prihvata činjenicu da su ljudi različiti i da oni imaju različite načine života, kao i to da je svaka kultura jedna velika i otvorena mogućnost za sve njene pripadnike. Tu se već javlja problem manjine i većine, odnosno odnosa multikulturalizma i liberalizma koji je indiferentan prema grupama i počiva na principima univerzalnosti. Time se multikulturalizam javlja kao savremen izazov modernog društva. Tačnije, multikulturalizam postaje izazov unutar kojeg treba izbalansirati kolektivna i individualna prava u slobodnom i otvorenom društvu i on se u tom kontekstu razumijeva kao liberalna teorija manjinskih prava (multikulturno građanstvo) ili jedno od mogućih političkih rješenja za kulturni pluralizam. Zbog toga što se, nerijetko, u društvu javlja paralelizam između javnog i privatnog predstavljanja, ljudi često kriju partikularne aspekte svog identiteta što je osnova za nejednakosti i dominacije. Pokušaji da se realizuje ideal univerzalnog građanstva u javnoj sferi (što je jedan od osnovnih koncepata liberalizma) nužno provocira napetosti između univerzalnog i partikularnog, opšteg i posebnog. Zato se moderno čitanje liberalizma sve više razumijeva kao "politika razlika", jer klasični liberalizam ne poznaje ideju kolektivnih prava ni grupnih identiteta i zato multikulturalizam, koji počiva i na tim premisama, nije predmet sadržaja klasičnih pojmova liberalne teorije. Tolerancija se danas smatra liberalnim odgovorom na pitanje različitosti, odnosno harmonijom različitosti. Ona se kao stav, vrijednost i princip sastoji u njegovanju prakse unutar političke zajednice, koji manjinama omogućavaju da se ponašaju u skladu sa sopstvenom kulturom i da se u tome ne ograničavaju sve dotle dok ne narušavaju vrijednosti dominantne kulture. Iz toga je proistekla obaveza prihvatanja ideje distributivne pravde,

odnosno korektivne uloge države u podržavanju manjinskih kultura. Multikulturalizam zahtijeva priznavanje jednakih vrijednosti svih stabilnih i životnih zajednica unutar društva, odnosno shvatanje da se političko društvo sastoji od različitih zajednica i ne pripada ni jednoj od njih. Tačnije, ni jedna nije unaprijed ovlašćena da državu i političko društvo predstavlja kao svoje. Ona je svojina svih građana koji kao individue imaju precizno definisana prava i obaveze. U tom slučaju se radi o savremenom poimanju građanske države. I dok uglavnom savremeno razumijevanje multikulturalizma podrazumijeva promociju postojanja različitih kultura u istoj zemlji, treba naglasiti da ovaj pojam može značiti i uzajamnu izolaciju kultura u interpretaciji rasista koji su svoje shvatanje južnoafričkog multikulturalizma prepoznavali u "apartheidu", kada su različite kulture bile silom i okrutno razdvojene.

Izvan navedenog teorijskog diskursa, unutar kojeg postoje dileme koje predstavljaju globalni izazov savremenog društva, postoji i druga ravan problematike pitanja multikulturalizma, koja nije ništa manje složena i inspirativna. Suština ovoga problema je prije svega aksiom da se multikulturno društvo ne stvara, već ono proističe iz konkretne realnosti. A ona je takva, da danas u svijetu nema društva koje ima ambiciju da bude demokratsko a koje u svom kulturnom identitetu ne njeguje, odnosno ne prepoznaje, različitost civilizacijskog nasljeđa. Područje Balkana, a time i Crne Gore je postalo sinonimom različitosti, koje je u vrijeme buđenja nacionalne svijesti i formiranja nacionalnih pokreta, sa krajnjim ciljem formiranja nacionalnih država, postalo tradicionalno konfliktno sa izvoristima koja su se najčešće pronalazila u različitom poimanju ishodišta identiteta. Tako tokom XIX, a posebno u XX vijeku, dolazi do procesa spajanja vjerskog i nacionalnog i samim tim, autohtoni multikulturalizam koji je uvijek postojao nezavisno od načina njegovog shvatanja, dobija i nacionalni kontekst. Zato se danas multikulturno društvo istovremeno vezuje za etničku posebnost i koegzistenciju etničkih zajednica. U teorijskoj ravni bi to značilo da multikulturalizma nema bez pluralizma i demokratije, odnosno ambijenta unutar kojeg se ono prepoznaje kao vrijednost i unutar kojeg postoje autentični promoteri tih vrijednosti. Zato je svako društvo multikulturno samom činjenicom što u osnovi sopstvenog identiteta ima različite slojeve nasljeđa. Pogotovu je danas besmisleno govoriti o čistoti bilo kojeg društva, jer jednostavno na granicama kultura ne postoje carinici. Međutim, prepoznavanje različitosti nasljeđa je osnovna sadržina kulturnog identiteta i politike samopotvrđivanja. To je univerzalna odrednica svih

kulturnih naroda. Tu se već dolazi u najosetljiviju ravan svih balkanskih društava, koja su svoj identitet u principu pokušavala da izgrade potiranjem identiteta drugog, stvarajući na taj način unikulturni model kao dominantan oblik dominacije jednog subjekta. Zrela društva uglavnom biraju priču koja im daje osnovu za optimizam čiji je sadržaj prevashodno kulturološki, a manje politički, unutar kojeg se različitost kultura i nacija vidi kao prednost, a ne kao hendikep. Takvu vrstu civilizacijske emancipacije imaju društva koja ne sumnjaju u osnovu sopstvenog identiteta i koja u poznavanju i njegovanju različitih kulturnih sadržaja vide mogućnost za osposobljavanje za globalnu civilizacijsku komunikaciju. Dakle, činjenica da u nekoj sredini postoji različito civilizacijsko nasleđe u istorijskom smislu i da postoje različite etnički subjekti, ne znači i da je to po principu automatizma multikulturno i multinacionalno društvo. Takvo društvo je realnost, dok je multikulturalizam oblik kulturne politike koja teži ravnopravnom koegzistiranju kultura. S druge strane multinacionalnost na ravni realnog u demokratskom poimanju toga pojma znači koegzistenciju prethodno identifikovanih etničkih subjekata. Ona se prepoznaje po stepenu heterogenosti učesnika. Teoretičari ove problematike češće upotrebljavaju pojam interkulturalizam pod kojim prepoznaju kulturnu politiku koja pretpostavlja uzajamnost, ravnopravnu i punopravnu razmjenu među svim kulturama koje su u kontaktu. Za razliku od multikulturalizma, interkulturalizam je dinamičan pojam kao kulturna strategija na djelu. Interkulturalizam polazi od uvjerenja da postajemo bogatije osobe saznanjem i iskustvima o različitim kulturama u susretanju, te on podrazumijeva ne samo poštovanje i prihvatanje razlika, već i svijest o potrebi dodira i znanja sa drugim kulturama. Odnosno, polazi se od pretpostavke da je najmanja moguća razlika među ljudskim bićima ona koja postoji među jednojajčanim blizancima. Njima je i nasljeđe i okruženje isto. Ipak oni razlikuju jedan drugoga i uspostavljaju odnos koji polazi od te razlike. Dakle, različitost je osnova komunikacije, odnosno zajednica iskustva je ono što predstavlja osnovu za uspostavljanje komunikacije. Pri tome, komunikacija zavisi od stepena zajedničkog iskustva, ukoliko je ono veće komunikacija je lakša i obratno. Međutim suštinsko pitanje multikulturalizma se prepoznaje u sposobnosti društva da slobodno komunicira unutar različitog kulturološkog konteksta i dinamizira interkulturnu razmjenu kroz postojanje organizovanih subjekata koji u afirmaciji sopstvenog nasljeđa imaju mogućnost samopotvrđivanja. Zbog toga samo demokratska društva mogu biti stvarno multikulturna društva. Nedemokratska društva simuliraju multikulturu na način što centri

moći mehanizmima kontrole diktiraju sadržaj kulturne razmjene i obim njegovanja multikulturalnosti (kakav smo imali slučaj u komunizmu). Umjesto da moja sloboda bude ograničena slobodom drugih, ona je na ovim prostorima u jednom vremenu bila shvaćena i prihvaćena kao sredstvo negacije samog pojma slobode. U takvom ambijentu je dijalog bio simulacija i zato je stran kao način komunikacije. U stvari, netolerancija se na ovim prostorima hranila neznanjem, te je edukacija i emancipacija prioritetni društveni cilj. Često se prepoznatljivi recidivi netolerancije pokušavaju pretvoriti u opšta načela pomoću kojih bi se homogenizovala određena grupacija po principu permanetne proizvodnje "neprijatelja". Zato su takva društva nužno zatvorena. S druge strane, multikulturalna društva činjenicom da su otvorena unutra, sposobna su i za komunikaciju sa spoljnim svijetom. U tom smislu Crna Gora može biti dobar primjer na Balkanu. Ne samo zato što objektivno na ravni politike, želi valorizovati svoju "priču" o multietničkom, a time i multikulturalnom skladu, za šta objektivno ima istorijsko uporište i što se takva priča u biti razlikuje od paranoične i ksenofobične "priče" unutar različitih "teorija zavjere", već prije svega zato što se nazire volja kojom bi takva priča bila osnažena i konkretnim pomacima. Sa stanovišta države to znači ravnopravan tretman različitih kulturnih zajednica (što još nije slučaj), heterogenost konzumenata kulture (u tom smislu su vidljivi pomaci) i institucionalizacija kulturne i nacionalne heterogenosti (u tom smislu se prave početni pomaci).

U svim ovim društvima u tranziciji se problem demokratizacije primarno pojavio kao pitanje zaštite manjinskih prava. Ona društva koja su uspjela da uspostave demokratsku vlast na osnovu refleksije izbora su uspješno premostila prvu fazu tranzicije. Ona koja su umjesto izbora odabrala silu, ušla su u zonu permanetne destrukcije i njih tek očekuje proces izgradnje demokratske infrastrukture. U tom kontekstu Crna Gora je s jedne strane još na početku legitimisanja državnog okvira i u procesu izbora sopstvene identifikacije kao nacionalne državne ili političke zajednice i sa tog stanovišta čini ambijentalan okvir relativno (ne)povoljan za daljnji proces unutrašnje demokratizacije, pa time i daljnje demokratizacije međunacionalnih odnosa. U tom smislu se već naziru procesi i pojave koje multikulturalizam prepoznaju kao osnovu humanog razvoja. Prihvatanjem evropskog koncepta razvoja i osnovnog svatanja kulturnih prava iskazanih u preambuli Evropske kulturne konvencije iz 1954.godine, koja predstavlja polaznu tačku za politiku kulturne saradnje Savjeta Evrope, Crna Gora nastoji postati dio evropskog društva. U tom smislu Evropska deklaracija o

kulturnim ciljevima usvojena na konferenciji ministara kulture u Berlinu 1984. godine, kada je prihvaćena ideja da raznolikost baštine predstavlja kulturno bogatstvo koje čini osnovu napretka ka evropskom jedinstvu, kao i Završna deklaracija sa Prvog samita šefova i vlada Savjeta Evrope (Beč, 8-9. oktobar 1993) kojom je ustanovljeno da će evropska kulturna saradnja imati sve značajniju ulogu u pomaganju i održavanju demokratije i stabilnosti kroz isticanje pozitivnog stava prema kulturnim razlikama, sve više predstvaljaju evropski kontekst razumijevanja ovoga pitanja u Crnoj Gori. Poseban značaj u procesima implementacije evropskih vrijednosti i shvaćanja multikulturalizma se pridaje Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina iz 1995. godine. Načela iz ove konvencije: nediskriminatorski odnos prema identitetu (vjeroispovijesti, jeziku, tradiciji, kulturnoj baštini); omogućavanje upoznavanja kulture, jezika i istorije manjina, naročito kroz formiranje nezavisnih institucija, te učešće u kulturnom, društvenom i ekonomskom životu nacionalne zajednice postaju i dio nekih ključnih dokumenata u oblasti kulturne i obrazovne politike, te programskih principa medija u Crnoj Gori. U "Knjizi promjena" iz 2001. godine, ključnom dokumentu reforme obrazovanja u Crnoj Gori, kao principi na kojem će počivati reforma obrazovnog sistema navedeni su pored ostalih i principi "jednakih mogućnosti" (*pravo na obrazovanje svih bez obzira na pol, socijalno i kulturno porijeklo, vjeroispovijest, nacionalnu pripadnost, fizičku i psihičku konstituciju i princip*) i "interkulturalizacije": *...Priprema mladih za život u multikulturnom društvu i osposobljavanje za poštovanje vrijednosti kao što su tolerancija, mir, vjerske i rasne i sve druge razlike podrazumijeva dezideologizaciju obrazovanja...* To u praksi znači dodatnu afirmaciju principa multikulturalizma u politici obrazovanja, u kojoj školovanje na jeziku manjina već ima zavidnu tradiciju. Cilj je da vrijednosti multikulturalizma budu prožete kroz cjelokupni obrazovni sistem. U tom smislu su već napravljeni značajni pomaci u izradi novih udžbenika (posebno istorije), koji su svojim ranijim sadržajima bili negacija ovih principa, kao i novih predmeta (građansko obrazovanje). Brojne NVO od sredine devedesetih svestrano rade na podizanju svijesti i kapaciteta unutar koncepta multikulturalizma kao bitnog aspekta humanog razvoja. Pošto je shvaćen značaj medija u promociji ideja multikulturalizma, posebno i s obzirom na iskustvo sa početka devedesetih, kada su mediji i u Crnoj Gori bili promotori svih oblika netrpeljivosti i centri propagande rata, unutar procesa transformacije medija u javni servis, multikulturalizam je naglašen kao bitan aspekt programskih principa i standarda. Pored programa na jezi-

cima manjina (za sada samo albanske), koji postoje od ranije, nastoje se uvesti i programi za Rome na romskom jeziku. U Programskim principima i standardima RTCG kao javnog servisa, kao jedan od vodećih principa stoji i sljedeće: *"RTCG afirmišre crnogorski nacionalni i kulturni identitet i jezik i promoviše vrijednosti crnogorskog multikulturalnog društva u svoj njegovoj raznolikosti. RTCG emituje, podstiče i afirmiše multikulturalno stvaralaštvo Crne Gore i sama mu doprinosi vlastitom produkcijom."*

Iz svega navedenog jasno proističe zaključak da je u Crnoj Gori multikulturalizam prepoznat kao bitna osnova humanog razvoja i da proces multikulturalnih prožimanja poprima institucionalan okvir i bitan segment razvoja perspektive društva u Crnoj Gori.

Ivana GAJOVIĆ

REGIONALNI PLAN AKCIJE ZA BALKAN

usvojen od strane učesnika BALKANSKE REGIONALNE KONFERENCIJE O PREVENCIJI KONFLIKTA I IZGRADNJI MIRA

koju je organizovala Nansen dijalog mreža u saradnji sa Alban-
skim Projektom za mir i razoružanje i Bugarskom školom politike u Igalu
4-6. novembra 2004.

BALKANSKI REGIONALNI PLAN ZA TRAJNI MIR

Na osnovu Preporuke broj 27, sadržane u izvještaju Generalnog sekretara Ujedinjenih Nacija, gospodina Kofija Anana a koja se odnosila na prevenciju oružanih konflikata (jun 2001. godine), Evropski centar za prevenciju konflikata (ECCP) iz Holandije je 2002. godine pristupio realizaciji dvogodišnjeg programa istraživanja, konsultacija i diskusija na temu prevencije konflikata i izgradnje mira koje će rezultirati organizovanjem regionalnih konferencija u toku 2004. godine u 15 regiona svijeta. Pomenute regionalne konferencije prethode i priprema su za generanu Međunarodnu konferenciju koja će biti održana u sjedištu UN-a, u Njujorku, 2005. godine.

Osnovni ciljevi ovog programa su:

- Povećati efikasnost djelovanja u domenu prevencije konflikata
- Istražiti ulogu civilnog društva i nevladinog sektora u prevenciji konflikata
- Unaprijediti interakciju između UN-a, civilnog društva, regionalnih organizacija i vlada kako bi se postigao što organizovaniji i sinhronizovani pristup prevenciji konflikata
- Konstituisanje i aktiviranje regionalne mreže za pitanja prevencije konflikata uvezivanjem NVO sektora, institucija, sub-regionalnih mreža, stručnjaka i aktivista

- “Proizvesti” Plan akcije UN-a ili Protokol o prevenciji konflikata u najširem smislu sa mogućnošću njegovog realizovanja kroz Rezoluciju Savjeta bezbjednosti kako bi se motivisala međunarodna zajednica u traženju nenasilnih rješenja konflikata u dekadi koja je pred nama

Nansen dijalog centar Crna Gora je od septembra 2003. godine koordinirao ovaj proces za Crnu Goru. U početnoj fazi su obavljani bilateralni sastanci sa predstavnicima nevladinih organizacija, koje se bave prevencijom konflikata/mirovnim inicijativama, predstavnicima lokalnih/državnih vlasti, međunarodnih organizacija, predstavnicima Univerziteta Crne Gore, medija. Nacionalna konferencija o prevenciji oružanih konflikata i izgradnji mira održana je 10. jula 2004. godine na Pravnom fakultetu uz učešće relevantnih predstavnika nevladinog sektora, međunarodnih organizacija, državne/lokalne vlasti, akademskog svijeta i medija. Kroz plenarni dio i rad u četiri radne grupe (Obrazovanje za mir, govor razumijevanja i govor mrženje; Interakcija između civilnog sektora, vlasti i međunarodnih organizacija u oblasti bezbjednosti i socio-ekonomskih aspekata prevencije konflikata; Interkulturalizam, inter-religijski dijalog, nenasilna komunikacija; i Suočavanje s prošlošću-dobri primjeri), formulisane su preporuke za djelovanje u pravcu prevencije konflikata i izgradnje mira za Crnu Goru u narednih 10 godina. Nacionalna konferencija je ujedno bila i priprema za Regionalnu konferenciju.

Evropski centar za prevenciju konflikta (ECCP) djeluje kao sekretarijat koji će pratiti realizaciju ovog procesa. Ovaj Centar je, za područja Balkana, angažovao Nansen dijalog mrežu da preuzme ulogu Regionalnog inicijatora ovog procesa. Nansen dijalog mreža, preko svojih osam centara u: Osijeku, Banjaluci, Mostaru, Sarajevu, Podgorici, Beogradu, Kosovskoj Mitrovici i Prištini, i partnerskim organizacijama iz Bugarske i Albanije pripremao je i organizovao Regionalnu konferenciju o izgradnji mira i prevenciji konflikta za područje Balkana.

Nansen dijalog mreža je u saradnji sa partnerskim organizacijama, Bugarskom školom politike i Albanskim mirovnim projektom o razoružanju, organizovala je Balkansku regionalnu konferenciju o prevenciji konflikta i izgradnji mira od 4. do 6. novembra u Igalu. Ovo je jedna od 15 regionalnih konferencija koje se održavaju u okviru Globalnog partnerstva o prevenciji oružanog konflikta.

Nakon konsultativnog procesa i osam nacionalnih konferencija u regionu, ova konferencija okupila je oko 140 učesnika ovih procesa iz bivših jugoslovenskih republika, Albanije, i Bugarske, koji su nakon trodnevnog rada formulisali **Regionalni akcioni plan kao zajedničku platformu za prevenciju konflikata i izgradnju mira na Balkanu**. Glavni cilj ovog procesa je stvaranje održivog partnerstva između vlasti i civilnog društva u izgradnji društava gdje će mehanizmi i procesi za prevenciju konflikata biti institucionalizovani na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou.

Rad konferencije bio je baziran na principima: *mirni suživot i nenasilje, vrijednosti baziranih na Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, različitosti i multikulturalizam, prevencija konflikata umjesto rješavanja krize, održivi razvoj, odgovornost i transparentnost, partnerstvo između vladinog, nevladinog sektora, lokalnih i međunarodnih organizacija u prevenciji konflikata, pomirenje u regionu, inkluzivnost i ravnopravnost, lična bezbjednost ljudi i vrijednosti dijaloga.*

Rezultat ovog trodnevnog rada su preporuke i zaključci koji će biti upućeni predstavnicima vlasti, međunarodnim organizacijama, donatorima i medijima. Preporuke će, kao dio Regionalnog akcionog plana, biti inkorporirane u Globalni akcioni plan kojim će rezultirati Globalna konferencija o prevenciji konflikata i izgradnji mira u julu 2005 godine, u sjedištu Ujedinjenih nacija u Njujorku.

Ivana Gajović
Kordinatorica u Nansen dijalog centru

Uvod

U preporuci broj 27 u svojem izvještaju o Prevenciji oružanih sukoba (2001), generalni sekretar UN-a, Kofi Anan "poziva NVO-e koje se bave prevencijom konflikta da organizuju međunarodnu konferenciju lokalnih, nacionalnih i međunarodnih NVO-a na temu njihove uloge u prevenciji konflikta i buduće interakcije sa Ujedinjenim Nacijama u ovoj oblasti."

Kao odgovor na ovaj poziv, NVO-e širom svijeta su se udružile i formirale Globalno partnerstvo za prevenciju oružanih konflikata (GPPAC), kako bi unaprijedili ulogu civilnog društva u prevenciji konflikta i izgradnji mira, te ojačali praternstvo između organizacija civilnog društva, vlada, regionalnih organizacija i UN-a.

Različitost je ključni element u konfliktu i prevenciji konflikta i izgradnji mira. Iz tog razloga Globalno partnerstvo je iniciralo 15 regionalnih

procesa, od kojih će svaki razviti Plan Akcije zasnovan na njihovim vlastitim iskustvima, potrebama i društvenoj, kulturnoj i političkoj realnosti. Svi ovi Regionalni Planovi Akcije činiće osnovu za Globalni Plan Akcije, koji će biti predstavljen i razmatran na Globalnoj konferenciji u sjedištu UN-a u Njujorku 19.-21. jula 2005.

Ovaj Plan Akcije odražava rezultat procesa konsultacija na lokalnom nivou i nacionalnih konferencija unutar regiona, u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu, Makedoniji, Crnoj Gori i Srbiji, završno sa Regionalnom balkanskom konferencijom, koja je održana u Igalu, u Crnoj Gori, 4.-6. novembra 2004. Na Konferenciji se okupilo oko 125 učesnika, a organizator je bila Nansen dijalog mreža u saradnji sa Obrazovnim projektom za mir i razoružanje u Albaniji i Bugarskom školom politike.

Ciljevi

Kao rezultat prethodnih oružanih konflikata, područje Balkana je i dalje region velikih tenzija, region u kojem nasilni konflikti još uvijek postoje i gdje nasilje predstavlja prijetnju. Situacija vezana za genezu oružanih konflikata, kao i trenutna situacija, razlikuju se u svakoj od zemalja i treba da bude posebno tretirana na državnom nivou od strane zemalja učesnica Globalnog partnerstva za prevenciju od oružanog konflikta.

U protekloj deceniji učinjeno je mnogo napora na prevenciji konflikta i izgradnji mira u regionu Balkana. Ovi napori su poboljšali situaciju u odnosu na onu od prije 10 godina, ali nijesu još uvijek stvorili održivi mir.

Naš krajnji cilj je da doprinesemo uspješnom, održivom miru širom balkanskog regiona i da izgradimo društva gdje će efektni mehanizmi upravljanja konfliktom i prevencije konflikta biti institucionalizovani na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou.

U tom cilju, ovaj Plan Akcije predstavlja osnovu za zajedničku platformu NVO-a koje se bave prevencijom konflikta i izgradnjom mira širom Balkana.

Vodeći principi — u što mi vjerujemo

1. Koegzistencija u miru i nenasilje

Ključ za mir na Balkanu predstavljaju izgradnja mirne koegzistencije različitih zajednica u regionu i demilitarizovana društva u kojima se konfliktima upravlja na nenasilan način.

2. Vrijednosti sadržane u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima.

Ljudska prava moraju posmatrati sve vlade, organizacije civilnog društva i pojedinci. Posebno vodimo računa o pravu na bezbjednost i pravu na život, slobodu kretanja, nediskriminaciju i jednake mogućnosti za sve. Briga o ljudskim pravima je centralna u našem radu i treba je uključiti u svaki rad na prevenciji konflikta, tako da ljudsko dostojanstvo bude cijenjeno kao što treba.

3. Različitost i multikulturalizam

Mi različitost prepoznamo kao vrijednost i vjerujemo da razlike mogu biti izvor snage. Promocija i zaštita prava etničkih, nacionalnih, polnih, seksualnih i drugih manjina zauzimaju centralno mjesto u našem radu.

4. Pomak od upravljanja krizom ka prevenciji konflikta i izgradnji mira

Mi vjerujemo da je došlo vrijeme da se pređe sa kratkoročnog gledanja na konflikt, koje stavlja naglasak na rješavanje krize pošto je ona već nastala, ka srednjoročnom i dugoročnom pristupu prevenciji konflikta i izgradnji mira na svim nivoima naših društava.

5. Održivost

Da buduće generacije ne bi naslijedile osiromašene društvene, ekonomske i prirodne resurse, mi podržavamo princip održivog razvoja kroz naš rad. Kao dio održivosti, pozivamo na jačanje lokalnih institucija koje se bave prevencijom konflikta i izgradnjom mira, kako bi osigurali dugoročni mir i prosperitet u regionu.

6. Odgovornost i transparentnost

Da bi obezbijedili da državne institucije i institucije u regionu imaju sposobnost da zadovolje potrebe građana, snažno zagovaramo odgovornost i transparentnost kao ključne elemente u praksi svih institucija i programa u regionu.

7. Partnerstvo vlada, organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija za prevenciju konflikta

Da bi se bavili kompleksnim pitanjima izgradnje mira i prevencije konflikta, potrebno je više saradnje, koordinacije i razmjene znanja između vlada,

organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou. Uloga organizacija civilnog društva u prevenciji konflikta mora biti bolje prepoznata, zbog njenog bitnog uticaja na zajednicu i lokalni nivo.

8. Pomirenje

Mi cijenimo pomirenje i ponovnu izgradnju prekinutih odnosa kao dio prevencije konflikta i izgradnje mira u regionu, istovremeno priznavajući pravo svakoj osobi da sama izabere kad i da li želi da oprost i da se izmiri. Organizacije civilnog društva igraju ključnu ulogu u procesima pomirenja na lokalnom i regionalnom nivou.

9. Inkluzivnost i jednakost

U našem radu na izgradnji mira, primjenjujemo vrijednosti inkluzivnosti i jednakosti da bi osigurali demokratski proces i učešće svih relevantnih aktera.

10. Pomak od nacionalne bezbjednosti ka ljudskoj bezbjednosti

Mi afirmišemo paradigmu ljudske bezbjednosti u našem radu. Posvećeni smo promociji lične bezbjednosti ljudi u svim njenim vidovima: fizičke bezbjednosti, socio-ekonomske sigurnosti i poštovanja ljudskog dostojanstva i identiteta.

11. Dijalog

Radeći kao organizacije civilnog društva, smatramo da je dijalog jedno od glavnih sredstava za prevenciju konflikta i izgradnju mira. Dijalog promovise razumijevanje i odnose koji će doprinijeti naporima na održivoj izgradnji mira na svim nivoima u društvu.

12. Poštovanje Međunarodnog prava i njegovih instrumenata

Da bi se adekvatno odgovorilo na legat nekažnjavanja nasilja u regionu Balkana, mi podržavamo međunarodno pravo i instrumente koji nude zaštitu i zakonsku pravdu. Povelja Ujedinjenih nacija, Konvencija o pravima djeteta, Konvencija o eliminaciji svih oblika nasilja prema ženama, i Rezolucija 1325 Savjeta bezbjednosti UN-a o Ženama, miru i bezbjednosti, čine okvir za obezbjeđivanje zakonske pravde i zaštite za najranjivije kategorije stanovništva u regionu.

Kroz proces konsultacija na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou, prepoznali smo sljedeće oblasti kao najznačajnije za prevenciju konflikta i izgradnju mira u regionu Balkana:

- *Obrazovanje za mir*
- *Interetnički dijalog, ljudska prava, manjine i ljudska bezbjednost*
- *Rodna perspektiva i uloga žena u izgradnji mira*
- *Povratnici i integracija*
- *Tranzicioni procesi i EU integracija*
- *Uloga religijskih zajednica u izgradnji mira*
- *Suočavanje sa prošlošću*
- *Interakcija različitih nivoa i aktera uključujući međunarodne organizacije, vlade i organizacije civilnog društva*

Mi stoga upućujemo međunarodnoj javnosti sljedeće preporuke.

1. Obrazovanje za mir

Cilj je uvesti obrazovanje za mir u sve sektore društva uključujući škole, porodice, zajednice, medije, organizacije civilnog društva, javne aktere i religijske zajednice, kako bi se ojačali kapaciteti građana i društva da se bave konfliktom na nenasilan način i da transformišu destruktivni konflikt u dijalog. Obrazovanje za mir može spriječiti nasilje i olakšati značajnu promjenu ličnog mentaliteta i ponašanja zajednice, kako bi se obezbijedilo održivo okruženje mira. Obrazovanje za mir može pomoći da se stvore uslovi u kojima se mogu ostvariti i očuvati povjerenje i pomirenje u regionu.

PREPORUKE

Vladama država preporučujemo da:

- Uključe obrazovanje za mir u odgovarajuće školske predmete (kao što su građansko obrazovanje, etika i istorija), kao i u među-programске i van-programске aktivnosti na svim nivoima, od osnovne škole do post-diplomskih studija i specijalizacija;
- Kreiraju program obrazovanja za mir kroz saradnju predstavnika vlada, NVO-a, predavača/trenera/aktivista u oblasti obrazovanja za mir, i da se

fokusiraju na pitanja kao što su tolerancija među kulturama, ljudska prava, razoružanje i rješavanje konflikta. Školske udžbenike treba provjeriti i preurediti tako da se uklone pristrasnost i propaganda a uključe ljudska prava, uz konsultovanje NVO-a i stručnjaka za mir.

- Obezbijede da školski sistem i odlučivanje u oblasti obrazovanja budu u skladu sa lokalnim potrebama (kao što su obrazovanje na različitim jezicima i obrazovanje djece sa posebnim potrebama), da se osnaže uspješni lokalni prosvjetni radnici, i da škole postanu nenasilne institucije za održivi mir u društvu;
- Povećaju troškove za obrazovanje za mir i uključe obrazovanje za mir u sve nacionalne strategije obrazovanja;
- Obezbijede obuku učitelja, profesora i pedagoga da izvode nastavu obrazovanja za mir. Ovo uključuje obaveznu obuku predavača.

Akterima civilnog društva preporučujemo da:

- Rade zajedno, kroz partnerstva i mreže za obrazovanje, da razviju program obrazovanja za mir i standarde za specifična pitanja koja se tiču regiona, uključujući, ali ne ograničavajući se na: višejezično obrazovanje, obrazovanje za građansku demokratiju, obrazovanje za održivi razvoj, i kritičko mišljenje. Program i metodologija treba da promovišu aktivno učenje, kao što je «učenje kroz iskustvo»;
- Stvore prostor za obrazovanje u kojem se mogu gajiti tolerancija i međusobno razumijevanje, naročito u podijeljenim i etnički raznolikim društvima;
- Rade transparentno, nezavisno od prioriteta političkih partija, donatora ili drugih aktera, i u interesu razvoja obrazovanja za mir unutar društva;
- Uključe članove dijaspora iz regiona Balkana u obrazovanje za izgradnju mira i prevenciju konflikta.

Lokalnim zajednicama preporučujemo da:

- Formiraju koordinaciono tijelo za razvoj strategije obrazovanja za mir na lokalnom nivou, uz aktivno učešće svih zainteresovanih aktera.

Strategija treba da uključi izradu programa za obrazovanje za mir, treba da se zasniva na sveobuhvatnom istraživanju potreba lokalnih ciljnih grupa, i njeni korisnici treba da budu svi članovi zajednice;

- Olakšaju implementaciju i promociju aktivnosti obrazovanja za mir kroz konkretno učešće zajednice i medija, kao što su mirovni radio, TV, i interaktivni web-sajtovi za obrazovanje za mir.

Medijima preporučujemo da:

- Obrazuju i obučavaju novinare o standardima i praksi mirovnog novinarstva koje promoviše pozitivne, uravnotežene i nenasilne poruke i svim medijima;
- Razviju etički kodeks za izvještavanje o osjetljivim humanitarnim pitanjima a posebno o nasilnim konfliktima i ratu.
- Rade sa nevladinim organizacijama, vladama i svim akterima na promociji vrijednosti i modela mira i nenasilja.

Političkim partijama preporučujemo da:

- Podrže obrazovanje i obuku političara i članova partija (posebno mladih političara i budućih donosioca odluka) za kulturu mira, nenasilje, i nenasilno rješavanje konflikta.

Sportskim i kulturnim institucijama preporučujemo da:

- Sarađuju sa NVO-ima na promociji mira kroz sportske i kulturne događaje, i da uključe rodnu perspektivu u taj proces.

Međunarodnim nevladinim organizacijama, međunarodnim organizacijama i UN agencijama preporučujemo da:

- Budu partner regionalnim akterima u implementaciji i promociji obrazovanja za mir, uključujući i obrazovanje o međunarodnom humanitarnom pravu, kao i da pomognu u koordinaciji i nadgledanju napora na izgradnji mira. Ovaj proces mora uključiti dvosmjernu razmjenu i dijalog sa lokalnim akterima.

2. Interetnički dijalog, ljudska prava, manjine i ljudska bezbjednost

Suštinski je važno da vlade i organizacije civilnog društva sarađuju produktivno kroz usklađenu akciju, kritički dijalog i stalni monitoring, kako bi promovisali ljudsku bezbjednost, rast i održivi razvoj tolerantnih, etnički raznolikih društava. Međunarodni vladini i nevladini akteri igraju ključnu ulogu u omogućavanju i kreiranju prostora za produktivan angažman u ovom području.

PREPORUKE

Vladama država preporučujemo da:

- Promovišu interkulturalizam kao opšte dobro, tako što će:
  - Reformisati zakonodavstvo u skladu sa međunarodnim standardima, sa posebnim naglaskom na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, i ustanoviti kriterijume specifične za svaki region, kao što su religija i jezik kao sredstva za promovisanja ovih prava;
  - Pratiti aktivnu implementaciju i izvještavanje o međunarodnim obavezama, uključujući sve ugovore i konvencije;
  - Promovisati razvoj kapaciteta i senzibilisati vlast i civilno društvo prema obrazovanju za mir, uz podršku međunarodnih organizacija;
  - Povećati transparentnost u radu i efikasnost državnih institucija odgovornih za zaštitu ljudskih prava;
  - Promovisati jednaku i proporcionalnu zastupljenost etničkih grupa u državnim institucijama;
  - Institucionalizovati inter-etnički dijalog kroz formalne i neformalne mehanizme unutar države, medija i civilnih organizacija.
- Osnuju specijalni Komitet Ministara Zapadnog Balkana koji bi koordinirao institucionalnu saradnju na promociji i zaštiti ljudskih prava i ljudske bezbjednosti, koristeći indikatore konflikta i sisteme ranog upozoravanja kao mehanizme za posmatranje, odgovor i prevenciju. Komitet mora funkcionisati na konsultativnoj, inkluzivnoj osnovi koja otvara značajan prostor za učešće civilnog društva.

Međunarodnim organizacijama preporučujemo da:

- Obezbjede stratešku i ciljanu pomoć lokalnim i regionalnim mehanizmima, te da rade na pronalaženju rješenja za inter-etničke i bez-

bjednosne izazove, kroz adekvatno održivo finansiranje i političku podršku;

- Prepoznaju značaj ekonomskog razvoja unutar multi-etničkih zajednica u regionu kao važnu polaznu tačku za promociju inter-etničkog dijaloga, te da obezbijede odgovarajuću održivu podršku u ovom području;
- Podrže legitimne lokalne aktere koji se angažuju na dijalogu o pomirenju u dobroj volji, i da ponude odgovarajuću zaštitu i podršku, uključujući i razvoj kapaciteta vladinih, civilnih i medijskih aktera;
- Prepoznaju potencijalne prijetnje i negativni uticaj za region od neuspjeha u uspostavljanju i promovisanju direktnog dijaloga između zvaničnog Beograda i Prištine.

Medijima preporučujemo da:

- Podrže zakonske reforme u pravcu promovisanja standarda odgovornog izvještavanja i kreiraju prostor za produktivan dijalog o pitanjima od zajedničke brige i interesa, sa pomirenjem i tolerancijom kao glavnim ciljevima;
- Razviju funkcionalne mehanizme za razmjenu informacija na regionalnom nivou kako bi se izgradilo razumijevanje i poštovala etnička različitost, kao i razmjenjivali pozitivni primjeri.

Organizacijama civilnog društva preporučujemo da:

- Prepoznaju značaj rada na stvaranju inkluzivnog, raznolikog i aktivnog civilnog društva – sa posebnim naglaskom na potrebe ranjivih grupa – kroz promociju tolerancije, i da podrže razvoj lokalnih kapaciteta na individualnom i organizacionom nivou i kroz lokalne i regionalne civilne mreže.

3. Izgradnja mira kroz rodnu perspektivu / Žene u izgradnji mira

Uvod

Žene u regionu povećale su nivo znanja i svijesti o rodnim perspektivama i ženskim ljudskim pravima, što je rezultiralo povećanjem pažnje za rad žena na izgradnji mira. Zagovarači rodne jednakosti promovišu zajed-

nički regionalni pristup koji bi mogao odgovoriti uslovima i potrebama žena i muškaraca u svakoj državi.

Gradeći na ovim prednostima, cilj je razviti regionalnu platformu koja će ohrabriti žene i muškarce da uključe doprinose žena podizanju svijesti o pitanjima pola i roda u sve programe o prevenciji i rješavanju konflikta, izgradnji i održavanju mira, kao i rekonstrukciji i izgradnji društva na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou. Dobra strategija o rodnoj svjesnosti je jedan od uslova za održiv mir u čitavom regionu.

PREPORUKE

Nevladinim organizacijama preporučujemo da:

- Uspostave kanale informisanja i komunikacije među ženskim grupama i organizacijama civilnog društva u regionu kako bi: prikupljale informacije o ženskim doprinosima izgradnji mira; publikovali dostignuća, napore i probleme; uzimale u obzir specifične lokalne karakteristike; istraživale i analizirale mogućnosti, probleme i prepreke; promovisale rad, dokumente i dobru praksu kroz javne debate, medije i kampanje; širile informacije i materijale u cilju povećanja svjesnosti o perspektivama rodnih vrijednosti;
- Pomognu ženskim mrežama da iniciraju regionalnu platformu sa strategijom za primjenu rodnih perspektiva u izgradnji mira. Mreže treba da uključe i žene i muškarce, i da budu sačinjene od ženskih grupa, civilnih inicijativa, institucija, međunarodnih organizacija, i drugih NVO-a čiji rad nije fokusiran isključivo na rodnu svjesnost.

Vladama država preporučujemo da:

- Obezbijede budžet koji će podržavati rad na izgradnji mira sa senzibilitetom za rodnu perspektivu;
- Ispune obaveze koje proizilaze iz međunarodnih pravnih instrumenata i instrumenata UN-a koje su prihvatili i ratifikovali, i da integrišu ove norme u svoj rad;
- Izvještavaju i informišu javnost o svojim međunarodnim obavezama i progresu u implementaciji;

- Povećaju nivo znanja i svijesti o rodnoj perspektivi unutar svojih struktura.

Međunarodnim organizacijama u regionu preporučujemo da:

- Kreiraju zajedničku strategiju pristupa prioritetnim pitanjima u izgradnji mira i bezbjednosti;
- Uspostave saradnju i jasne kanale informisanja i komunikacija između lokalnih, regionalnih i međunarodnih organizacija;
- Podignu nivo znanja i svijesti o rodnim perspektivama u svojem radu;

Ujedinjenim Nacijama preporučujemo da:

- Nastave sa povećanjem broja žena zaposlenih na svim nivoima u UN-u;
- Razviju načine direktnog pristupa za preporuke i prijedloge od strane aktivista u regionu.

4. Povratnici i integracija

Region Balkana se suočava sa političkom nestabilnošću i nejednakim ekonomskim razvojem, nedostatkom transparentnosti, problemima opšte bezbjednosti i nedostatkom vladavine prava. S obzirom na nezvanične procjene o jednom milionu izbjeglih i interno raseljenih lica, cilj je stvoriti uslove za održiv povratak i integraciju izbjeglih i interno raseljenih lica u regionu i jačanje demokratskog razvoja.

PREPORUKE

Vladama država preporučujemo da:

- Razviju funkcionalne regionalne mehanizme za saradnju i dijalog između njih samih, i da doprinesu dugoročnom rješenju pitanja izbjeglih u regionu. Vlade sa pozitivnim iskustvima treba da preuzmu vodeću ulogu u ovom radu;
- Harmonizuju nacionalno zakonodavstvo sa međunarodnim standardima ljudskih prava i manjinskih prava;

- Sprovedu vladavinu prava na svim nivoima u skladu sa međunarodnim ljudskim pravima, uključujući prava manjina, sa posebnim fokusom na bezbjednost, slobodu kretanja i pristup javnim službama, kako bi se unaprijedili procesi povratka i integracije;
- Imaju pošten pristup procesu povratka i rade transparentno i sa jasnim indikatorima na realizaciji procesa povratka, prava na dom i prava na jednaku šansu;
- Razviju strategije za regionalni ekonomski razvoj sa posebnim fokusom na područja potencijalnog povratka.

Organizacijama civilnog društva preporučujemo da:

- Ojačaju i prošire postojeće mreže koje se bave pitanjima izbjeglih i interno raseljenih lica;
- Uspostave mehanizme razmjene informacija i iskustava relevantnih za njihov rad na povratku i integraciji izbjeglih i interno raseljenih lica, i da koriste ta iskustava za kreaciju zajedničkih akcija;
- Rade sa medijima u regionu na podizanju svijesti o važnosti kreiranja uslova za održivi povratak i integraciju izbjeglih i interno raseljenih lica u društvo.

Međunarodnoj zajednici preporučujemo da:

- Podrži organizacije civilnog društva u uspostavljanju mehanizama za efikasan monitoring procesa povratka;
- Obezbjedi tehničku i finansijsku podršku za unaprjeđenje uslova povratka izbjeglih i interno raseljenih lica, i da razvije i sprovede dugoročne strateške planove za održiv ekonomski razvoj;
- Da usmjeri i pojača podršku organizovanom povratku radije nego individualnim povratcima.

5. Tranzicioni procesi i EU integracija

Cilj je da se ubrzaju tranzicijski procesi prema otvorenim, demokrat-skim i miroljubivim društvima na Balkanu kroz EU integraciju.

PREPORUKE

Ujedinjenim Nacijama preporučujemo da:

- Mobilišu i podrže građansko učešće lokalnih zajednica i NVO-a kako bi odgovorili lokalnim potrebama;
- Unaprijede harmonizaciju svoje politike sa politikom EU u regionu.

NVO-ima preporučujemo da:

- Podrže i prate izgradnju institucija, kao i implementaciju;
- Obogate kapacitete civilnog društva na lokalnom i regionalnom nivou.

Vladama država preporučujemo da:

- Uspostave partnerski odnos sa akterima civilnog društva kako bi se dostigli EU standardi i vrijednosti;
- Ojačaju i promovišu saradnju sa drugim vladama na regionalnom, bilateralnom i prekograničnom nivou, uključujući učenje iz iskustva zemalja koje su u procesu pristupanja EU;
- Obezbijede transparentnost i odgovornost u procesima EU integracije;
- Više uključe marginalizovane i osiromašene grupe u socio-ekono-mске programe razvoja.

Evropskoj Uniji preporučujemo da:

- Poveća raspoloživost EU fondova u regionu i omogući pristup tim fondovima;
- Pomogne u implementaciji programa stabilizacije i pridruživanja EU i procesima proširenja EU na sve zemlje u regionu Balkana.

Međunarodnim organizacijama i donatorima preporučujemo da:

- Prepoznaju prioritete zajednice i zajedno sa lokalnim akterima rade na sprovođenju tih prioriteta.

6. Uloga religijskih zajednica u izgradnji mira

Ciljevi su:

- Promovisanje međureligijskog razumijevanja, procesa pomirenja, te prevazilaženje posljedica nasilnih konflikata;
- Prevazilaženje etničkih i vjerskih predrasuda;
- Razvijanje tolerancije i dijaloga koristeći ugled koji religijske zajednice uživaju u svim društvima i nacijama širom Balkana;
- Postizanje jače interakcije između religijskih zajednica i drugih zainteresovanih institucija

U pravcu svega navedenog, cilj je razvijanje strateških programa koji bi se fokusirali na istraživanje, diskusiju i obrazovanje.

PREPORUKE

Univerzitetima i istraživačkim institucijama preporučujemo da:

- Sprovedu empirijska istraživanja o upoznatosti javnosti s različitim vjerskim tradicijama, historijom, uvjerenjima, običajima, percepciji drugih, predrasudama itd;
- Sprovedu empirijska istraživanja političke i društvene uloge vjerskih zajednica s obzirom na raspodjelu moći, njihovu ulogu u oružanim konfliktima, te njihov opšti uticaj na društvo;
- Kreiraju nove udžbenike i obrazovne metode, te omoguće obrazovanje nastavnog kadra o ovim metodama.

Međunarodnim organizacijama preporučujemo da:

- Omoguće stručnu podršku, prvenstveno iz regiona, finansiranje i koordinaciju istraživanja, diskusiju i obrazovanje o gore navedenim temama.

NVO-ima preporučujemo da:

- Obezbijede osoblje za implementaciju, logističku i administrativnu podršku navedenim istraživanjima i diskusijama;

- Organizuju konferencije i razgovore, panel diskusije i radionice koje će okupiti stručnjake, predstavnike vjerskih zajednica i državnih vlasti, s ciljem raspravljanja o rezultatima istraživanja i razvijanja konkretnih prijedloga za akciju;
- Organizuju kurseve i druge obrazovne procese za mlade i ostale grupe, o njihovim i drugim vjerskim tradicijama.

Vladama država preporučujemo da:

- Podrže inicijative za istraživanje, diskusiju i obrazovanje javnosti, te da ovlaste svoje stručnjake za učešće u tim aktivnostima;
- Sprovedu istovremene promjene nastavnog plana i/ili obrazovnih modela u skladu sa dogovorima uspostavljenim na regionalnom nivou;
- Sprovedu reformu osnovnoškolskog i srednjoškolskog nastavnog plana i razviju obrazovne metode s ciljem prenošenja znanja o glavnim vjerskim tradicijama u regiji.

Vjerskim organizacijama preporučujemo da:

- Podrže gore navedena istraživanja, obrazovanje i diskusije o ulogama vjerskih zajednica u izgradnji mira.

Medijima preporučujemo da:

- Promovšu istraživanja, diskusije i obrazovanje o vjerskim tradicijama.

7. Suočavanje sa prošlošću

Uvod

Suočavanje s prošlošću u ratom pogođenim, poslije-ratnim, tranzicijskim zemljama ključni je preduslov za uspostavljanje održivog mira i sigurne budućnosti. Osnova ovog pokušaja je prepoznavanje i razumijevanje značaja suočavanja sa bolnom prošlošću. Da bi omogućili opsežnu integraciju, ovdje predstavljeni modaliteti moraju biti potpuno podržani od strane vlada i potpuno podržavati građane svih starosnih dobi, posebno žrtve masovnog zločina i svih drugih povreda ljudskih prava. Da bi se procesuirale povrede međunarodnog humanitarnog prava i da bi se podržalo lokalno

pravosuđe koje procesuiraju osumnjičene za ratni zločin, neophodna je potpuna saradnja s Međunarodnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju, drugim ad hoc tribunalima i Međunarodnim sudom za zločine. Samo potpunom predanošću ovom procesu, građani se mogu oporaviti i ponovno pridobiti povjerenje, samopoštovanje i ljudsko dostojanstvo.

Vjerujemo da je takav proces sastavni dio cjelokupnih nastojanja na pomirenju i sprečavanju budućih oružanih sukoba.

PREPORUKE

Vladama država preporučujemo da:

- Saraduju sa Međunarodnim tribunalom za zločine na području bivše Jugoslavije (ICTY), drugim ad hoc tribunalima i Međunarodnim sudom za zločine;
- Ojačaju kapacitete nacionalnih pravnih sistema za procesuiranje ratnog zločina;
- Zakonski obezbijede slobodan pristup dokumentaciji koja razotkriva činjenice koje se odnose na zbivanja u prošlosti i počinjene ratne zločine;
- Izdvoje sredstva za otkrivanje masovnih grobnica i nestalih osoba, odštetu žrtvama i podršku njihovim porodicama.
- Izdvoje sredstva za obrazovne, naučne i kulturne programe s ciljem suočavanja sa prošlošću;
- Omoguće sredstva za pomoć pri oporavku od traume i kontinuiranu psiho-socijalnu podršku žrtvama, njihovim porodicama i zajednicama, sa posebnim naglaskom na potrebe žena i djece;
- Stvore zakonske preduslove za izgradnju memorijala i spomenika.

NVO-ima preporučujemo da:

- Istražuju i dokumentuju događaje iz prošlosti kroz individualne i zajedničke projekte koji uključuju one institucije države i društva koje imaju pristup relevantnim podacima i informacijama;
- Razviju bližu saradnju s medijima i obrazovnim institucijama na svim nivoima, kako bi stvorili okruženje pogodno za suočavanje sa prošlošću;

- Razviju mogućnosti i metode suočavanja sa prošlošću na konstruktivan način, na nivou pojedinca, porodice i zajednice, na principu učešća i inkluzivnosti;

Međunarodnim organizacijama/institucijama preporučujemo da:

- Uključe *suočavanje sa prošlošću* u svoje programe, rezolucije i konvencije i na taj način obavežu zemlje potpisnice da u potpunosti učestvuju u procesu;
- Snažno podrže nezavisne medije, organizacije civilnog društva i vladine institucije u njihovom bavljenju problemom suočavanja s prošlošću:

8. Interakcija između različitih aktera

Saradnja između vlada, civilnog društva i međunarodnih organizacija ključ je za uspijeh u prevenciji konflikta i izgradnji mira.

PREPORUKE

Vlade u regionu treba da razmotre mogućnost osnivanja fonda za prevenciju konflikta i izgradnju mira, koji će se bazirati na principima GPPAC-a. Ovim fondom bi zajednički upravljali predstavnici vlada i NVO-a.

Međunarodne organizacije treba da iskoriste lokalne kapacitete u oblasti planiranja i implementacije mirovnih misija. Prilikom spoljnih intervencija treba izbjeći devalvaciju ili preuzimanje uloge lokalnih organizacija i ljudi koji poznaju konkretnu situaciju.

Da bi se omogućila prekogranična saradnja i umrežavanje, treba prepoznati i riješiti problem slobode kretanja.

Pozivamo UN i vlade u regionu da stvore kraći i dugoročni program izgradnje mira zajedno sa civilnim sektorom.

NVO-e treba ohrabriti da se bave kriznim situacijama i radom na izgradnji mira. Međunarodne organizacije, vlade i lokalne vlasti treba ovo da uzmu u obzir i podrže aktivnosti na lokalnom nivou.

Pozivamo vlade i državne medije da se pridruže civilnom sektoru i omoguće podizanje svijesti o izgradnji mira i prevenciji konflikta.

Preporučujemo vladama i međunarodnim organizacijama da investiraju u dugoročne aktivnosti civilnog društva s ciljem obezbjeđenja održivosti, umjesto fokusiranja samo na neposredne krizne situacije.

Podržavajući ove principe i preporuke, NVO-e koje su se okupile u Igalu na ovoj Konferenciji sarađivaće na:

- Radu sa stručnjacima za mirovno obrazovanje na razvijanju uspješne mreže za širenje ideje obrazovanja za mir na području Balkana, na razvoju koncepta, nastavnog programa i metodologije, kao i njihovom uvođenju u obrazovnu politiku regiona;
- Uključivanju inter-etničkog dijaloga u naš rad;
- Razvoju regionalnog programa za uključivanje rodne perspektive u izgradnju mira;
- Jačanju i proširivanju postojećih mreža NVO-a koje podržavaju proces povratka raseljenih i IDP-a;
- Nadgledanju i doprinošenju kontinuiranom procesu izgradnje institucija u našim društvima i usklađivanju sa međunarodnim normama demokratskog legitimiteta, transparentnosti i odgovornosti;
- Obezbeđivanju praktične podrške razvoju inter-religijskog razumijevanja;
- Zajedničkom razvoju konstruktivnog pristupa za suočavanje s prošlošću;
- Usklađivanju naših napora na efikasnoj interakciji između vlada u regionu i međunarodnih NVO-a, kako bi ojačali zajednička nastojanja na regionalnoj izgradnji mira.

PRIMJERI DISKRIMINACIJE BOŠNJAKA/MUSLIMANA U CRNOJ GORI

Uvod i opšte napomene

Bošnjaci i Muslimani, zajedno, predstavljaju najbrojniji manjinski narod u Crnoj Gori.

Prema popisu stanovništva 1991. u Crnoj Gori je živjelo 89.614 Muslimana ili 14,57% od ukupnog broja stanovništva.

Pripadnici ovog manjinskog naroda prema istom popisu najveću brojnost su ostvarivali u opštinama Bijelo Polje (41,57%), Rožaje (87%), Berane (30,2%), Plav (58%), Pljevlja (17,6%), Podgorica (5%), Bar (13,76%), Nikšić (2%), Ulcinj (4,83%), Tivat (2,12%), Budva (1,5%), Herceg Novi (1,24%), Kotor (0,89%) i Cetinje (0,52%). Većinu ova zajednica ostvaruje u opštinama Rožaje i Plav.

Prema popisu iz 2003. godine ukupno se 72.809 građana Crne Gore izjasnilo da pripada bošnjačkom odnosno muslimanskom narodu ili 11,74% od ukupnog broja stanovnika u Crnoj Gori (Bošnjaka je bilo 7,7% a Muslimana 3,97%).

U gradskim sredinama živi oko 47% ukupnog broja Bošnjaka/Muslimana (42,48% Bošnjaka i 56,38% Muslimana).¹

Prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva Bošnjaci/Muslimani ostvarivali su sljedeću brojnost po crnogorskim opštinama: Bijelo Polje 38,40% (Bošnjaka 11.377 i Muslimana 7.936), Rožaje 88,74% (Bošnjaka 18.628 i Muslimana 1.510), Berane 22,70% (Bošnjaka 5.662 i Muslimana 2.301), Plav 55% (Bošnjaka 6.809 i Muslimana 788), Pljevlja 13,34% (Bošnjaka 1.865 i Muslimana 2.913), Podgorica 3,96% (Bošnjaka

---

¹ Kada je riječ o procentu stanovnika koji žive u gradskim sredinama kod drugih nacionalnih zajednica je sljedeće stanje: Crnogorci 70,54%, Srbi 57,38%, Albanci 37,21%, Hrvati 74,53%.

2.307 i Muslimana 4.399), Bar 8,72% (Bošnjaka 909 i Muslimana 2.575), Nikšić 1,12% (Bošnjaka 148 i Muslimana 695), Ulcinj 4,82% (Bošnjaka 297 i Muslimana 681), Tivat 1,41%, Budva 1,43% (Bošnjaka 24 i Muslimana 204), Herceg Novi 0,9%, Kotor 0,53% i Cetinje 0,14%.

Rat u Bosni i Hercegovini, i ekspanzija srpskog nacionalizma u čitavom regionu, značajno su se odrazili na položaj Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori i na uživanje njihovih temeljnih ljudskih i manjinskih prava.

Pripadnici ove manjine uglavnom žive na sjeveru Crne Gore koji je, kao nerazvijeno područje, predmet čestih migracija, tako da su se njeni pripadnici pod uticajem rata, prijetnji, pritisaka i iz ekonomskih razloga u značajnom broju iselili iz Crne Gore.²

Još uvijek je aktuelna javna debata o imenu Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori. Grupa bošnjačkih političkih partija, intelektualnih grupa i nevladinih organizacija zastupa bošnjaštvo kao nacionalni koncept dok druga, manja grupa, predvođena nevladinom organizacijom "Matica Muslimanska Crne Gore" ostaje na stajalištu da u Crnoj Gori treba nastaviti sa nacionalnim izjašnjavanjem kao Muslimani.

Bez namjere da ulazim u terminsku problematiku i polemiku, želim istaći svoje mišljenje da bi valjalo razmisliti o razlikovanju nacionalnog od vjerskog određenja, o tome da su u bivšoj SFRJ živjeli Muslimani kao jedinstven narod koji, povratkom starog istorijskog imena, nije izgubio gotovo nijednu svoju prepoznatljivost, osobenost i jedinstvenost i da je termin Bošnjak u gotovo svim državama u okruženju prihvaćen kao dominantan.

Smatram da svaki pojedinac ima slobodno pravo da iskaže svoju pripadnost u svakom pogledu pa i da je i nazove onako kako on to želi.

U svom radu ja ću crnogorske Bošnjake i Muslimane tretirati jedinstveno i molim sve one koji ga čitaju da imaju u vidu da pri upotrebi imena Bošnjak/Musliman mislim i na Bošnjake i na Muslimane, kao i na one koje izjašnjavaju kao Bošnjaci-Muslimani i obratno.

Vjerujem da će se kroz demokratski i činjenični dijalog bošnjačko/muslimanskih intelektualaca i predstavnika doći do zajedničkog prihvatljivog rješenja utemeljenog na trajnoj održivosti, na nivou dostignutog u regionu i prepoznatog od međunarodne zajednice.

---

² Iako vjerovatno nije moguća potpuna uporedivost popisa 2003 godine sa ranijim popisima da se uočiti da je participacija Bošnjaka/Muslimana u ukupnom lokalnom stanovništvu neznatno porasla u samo dvije opštine (Rožaje i Plav) dok opada u gotovo svim drugim crnogorskim optinama.

Kao istraživač kršenja ljudskih prava imao sam priliku susresti sa brojnim slučajevima diskriminacije Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori. Ovdje je dat pregled jednog broja incidenata koje sam registrovao lično ili putem monitoringa štampe i rada organizacija za zaštitu ljudskih prava.

Slučaj Murise Ekmečić

Murisa Ekmečić više od 30 godina radi u SR Njemačkoj a kuću u Tivtu kupila je prije 19 godina. Radi se o dvospratnoj kući sa dvorištem u blizini mora koju je ona i njena familija iz Bosne i Hercegovine koristila uglavnom za vrijeme godišnjih odmora. U njenoj odustnosti kuću je čuvao profesor Savo Milačić. Zbog ratnih dešavanja Murisa iz Njemačke nije dolazila od 1991. godine a od 1996. godine primala je telefonske prijetnje. Po njenom odobrenju u kući su stanovale izbjegličke familije iz Mostara, Gol i Sudar. Na iznenađenje svih u septembru 1995. godine pojavio se Aca Ilić, oficir Vojske Jugoslavije predstavljajući se kao novi vlasnik kuće tražeći od stanara da se isele. Iznenađeni podstanari zajedno sa profesorom Savom Milačićem, koji se, u Murisinom odustvu, brinu o kući, odbili su predaju objekta nakon čega je započeo sudski postupak.

Kupac Ilić izbjegavajući sve kontakte sa vlasnicom Murisom svoju tužbu za predaju kuće podnio je samo protiv podstanara i kao dokaz svojine priložio uknjižbu iz kotorskog suda. Međutim, podstanari kao tuženici u sporu odmah su posumljali u zakonitost transakcije. Poslije, uvidom u dokumentaciju Suda podstanari preko svog advokata su otkrili da je punomoć za prodaju kuće falsifikovana pečatom III Opštinskog suda u Beogradu što je predsjednik tog suda pismeno i potvrdio. Ugovor je o kupoprodaji ovjeren u Novom Sadu neovlaštenim potpisom preko lažne punomoćnice Fatime Džidić, a kuću je kupac platio samo 54.000 DEM mada je njena tadašnja tržišna vrijednost bila višestruko veća.

Advokat Slavo Ijačić, kojeg je Murisa angažovala, težište svih svojih prigovora stavio je na ležernom i krajnje neodgovornom odnosu pravosuđa u zaštiti ustavnog prava svojine i prava na sudsku zaštitu. Murisa Ekmečić iz Busovače na privremenom radu u Njemačkoj već punih osam godina pokušava da vrati svoju kuću u koju se uselio visoki oficir Vojske SCG Aco Ilić koji je i dalje, pored fasifikata punomoćja za prodaju, na osnovu sudske presude u posjedu kuće.

Osnovni sud u Kotoru u dva navrata je presuđivao u korist kupca oficira Ilića da bi Viši sud u Podgorici ukidao odluke i vraćao na ponovni postupak. Poslije trećeg suđenja oglasio se i Vrhovni sud Crne Gore svo-

jom odlukom br.Rev-3/99 koji je ukazao nižestepenim sudovima da je za parnicu od bitnog značaja falsifikat punomoćja jer u tom slučaju nema zakonite kupovine. Nakon ove obavezujuće odluke Vrhovnog suda, Osnovni sud u Kotoru i Viši sud u Podgorici, postupajući dakle po uputama Vrhovnog suda, konačno su odbili tužbu kupca Ilića kojom je tražio iseljenje podstanara. Međutim isti Vrhovni sud u drugom vijeću, broj Rev-302/96, a povodom nove revizije kupca Ilića promijenio je svoje prethodno stajalište po kojem su postupali sudovi, pa je preinačio nižestepene presude i naredio iseljenje podstanara. Na osnovu toga u julu 2000 godine Iliću je predata u posjed kuća u Tivtu. Murisa Ekmečić koja je hitno tek tada doputovala iz Njemačke nije bila moćna išta uraditi već je i sama udaljena sa spopstvenog praga.

Umjesto da njena imovina u Tivtu bude zaštićena, kupac Ilić joj pričinjava brojne neugodnosti i prepreke za dolazak u Tivat. Po njegovoj iskonstruisanoj krivičnoj prijavi zbog navodne prijevare, kao da je navodno bila u dosluhu sa Džidićkom, Okružni sud u Beogradu otvorio je istragu protiv Fatime Džidić, inače radnice pri Vojski SCG, i Murise Ekmešić. Međutim svjesna da ništa nije prodavala niti falisifikovala i da je zakonita vlasnica svoje kuće u Tivtu, Murisa je u decembru 2002. godine samovoljno doputovala u Beograd iz Hamburga i prijavila se u beogradski Okružni sud. Odmah po saslušanju tužilac je odustao od gonjenja i istraga je protiv Murise obustavljena pravosnažnim rješenjem od 23.10.2002. godine. Dakle radilo se samo o podmetanju i podvalama jednoj čestitoj ženi.

Trenutno suštinski je problem što kotorski sud odbija da riješi dvije vlasničke tužbe koje je Murisa 1997. i 2000. godine podnijela protiv kupca Ilića koji ignoriše vlasnicu i izbjegava sudske rasprave. Istovremeno sud u Kotoru vlasničke parnice drži u tzv. prekidu do okončanja istrage koja se vodi u Beogradu protiv lažne punomoćnice Fatime Džidić.

Sud u Kotoru, naime smatra, poput Višeg Suda, da je istraga protiv Fatime od prethodnog značaja za parnice u Kotoru. Međutim, Murisa ni njen advokat se sa tim ne slažu i jednostavno se ne mire sa opstrukcijama suda. Naime parnični sud i sam može riješiti prethodno pitanje a osim toga obustavom krivičnog postupka protiv Murise, otpala je i najmanja sumnja u njena prava na kuću. Radi se o takozvanom fakultativnom, a ne obaveznom držanju parnice u prekidu, pa od dobre volje suda zavisi angažovanje na predmetu. Postupak koji se vodi protiv Fatime Džidić po prijavi kupca može biti samo od značaja kupcu radi njegovog prava da traži od nje 54.000 DEM i vlasnica Murisa nije dužna godinama čekati na okončanje

tog postupka čime se ustavno i građansko pravo Murise uskraćuje i podređuje interesima nezakonitog kupca. Dakle preostali krivični postupak u Beogradu protiv Fatime uopšte ne dovodi u pitanje vlasničko pravo Ekmečić Murise na kuću jer i sami kupac u prijavi navodi da je od Fatime prevaren i da je punomoć falsifikovana, što znači da je ugovor nevažeći, a pri tom je Fatima priznala djelo. Murisa je u 70-toj godini starosti možda i za života ne dočeka povraćaj svoje kuće.

Preko svog advokata obraćala se državnim i višim pravosudnim organima kao i organizacijama za zaštitu ljudskih i građanskih prava samo sa ciljem da joj crnogorsko pravosuđe omogući raspravljanje po njenoj tužbi u uvjerenju da joj mora biti vraćena svojina kuće.

Ne treba zanemariti činjenice da je Murisa državljanka BiH, bošnjačke nacionalnosti a da je njenu kuću zaposjeo oficir Vojske Srbije i Crne Gore što u multietničkom Tivtu i njenom bošnjačkom zavičaju neumitno i neželjeno poprima i druge konotacije pogubne za ugled Crne Gore, kao pravne i demokratske države.

Savo Milačić pismom se 15.maja 2000 godine obratio predsjedniku Vrhovnog suda RCG kao i predsjednicima Republike i Skupštine Crne Gore, u kojem se, između ostalog kaže »Nenadno se pojavio Ilić Aco, koji slušbuje u Tivtu kao oficir Vojske Jugoslavije, preko suda je tražio iseljenje čuvara kuće tj. podstanara prikazujući papire za koje se odmah ustvrdilo da je punomoć falsifikovana u Beogradu, što je javio predsjednik III Opštinskog suda. On je navodno platio za tu kuću 54.000 dm iako je kuća pet puta skuplja jer je pored mora. Međutim taj čovjek niti bilo ko sa njegove strane nije nikada prije kupovine ni privirio da vidi tu kuću, da se raspita za Murisu i mene, a svi u Tivtu znaju da ja čuvam tu kuću. Sve je dakle čista otimačina«.

Grupa za ljudska prava o ovom incidentu obavijestila je Odbor za ljudska prava Skupštine Republike Crne Gore sa pozivom da doprinese obustavljanju daljih kršenja ljudskih prava Ekmečić Murise prije svega zbog njenog ali i dostojanstva i ugleda Republike Crne Gore.

Human Rights Grupa obratila se i Zaštitniku ljudskih prava i osnovnih sloboda RCG očekujući od njega oglašavanje kao i intervenciju kod Osnovnog suda u Kotoru sa ciljem da omogući raspravljanje po Murisnoj tužbi.

U ime Grupe za ljudska prava pismeno sam se obratio i Vrhovnom i Višem sudu u Podgorici ukazujući na opstrukciju i odugovlačenje sudskog postupka. Odgovor je stigao od Višeg suda u kojem je data hronologija

svih postupaka i radnji obavljenih pred crnogorskih pravosuđem i informacija da će najnoviji prijedlog Murisnog punomoćnika za nastavak postupka biti razmotren i proslijeđen na dalji postupak i obradu.

Deportacija izbjeglica iz Crne Gore

Sredinom 1992. godine crnogorska policija, postupajući prema zahtjevu vojno-policijskih snaga bosanskih Srba, organizovala je deportaciju državljana Bosne i Hercegovine, izbjeglih u Crnoj Gori. Lica srpske nacionalnosti uglavnom su upućivana u borbene jedinice dok ostali deportovani, inače Bošnjaci, završili u srpskim logorima. Svega je njih nekoliko preživjelo.

Parlamentarna istraga o incidentu

U Skupštini Crne Gore povodom ovog slučaja formirana je i parlamentarna istražna komisija u sastavu dr Asim Dizdarević, Mićo Orlandić, Ranko Jovović i Ćazim Lukač.

Advokat Dragan Prelević iz Podgorice zatražio je od nadležne službe Skupštine RCG dostavljanje materijala koji se odnosi na rad parlamentarne komisije formirane povodom slučaja deportacije državljana BiH. Međutim, zahtjevu, početno, nije udovoljeno iz razloga što se akti iz 1993. godine ne čuvaju jer je «zakonom o arhivskoj građi i propisima za sprovođenje ovog zakona propisano da se takva pismena ne čuvaju duže od tri godine»³. Nije poznato još uvijek da li postoji prateća, a zakonom predviđena dokumentacija, o uništavanju arhivske građe.

Ovim povodom formirana je i posebna komisija sa zadatkom da utvrdi što se dogodilo sa skupštinskom arhivskom građom.

Prema pisanju podgoričke «Republike» od 16. januara 2005. godine određena dokumentacija o licima izručenih bosanskim Srbima ipak je pronađena i obuhvata stenograme i zapisnike radnih tijela Skupštine, izvještaje i zaključke parlamenta za period 1992-1994. godine. Iz crnogorske skupštine najavljeno je da će materijal biti dostavljen advokatu Preleviću, zastupniku familija deportovanih Bošnjaka i Vrhovnom državnom tužiocu.

---

³ HRG I FHP-HLC dokumentacija, nedeljnik «Monitor», broj 741/742, 31. decembar 2004. godine.

Kako je ondašnji crnogorski ministar policije tretirao deportaciju

U aktu broj 278/2 od 8. aprila 1993. tadašnji ministar unutrašnjih poslova Nikola Pejaković odgovarajući na poslaničko pitanje⁴ grupe poslanika SDP-a koju su činili poslanici dr Ratko Velimirović, dr Dragiša Burzan, mr Ramo Bralić i mr Žarko Rakčević objašnjava ambijent u kojem je djelovao crnogorski MUP:

»Činjenica je da je MUP Crne Gore u to vrijeme djelovao u vrlo složenim uslovima propagandno psihološkog rata podsticanog iz određenih centara, koji su imali za cilj destabilizaciju političko-bezbjednosne situacije u Crnoj Gori i neposredno involviranje u ratni sukob«⁵. Prema Pejakoviću osnovni zadatak MUP Crne Gore bio je da se »spriječe negativne tendencije u pravcu rušenja Ustavom utvrđenog poretka i obezbjeđenje građanskog mira i sprečavanje međunacionalnih sukoba uz zaštitu lične i imovinske sigurnosti građana«. Prema ministru Pejakoviću samo u tom pravcu »potrebno je smatrati i određene policijske mjere represivnog karaktera« koje su predmet interesovanja članova crnogorskog državnog parlamenta.

Navodno je crnogorski MUP raspolagao podacima da se između nekoliko hiljada izbjeglih građana iz BiH nalazio »jedan broj krivično odgovornih lica« osumnjičenih za najteža krivična djela prema krivičnom zakoniku, SRJ. »U tada otvorenoj dilemi« i uz konsultovanje sa državnim tužilaštvom, donešena je odluka da se postupi u skladu sa policijskom praksom servisiranja zahtjeva za lišavanje slobode i premopredaje nadležnim organima«.

U odgovoru poslanicima Skupštini ministar Pejaković konstatuje da je »faktičko pitanje da li državljani jedinstvene države SFRJ mogu ostvariti status izbjeglica u sopstvenoj državi« ocjenjujući da se isto pitanje može postaviti »i u kasnijoj fazi u kojoj je došlo do raspada SFRJ u uslovima međusobno nepriznatih međunarodnih subjekata SR Jugoslavije i Bosne i Hercegovine«.

U pismu crnogorskoj skupštini ministar Pejaković precizira podatke »o licima lišenim slobode i predatim policijskim organima BiH«: Radnicima SUP Foča od strane policajaca OB Plužine predata su braća Rikalo rođena u Foči, Husein (1957), Hidhat (1966) i Zaim (1963). U informaciji se itiče da su navedena lica dana 22. i 23. maja 1992 na zahtjev SUP Foča

---

⁴ Postavljeno na IV sjednici prvog redovnog zasijedanja Skupštine RCG održanoj 5. i 10. marta 1993. godine.

⁵ Pismo ministra Pejakovića potpredsjedniku Skupštine RCG broj 278/2 od 8.4. 1993. godine. HRG i FHP-HLC dokumentacija.

bili zadržani u CB Herceg Novi i da je prijem istih u stanici milicije Foča izvršio komandir Milomir Mališ.

Ministar podsjeća poslanike da su upravniku KPD Foča Slavku Koromanu crnogorski policajci predali i 16 lica srpske nacionalnosti kao i 21 lice muslimanske nacionalnosti: Hamed Čelik (1937), Abdulah Kamerić (1952), Nedžib Lojo (1941), Ramiz Babić (1962), Ekrem Ćemo (1953), Šefko Kubat (1949) (ističe se da su ova lica takođe na zahtjev SUP Foča tri dana bila zadržana u CB Bar), Esad Adžić (1953), Ismet Pašović (1926) svi rođeni u Foči, Nezir Krdžić (1957), Aziz Burić (1973), Enver Mujičić (1963), Bego Jakić (1959), Bekir Krdžić (1965) svi rođeni u Srebrenici, Munir Adžić (1937), Enez Bičo (1962)⁶, Sanin Krdžalija (1970), Mirsad Borovac (1964), Ismet Isaković (1950) svi rođeni u Goraždu, Sadik Demirović (1947) rođen u Trebinju, Suad Karačić (1954) rođen u Sarajevu i Alija Čardaklija (1947) rođen u Pljevljima.

Radnici CB Pljevlja MUP RCG »na osnovu prethodno izdatog zahtjeva« na graničnom prijelazu Metaljka pripadnicima Stanice policije Čajniče, 19. maja 1992. godine predali su sljedeća lica: Mirsad Huren, Rasim Kajgana, Ibrahim Šandal, Milomir Kezunović, Marko Mijatović, Nikola Brčić svi iz Foče i Zijad Velić iz Čajniča.

Upravi Službe državne bezbjednosti grada Beograda, ne navodi se u aktu datum, predat je Sulejman Pilić (1942) iz Kupresa radi sprovođenja u CB Banja Luka »zbog osnovane sumnje da je počinio ratni zločin protiv civilnog stanovništva«.

Radnicima SUP Srebrenica Petru Mitroviću, Predragu i Slaviši Perendiću i Nenadu Živanoviću dana 27. maja 1992. predata su i sljedeća lica: Alenko Titorić (1963), Sunčan Pavlović (1965), Muharem Pilavdžić (1960), Slobodan Bobić (1955), Rinko Petričević (1956), Mario Franjić (1962) svi rođeni u Sarajevu, Petar Čelar (1966) rođen u Mostaru, Zoran Tomić (1968), Budimir Talušin (1956) rođen u Vogošći, Rodoljub Todorović (1960) rođen u Ilidži, Mirsad Zec (1972), Safet Buljubašić (1950), Alija Prutina (1950), Himzo Čengiđ (1958), Amir Prelo (1972), Ljubo Veljović (1957), Razem Pljevljak (1973), Šahid Bašić (1967), Momir Vuko-

---

⁶ U svojoj dokumentaciji imam potvrdu kojom se trudi »od strane CB Herceg Novi da je dana 25.05.1992.god u prostorije Centra doveden Bičo Enes od oca Mustafe rođen 05.12.1962.god i da isti shodno depeši MUP-a RCG zajedno sa ostalim građanima Republike BiH dana 25.05.1992.god povraćen u BiH i predat nadležnim organima Opštine Foča u sabirni centar«. Potvrda koja je ovjerena pečatom Centra bezbjednosti Herceg Novi potpisuje komandir stanice milicije Milorad Šljivančanin.

vić (1957), Smail Hasanbegović (1949), (1957) svi rođeni u Goraždu, Osmo Bajramović (1954) i Osman Bajrović (1955) rođeni u Foči, Goran Vasić (1961) rođen u Tuzli, Izet Tufekčić (1938), Hajrudin Bihorac (1961) rođeni u Višegradu, (1957), Dobromir Kukrika (1958), Momčilo Gadža (1959), Milivoj Šakota (1959) svi rođeni u Trebinju, Gradimir Čebo (1956), Suad Topalović(1962) rođeni u Visokom, Hazem Hublić (1965), Esad Bosno (1964), Asim Dedić (1954), Sazem Begić (1963) svi rođeni u Srebrenici.

Iz razloga bezbjednosti crnogorskih policajaca prema navodima ministra Pejakovića dogovoreno je da pripadnici SUP Srebrenica dođu u Herceg Novi gdje je izvršena primopredaja a prijevoz iz Herceg Novog obavljen vozilom »Drina« preduzeća »Srebrenica dd« kojim je upravljao šofer Radiša Milosavljević.

MUP Crne Gore nije poznata sudbina ovih lica nakon njihove primopredaje »iz osnovnog razloga što je na području BiH došlo do građanskog rata koji je uslovio prekid policijske saradnje i nemogućnost informisanja o sudbini predatih lica«.

Ministar Pejaković ističe da je sprovođenje i primopredaja potraživanih lica izvršena do 19. maja 1992. dok je prema jednom broju lica postupano zaključno sa 27.05.1992. isključivo zbog tehničkih razloga i nedovoljnog vremena da se odmah pristupi operacionalizaciji potraženih mjera.

Ministar Pejaković ovo namjerno ističe podsjećajući da je 19. maja 1992. godine BiH međunarodno priznata.

Crnogorske vlasti u odgovoru parlamentarcima ocjenjuju da je sprovedena akcija »lova« na BiH izbjeglice bila sasvim legalna, propisno utemeljena čak i u skladu »sa policijskom etikom«.

Slučaj Ismeta Isakovića i Bičo Enesa

Ismet Isaković (1950), estradni menadžer, zbog izbijanja rata u Bosni i Hercegovini, sredinom aprila 1992. godine sa suprugom Vahidom i maljolutnim sinovima Zlatkom (1980) i Isakom (1985) dolazi u Crnu Goru, gdje se zajedno sa majkom Feridom (1928) smještaju u jednoj vikendici u Kumboru, oština Herceg Novi. Sjeća se akcije crnogorskog MUP-a: "U Crnoj Gori sve je bilo normalno do 25. aprila 1992. Tog jutra otišli smo kolima na pijacu moj šura Enes Bičo, Bogoslav Droca i ja. U Meljinama nas je zaustavila policija i nakon pregleda ličnih dokumenata saostili su da zato što smo izbjeglice iz BiH moramo u prostorije CB Herceg Novi doći na informativni razgovor".

Supruga Fehida i prijatelj, inače mještatinin, Mato Milojević uzaludno su molili policajce da ih pušte. Pravedali su se da bi im zbog toga “otišla glava s ramena”. Saopšteno im je da će sigurno svi, nakon obavljenog razgovora u Foči, biti slobodni. Ismet se sjeća da su tim autobusima za Foču otputovali pored njegovog šure Enesa i njega i Munir Adžić, Sanin Krdžalija i Mirsad Borovac, svi iz Goražda, Hamed Čelik, Nedžib Lojo, Abdulah Kamerić, Ismet Pašović, Ramiz Babić, Šefko Kubat⁷ i drugi iz Foče.

Autobuse je obezbjeđivala crnogorska policija. Ismet se sjeća: “Znam da je bilo više autobusa. Srbi su sjedjeli naprijed a Muslimani otpozadi. Rečeno nam je da ako pokušamo napraviti neku glupost da će odmah pucati”.

Konvoj je za Foču krenuo preko Risna, Nikšića i Plužina gdje su presjeli u autobuse pristigle iz Foče u kojima su policajci pjevali četničke i za Muslimane uvrijedljive pjesme.

Ismet se sjeća da su od Ščepan Polja do Foče mnoge kuće bile zapaljane. Pošto su stigli, poredali su ih sve uza zid od KPD i uz detaljan pretes oduzimali svima što bi kod njih našli. Ismetu su oduzeli ručni sat.

Čuvari u domu posebno su bili brutalni prema fočanskim Muslimanima. Isaković je u zatvoru oslabio gotovo 50 kilograma. ”Čuo sam u zatvoru da su mi šuru Bićo Enesa izveli navodno na razmjenu ali se nikada nije vratio niti smo ikada saznali što se tačno s njim dogodilo”.

Ismet je iz Foče, početkom juna 1993, prebačen za Rudo gdje je ostao do marta 1994. Uslovi u podrumu doma kulture, gdje su bili zatočeni, bili su mnogo bolji od onih u Foči. Uglavnom su radili fizičke poslove. Iz Ruda Ismet je prebačen u zatvor Kula kod Sarajeva, kada je razmijenjen 24. avgusta 1994, na mostu “Bratstva i jedinstva” u Sarajevu.

Ismet je pouzdano znao reći, da su sa spiska deportovanih izbjeglica iz Crne Gore, u životu Hamed Čelik, Ekrem Ćemo i Sadik Demirović.

Po izlasku iz zatvoru Ismet se pridružio porodici u Danskoj, gdje žive kao izdržavani socijalni slučajevi jer zbog psihičkih problema nijesu u mogućnosti da rade.

Početkom januara 2005. godine Vrhovnom državnim tužiocu Crne Gore dostavio sam sva raspoloživa dokumenta i podatke vezane za slučaj deportacije bosanskih izbjeglica iz Crne Gore.

---

⁷ Prema kazivanju Ismeta Isakovića umro je u Foči 1993. godine.

Slučaj Ćemo Ekrema

Ekrem Ćemo (1953) Bošnjak iz Foče, takođe je jedan od izbjeglih lica iz BiH koje je crnogorska policija maja 1992. lišila slobode i predala vlastima bosanskih Srba. Danas živi i Njemačkoj. U svojoj ispovijesti dopisniku podgoričkih «Vijesti» iz Sarajeva Šekiju Radončiću sjeća se da je sa suprugom Eminom i dvoje djece došao u Bar, po izbijanju rata u BiH, u kojem je poput i ostalih izbjeglica, godinama provodio ljetnji odmor i imao brojne prijatelje: «Uopšte mi nije jasno kako sam preživio. Čista sreća. Od nas stotinak uhapšenih u Crnoj Gori preživjeli smo samo nas četvorica. Svi sada živimo u inostranstvu»

Crnogorski policajci, pod izgovorom poziva na informativni razgovor, priveli su ga u barski centar bezbjednosti u kojem je zatekao Šefka Kubašića i Redža Šaćira, svezane za stolice. Od poveće grupe izbjeglica policajac je izdvojio pored njih trojice još i Abdulaha Kamerića i Ramiza Babića a ostale puštio kućama, sa obrazloženjem da zadržani moraju razgovarati sa nedležnim starješinom. Kasnije Šaćir je oslobođen na intervenciju njegove supruge kod izvjesnog Miša Stevanovića zvanog Šumar. U barskom pritvoru proveli su tri dana. Za to vrijeme često su malretirani i vrijeđani. U ispovijesti «Vijestima» Ćemo se sjeća da mu je u samicu upao neki policajac, Ivanović, porijekolm iz Bosne koji je radio u Nikšiću i prutio mu da će ga zaklati stavljajući mu nož pod grlo. Iz Bara svi su prebačani u Herceg Novi odakle su 25.maja 1992. godine autobusima prebačeni za Foču. Prilikom izlaska iz autobusa svi Bošnjaci su morali proći kroz policijski špalir batinjanja. Ćemo se sjeća da nikome od pritvorenih u Herceg Novom nije dijeljena hrana. Prema Ćemovom kazivanju većina logoraša iz KPD Foča je ubijena. Najviše ljudi stradalo je u masovnim likvidacijama zvanim «berba šjliva», kada su zatvorenici odvođeni u berbu šjliva sa koje se nikada više nijesu vraćali⁸.

Slučaj Rasima Hanjalića i Hanemda Čelika

Podgorički dnevnik «Vijesti» zahvaljujući uglednom novinaru i svom dopisniku iz Sarajeva Šekiju Radončiću u nekoliko navrata je objavio kazivanja preživjelih logoraša iz KPD u Foči, koji su vlastima bosanskih Srba predati od strane crnogorske policije.

---

⁸ HRG I FHP-HLC dokumentacija, dnevnik «Vijesti», rubrika «Društvo» strana 7, tekst «Čekao sam smrt dok mi je nož bio pod grlom», subota 8.januar 2005. godine.

Rasima Hanjalića, prije rata direktora trgovinske firme Perućica, crnogorska policija je uhapsila u Tuzima, i predala ga u Plužinama srpskim snagama. Prema pisanju «Vijesti» od 17.januara 2005. godine Hanjalić je ubijeđen da su ga policiji prijavili aktivisti Crvenog krsta, kojem se bio javio kao izbjeglica sa namjerom evidentiranja njegove familije, supruge Vahide, sina Damira i njega. Nakon 27 mjeseci provedenih u zarobljeništvu razmjenjen je za nekoliko srpskih boraca.

Hamida Čelika crnogorska policija uhapsila je u Igalu i predala bosanskim Srbima. U Foči i Kalinoviku proveo je više od deset mjeseci. Marta 1993. godine razmijenjen je na sarajevskom aerodromu. Na Kalinoviku je morao voziti kamion ispred kolone srpskih vozila kako bi im čistio put od postavljenih mina. Kako je kazao «Vijestima» srećom je preživio ali je to sve na njega ostavilo trajne psihičko tjeskobe.

Podnošenje tužbi protiv Crne Gore

Ugledna podgrička advokatska kancelarija Prelević u ime familija žrtava podnijela je više tužbi Osnovnom sudu u Podgorici tražeći novčano obeštećenje od crnogorskog Ministarstva unutrašnjih poslova.

Prema pisanju dnevnika »Vijesti«⁹ osamnestogodišnji Amer Prelo iz Gorazda 30.aprila 1992. došao je u Baošiće, opština Herceg Novi i sa jedanaestogodišnjim bratom Kemalom i ujakom Himzom Čengićem, se smjestio u vikendicu svog đeda po majci Fahrudina Čengića. Zajedno sa dedom, ujakom i zatim Smailom Hasanbegovićem, priveden je 26.maja 1992 u CB Herceg Novi. Nakon nekoliko sati zadržavanja, pošto mu je prethodno i pozlilo, sobzirom da je bio srčani bolesnik na slobodu je pušten njegov đed Fahruidin koji je preminuo 2004. godine. Ostali su zajedno sa ostalim izbjeglicama, državljanima Bosne i Hercegovine, od strane crnogorske policije »povraćeni u BiH i predati nadležnim organima«. Do sada nijesu pronađeni njihovi posmrtni ostaci.

Advokat Dragan Prelević obratio se pismom potpredsjedniku Vlade RCG i ministru unutrašnjih poslova tražeći da se saopšti puna istina o razlozima i okolnostima hapšenja i sudbini Malika Meholjića, bivšeg gradonačelnika Srebrenice, kojemu se nakon 15. maja 1992.godine, nakon lišenja slobode od strane crnogorske policije izgubio svaki trag. Marta 2000. godine i službeno je proglašen mrtvom osobom. Meholjić, čijeg inače

---

⁹ HRG I FHP-HLC dokumentacija, dnevnik "Vijesti", rubrika "Društvo" strana 8, tekst "Amer je samo htio da se skloni kod đeda", petak 7.januar 2005. godine.

imena nema na spisku deportovanih lica kojim barata crnogorski MUP, je maja 1992. uhapšen u Baru, zajedno sa svojom familijom, koja je kasnije puštena a njemu se od tada gubi svaki trag.

Tužbu protiv crnogorskog MUP preko advokatske kancelarije Prelević najavio je i Ekrem Ćemo ističući da to radi iz razloga kako se takav zločin na ovim prostorima više nikada ne bi ponovio.

Advokata Prelevića angažovale su i familije Ćelik i Hanjalić kao i drugi srodnici deportovanih lica, o čemu su, zahvaljujući novinaru Šekiju Radončiću, u više navrata pisale podgoričke »Vijesti« krajem 2004. i početkom 2005. godine.

Slučaj familije Klapuh

Viši sud u Podgorici vodio je postupak protiv grupe pripadnika specijalne jedinice Vojske Republike Srpske zbog zločina nad familijom Klapuh, koja je u namjeri da napušta već ratom zahvaćeno područje Bosne i Hercegovine htjela da izbjegne u Podgoricu. Postupajući po optužnici Višeg tužioca od 10.02.1993. godine, Sud je 16. decembra 1996. godine Janjka Janjića¹⁰, Zorana Vukovića, Radomira Kovača¹¹, Zorana Simovića svi iz Foče osudio za krivično djelo zločin protiv civilnog stanovništva a Vidvoja Golubovića za krivično djelo pomoć učiniocu poslije izvršenog krivičnog djela. Presuda je postala pravosnažna 21.januara 1997. godine.

Janjić, Vuković, Kovač i Simović dana 6.juna 1992. godine, kršeći pravila međunarodnog humanitarnog prava, lišili su života lica muslimanske nacionalnosti Klapuh Hasana (64), njegovu suprugu Feridu (55) i kćerku Senu (30) na način što su ih na prevaru – obećanjem da će ih za novčanu nadoknadu bezbjedno prevesti iz Foče u Podgoricu. Kolona vozila se zaustavila na mostu »Obrada Cicmila« preko rijeke Pive gdje je Janjić ispalio iz pištolja metak Hasanu u glavu, nanoseći mu prostrijelnu ranu sa rasrtrgnućem mozga od kojeg je nastupila smrt. Kovač je iz automatske puške pucao Feridi u vrat ispod desne ušne školjke nanoseći joj tešku i po život opasnu tjelesnu povredu – ranu prostrijelnu s krvarenjem iz rascjepa jezika i usne šupljine koje je zbog udahnuća krvi dovelo do smrti. Na istom mjestu Vuković je takođe iz pištolja ispalio metak u predjelu desne strane grudnog koša Klapuh Seni nanoseći joj prostrijelnu ranu sa krvarenjem u grudnoj

---

¹⁰ Janjić je osuđen na dvedeset godina kazne zatvora. Poginuo je prilikom pokušaja hapšenja od strane SFOR-a oktobra mjeseca 2000. u Foči.

¹¹ Vuković i Kovač, takođe su osuđeni na dvedeset godina kazne zatvora i danas se nalaze u Hagu.

šupljini. Oni su uključujući i Simovića tijela mrtvog Hasana i teško povrijeđenih Feride i Sene bačili niz litice kanjana Pive, što im je nanijelo dodatne teške tjelesne povrede koje su dovele do smrti. Golubović je poslije izvršenog zločina posuo put zemljom, u namjeri da prikrije tragove krvi¹².

Slučaj Samira Čengića

Pljevljaku Samir Čengić (1965) bivšem vojnom licu kolege iz vojne pošte 92/18 su oduzele stan u Topoli koji je dobio još 1985 godine. Nakon skoro godinu dana provedenih na ratištima Slavonije i Baranje odlučio je napušiti vojsku shvativši «da to nije ona armija za koju je učio i zalagao se». Razlog koji je saopštio svom komandantu bio je i taj da nije htio učestvovati na bilo koji način u slanje dobrovoljaca na prostore Bosne i Hercegovine na kojima mu živi značaj dio familije¹³. Samir mi je prilikom razgovora o ovom slučaju rekao i sljedeće: «Nakon 15-tak dana dolaska u Pljevlja, gdje sam se s porodicom smjestio kod pokojne majke, prijatelj mi je javio da je vojna policija provalila u moj stan. Ostavili su ga tako otvorenog destak dana vjerovatno čekajući da reagujem i dođem u Topolu. Iako se tamo nijesam nikome zamjerio ipak me je bilo strah da me ne isprebijaju i ubiju. Biloje takvo vrijeme. Nakon nekoliko sedmica u stan su uselili drugo vojno lice».

Po završetku rata Čengić je bio u Topoli. Kaže da mu je teško pao boravak u stanu. Žalio se i sudio pred nadležnim organima ali bez uspjeha iako je imao urednu dokumentaciju da je redovno plaćao doprinose Vojnom stambenom fondu. Kompletno pokućstvo i stvari ostali su u stanu. Žalba koju je uputio Vrhovnom sudu Srbije je odbijena sa obrazloženjem da nije priložio odgovarajući iznos takse.

Čengić je dugo živio u Pljevljima kao podstanar. Ne rade ni on ni supruga Zamka (1965). Djecu Emina (1985) i Azru (1991) izdržavaju prodajući na pijaci i primajući pomoć od rodbine iz Švacjarske.

Do danas nijesu mu vraćene stvari iz stana niti mu je vojska povratila bar dio uloženih sredstava u stambeni fond.

Krajem 2004. godine obratio sam se predsjedniku državne zajednice Srbija i Crna Gora i Ministarstvu odbrane sa zahtjevom da se ispita slučaj Samira Čengića i izvrši se povraćaj njegove stambene imovine.

---

¹² Osuđen je na osam mjeseci kazne zatvora.

¹³ Čengić je ranije bio komandir samohodne baterije. Kasnije je, poput drugih Božnjaka-Muslimana, prebačen na mjesto referenta u dobrovoljački sabirni centar.

Slučaj Igbale Dervić i Rahma Mahića

Iglaba Dervić (1954) u Odjeljenju odbrane u Pljevljima radi od 1977. godine na poslovima referenta za pravne poslove i višeg saradnika za obuku i radnu obavezu. Tačno 13.marta 2000 godine uručen joj je rješenje o prestanku radnog odnosa sa otkaznim rokom počev od 15.februara iste godine. Kako je i predviđena pouka samim rješenjem uložila je prigovor saveznom ministru odbrane i žalila se Upravnom inspektoratu Saveznog ministarstva pravde od kojih nikada nije dobila odgovor. Usljed reorganizacije poslova, ona i još jedan kolega, takođe muslimanske nacionalnosti, ostali su kao neraspoređeni radnici. Igbalino radno mjesto nije ukinuto već je na isto dovedeno lice koje nije ispunjavalo predviđene uslove i tražene kvalifikacije. Sredinom septembra 2000. godine pred Osnovnim sudom u Pljevljima je pokrenula sudski spor. Skoro godinu dana postojao je problem nemogućnosti uručivanja poziva za ročište Saveznom ministarstvu odbrane. Konačno, 11. septembra 2000. godine donešena je presuda kojom je naloženo Ministarstvu odbrane da oštećenu vrati na posao. Dervićka je uz angažovanje podgoričkog FHP dobila izvršnu presudu i 2003. godine vraćena je na posao.

Rahmo Mahić (1954) inženjer civilne zaštite nakon 21 godinu rada u Odjeljenju odbrane u Pljevljima marta 2000 godine, usljed nove sistematizacije poslova, ostao je neraspoređen da bi dvije godine kasnije dobio i otkaz. S'obzirom da je proglašen tehnološkim viškom za očekivati je da se smanjioo broj radnih mjesta u odjeljenju odbrane. Međutim, dogodilo se sasvim suprotno – povećan je broj angažovanih radnika i nije ukinuto ni jedno radno mjesto što dovoljno govori o motivima otkaza. Podgorički FHP tražio je poništenje rješenja o otkazu.

Slučaj Sehade Sadiković

Sehada Sadiković (1971) iz Bijelog Polja javila se na javno objavljeni konkurs za poslove animatora kulturnih aktivnosti koji je raspisao lokalni kulturni centar smatrajući da zadovoljava tražena uslove i računajući na svoje bogato, posebno, novinarsko iskustvo. Mišljenja je bila da se nadležni organ prilikom odabira kandidata vodio kriterijima koji nijesu bili bliski sa kvalitetom i objektivnošću. Žalba i tužba upućene Upravnom odboru i sudu nijesu prihvaćene.

Objavljivanje nacionalističkog oglasa

Podgorički dnevnik «Vijesti» objavio je 1. aprila 2003. godine mali oglas sljedeće sadržine «Bigovo, prodajem 27 ari zemlje, hitno i povoljno, asfalt i struja, slobodna gradnja, potencijalni kupci mogu biti samo srpske i crnogorske nacionalnosti. Tel. 069/482-605»

Anonimni prodavac mi se pravdao da nije nacionalista ali da je, zbog komšija, koje su jako tradicionalne, morao ograničiti prodaju, ističući da ga niko nije upozorio da ne može objaviti takav oglas. Kontaktirajući marketing službu ovog dnevnika od direktorice sam doznao da će radnica koja je, u predstavništvu u Budvi, primila oglas biti novčano kažnjena. »Vijesti« su već 2. aprila svojim čitaocima uputile izvinjenje »zbog propusta oglasne službe koja je primila i objavila oglas nacionalističke sadržine«. Izjave svjedoka ukazuju da je Bigovo sredina sa naglašenom etničkom isključivošću. O tome svjedoči i priznanje anonimnog davaoca oglasa da u tom mjestu stanuje Musliman iz Rožaja, za kojeg kaže da mu tu nije lako živjeti ali da mu je »olakšavajuća okolnost« mješoviti brak. Lični postupak ne može se pravdati dominantnim stavom okoline. Iz ovog proizilazi pitanje da li imamo društveno efikasne mehanizme promocije tolerancije i međuetničnosti.

Crnogorski helsinški komitet i HNVM, osudili su ispoljavanje etničke distance.

U izjavi za «Vijesti» od 5. aprila 2003. godine ocijenio sam da je da je najbitniji u ovom trenutku što je javnost pružila otpor pokušaju promovisanja etničke distance, što se jedan veoma ugledan dnevnik ponio veoma odgovorno i korektno, prihvatajući odgovornost za propust, uz izvinjenje, potencirajući javnu debatu o ovom slučaju kao društvenom problemu.

Ovakav incident nameće medijima obavezu da obrate više pažnje prilikom pružanja marketinških usluga i procedure prijema reklamnih poruka.

Slučaj Selma Bambura

Invalid rada Selmo Bamur iz Pljevalja ostao je 2000 godine bez posla u Rudniku uglja u Pljevljima zbog neopravdanog izostanka s posla. Direktor rudnika uglja u donešenom rješenju o prestanku radnog odnosa naveo je da je Bambur primio obavještenje o potrebi javljanja na posao iako je radnik poštanske jedinice Pljevlja priznao da je on umjesto Bambura potpisao dostavnicu i samoinicijativno, bez uručenja, unio njegovo ime u dostavnu knjigu. Osnovni sud u Pljevljima uvažio marta 2002. go-

dine Bamburov zahtjev o povratku na posao da bi isti pred Višim sudom u Bijelom Polju, juna 2002 godine, bio odbijen kao neutemeljen. Bambur je decembra 2003 godine Vrhovnom državnom tužilaštvu podnio prijedlog za podizanje zahtjeva za zaštitu zakonitosti.

Slučaj Muhedina Hrastovine

Bošnjaku Muhedinu Hrastovini (1967) usljed velikosrpskog divljažnja u Pljevljima 1992. godine spaljena je frizerska radnja na Jaliji. Od tih i ranijih događanja zapao je u ozbiljne zdravstvene probleme čije posljedice i danas traju. Prije paljenja radnje pristalice Čeka Dačevića nekoliko puta su ga premlaćivale. Policija i pored urednih prijava nije preduzela ništa. U pojedinim pljevskim objektima bio mu je, isključivo zbog toga što je musliman, zabranjen ulazak što je takođe prijavljeno nadležnim organima. Prema riječima njegova sestre Medžuime Bambur sa kojom sam razgovarao o ovom slučaju do danas nije dobio bilo kakvo obeštećenje za spaljenu radnju.

Slučaj Sanela Muratovića

Sanela Muratovića (1973) iz Berana vojni pravosudni organi gonili su zbog navodnog izbjegavanja služenja vojne obaveze i pored toga što je od strane odgovarajuće vojne komisije trajno oslobođen služenja vojne obaveze. O svom slučaju krajem novembra 2003. godine obavijestio je Mrežu za prigovor savjesti u Crnoj Gori koja je preduzela odgovarajuće korake.

Slučaj Almedina Bakovića

Almedina Bakovića (1981) nekoliko policijskih inspektora avgusta 2002 godine izvela je iz lokala "Park prinčeva" u Baru sa obrazloženjem da je određena lica podstrekivao na ubistvo. Almedina i njegovog druga Ivana Abramovića, takođe iz Bara, na putu ka obližnjoj stanici policije inspektori su šamarali i udarali koljenima po čitavom tijelu. U pritvorui su proveli dva dana, gdje su ga, po sopstvenom iskazu šutirali nogama i i udarali pesnicama i bejzbol palicom.

Slično maltretiranje od strane grupe inspektora Baković doživio krajem januara 2003. godine kada je zbog doživljenog premlaćivanja završio u hitnoj službi barskog doma zdravlja.

Slučaj Fahrudina Huremovića

Fahrudina Huremovića (1978) pretukli su u Podgorici 28. avgusta 2001. godine nepoznati pripadnici crnogorskog MUP-a. Tog dana Huremović se sa svojim pomoćnim radnikom Radom Paunovićem nalazio u Podgorici zbog prodaje stoke. Nekoliko policajaca je opkolilo Huremovićev kamion i iz uprene pištolje naredili im da legnu na zemlju. Pošto su to učinili policajcu su nastavili da ih biju nogama i palicama po čitavom tijelu. Policajci su Fahrudina, pošto su mu stavili lisice na ruke, tukli pesnicama po glavi i dodavali jedan drugome da ga na sličan način bije. Oduzeli su mu deset hiljada maraka i sedamnaest grla konja. Novac mu je sutradan vraćen od strane inspektora Ratka Vukića ali konji do dan danas nijesu. U pritvoru u Centru bezbjednosti proveo je jednu noć. Pružena mu je i ljekarska pomoć. Sutradan je saslušan od strane istražne sudije nakon čega je pušten na slobodu.

Fahrudinovom bratu Mehu, u opštini Tuzi, tamošnja policija sredinom avgusta iste godine oduzela je 23 grla konja i nekoliko hiljada maraka. Ni njemu do danas oduzeto nije vraćeno.

Slučaj Fahrudina Derviševića

Fahrudina Derviševića (1959), profesora sociologije iz Berana nevladina organizacija "Centar za demokratsku tranziciju" iz Podgorice angažovala je kao nezavisnog posmatrača na saveznim izborima 24. septembra 2000. godine na biračkom mjestu «Petnjik». Primijetio je da se ispred biračkog mjesta okupljaju pripadnici vojne policije. Jedan od njih ga je upozorio «Profesore možeš da prideš samo do kuće Čulafića». Istog dana, nešto kasnije, u neposrednoj blizini biračkog mjesta, prema Fahrudinovim riječima, zaustavila su ga tri nauružana vojna policajca. Zavrnuili su mu ruku i glavu naslonili na haubi jednog automobila. Nazivali su ga špijunom i tražili da im kaže sa kim je iz policije u vezi. Nijesu mu vjerovali da je akreditovan od strane organizacije koja je prepoznatljiva po nezavisnom monitoringu izbornih procesa. Ubačili su ga u automobil i odvezli u nepoznatom pravcu. Prije nego su ga izbacili u blizini jednog beranskog sela tukli su ga po glavi i leđima.

Poslije nekoliko dana, tačnije 5. oktobra 2000 godine, ispred magazina u kojem je radio Fahrudina je napala ista grupa vojnih policajaca.

Slučaj Ervina Ramovića

Ervin Ramović (1959) kao građevinski zanatlija radio je na izgradnji kuće Adlije Efovića u ulici 8. marta u Podgorici. Dana 1.jula 2002. godine, rano izjutra, u kuću je upala policija koja je tražila od Ervina, pokazujući mi fotografiju, da prepozna Aska Efovića. Pošto je rekao da ga ne poznaja policajac ga je šamarao po licu i tukao nogama i rukama po tijelu. Nakon toga odveli su ga policijskim vozilom u Centar bezbjednosti Podgorica u kojem su ga takođe tukli. Kasnije je bez bilo kakvog objašnjenja pušten na slobodu. Poslije ove torture, Ervin se žali da slabije čuje na desno uho.

Tortura nad vojnicima islamske vjeroispovijesti

Grupi vojnika na odsluženju vojnog roka u Nikšiću, nadležne starješine nijesu odobrile odlazak kućama povodom vjerskog praznika zbog čega su odlučili da pobjegnu i sa svojim familijima proslave Bajram. Vojna policija uhapsila ih je na autobuskoj stanici u Podgorici. Prilikom uvođenja u vozilo «marica» pripadnici vojne policije mladiće su tukli pesnicama i pendrecima. Nakon noći provedene u zatvoru odobren im je, povodom blagdane, odlazak kućama.

Slučaj Admira Durutlića

Kao istraživač podgoričkog FHP istraživao sam, na ljeto 2003. godine, slučaj prebijanja grupe pljevaljskih mladića od strane inspektora Centra bezbjednosti u cilju iznuđivanja priznanja da se bave prodajom narkotika. Policija je bez naloga za pretres upala u stan Emira Suljevića u kojem se među grupom mladića nalazio i Admir Durutlić (1982) kojeg su inspektori izveli u obližnje kupatilo, tukli u stomak i stavljali mu glavu u WC šolju. Pošto su mu naredili da se skine go, tukli su ga nogama i pesnicama. Govorili su mu «Ubićemo te, zažalićeš što si se rodio». Krajem juna 2003. godine protiv inspektora su podnešene krivične prijave. Postupak je u toku. Grupu mladića, po prestanku rada nevladine fondacije «Fond za humanitarno pravo», zbog finansijskih razloga, zastupa advokat Sava Popović.

Povodom ovog incidenta pljevaljska policija i njen načelnik su na krajnje neprimjeren i neprofesionalan način komunicirali sa jednom organizacijom za zaštitu ljudskih prava i njenim aktivistima, kao i sa familijima mladića o čemu svjedoči medijska dokumentacija.

Bahato ponašanje pripadnika Vojske Srbije i Crne Gore prema lokalnom stanovništvu

Juna mjeseca 2002. godine razgovarao sam sa Šemsom Dedejićem, načelnikom Odjeljenja bezbjednosti o prilikama na području rožajske opštine. Posebno je istakao da i pored pritisika, prijetnji, maltretiranja, pucnjave pa čak i ubistava nijesu poremećeni skladni međuetnički odnosi. Dedejić je više puta, neposredno, apelovao na pripadnike rasformiranog sedmog bataljona Vojske Jugoslavije da se prema lokalnom stanovništvu ponašaju korektno i ljubazno i da će se i oni sami u gradu osjećati bezbjednije. Prema riječima Dedejića i drugih građana Rožaja, pripadnici vojske skoro svakog dana su na slučajne prolaznike okretali napunjene puške, što je građane posebno plašilo. Pod dejstvom alkohola vojnici su često pucali u trafostanice, izolatore i dalekovode zbog čega su se građani često žalili policiji.

Početkom 2002. godine vojnici su ušli u selo Gornji Buref. Pošto su pili vodu su napuštili krećući se leđno, unazad, prema šumi sa puškama repetiranim prema seljanima.

Situacija u Rožajama je bila posebno ozbiljna 1999. godine za vrijeme pogroma Albanaca sa Kosova. Prema iskazima svjedoka, pripadnici Sedmog bataljona VJ građane su na ulici pozdravljali pokazujući im prstom ispod grla što se moglo shvati kao poruka «da hoće da ih kolju». Međusobno vojnici su se pozdravljali šenlučenjem.

Posebno su to radili petkom, kad bi bio pazarni dan. Tako je jednog petka, iste godine, kroz grad prolazio autobus sa vojnim rezervistima. Koliko je njihovo šenlučenje bilo jako, svi građani prisutni na pijaci od straha su legli na zemlju, čekajući da prođu rezervisti koji su pjevali pjesmu «Ubićemo, poklaćemo a sve bule...».

Dedejić je o svim incidentima često govorio na kolegijumu ministra unutrašnjih poslova sa načelnicima centara bezbjednosti.

Slučaj Omera Omerovića

Omer Omerović (1947) iz Bijelog Polja uhapšen je na Badnji dan 1994. godine, kako je kasnije saznao, za “pokušaj stvaranja sandžačke države i rušenja mosta i željezničke pruge koji su u neposrednoj blizini njegove kuće”. Nekoliko dana prije hapšenja njegova je supruga Iljaza primijetila da policija često patrolira u njihovoj ulici. Prilikom hapšenja, Omerovu djecu Esada i Sabinu policijaci su nekoliko puta udarali kundakom po ramenima, zabranjujući im da prilaze ocu kao i da govore. Pošto je

ušao u policijsko vozilo, Omeru su stavili povez preko očiju i vezali mu ruke, lisicima, preko leđa. Kako je iskusni šofer osjetio je da ga ne voze u Bijelo Polje, kako su rekli, da u stanici policije da izjavu. U namjeri da ga zaplaše improvizovali su kao da ga voze u Bosnu. Namjerno su se ponašali tako da Omer pomisli da nije riječ o pripadnicima crnogorske policije. Kada su se primakli jednom policijskom punktu, bačili su mu jaknu preko glave i rekli «Lezi dolje, evo policija». Često su, prema Omerovom iskazu, manevrisali autom kako bi zavarali trag i kako ne bi znao kuda ga voze. S obzirom da je putovanje trajalo kratko i da je dobar poznavac puteva Omer je mišljenja da su ga doveli na Žabljak, u tajni zatvor Službe državne bezbjednosti. Svi uhapšeni u akciji crnogorske policije protiv čelnštva i uglednog članstva Stranke demokratske akcije bili su na istom mjestu, iako to međusobno nijesu znali. Uveli su ga u prostoriju za ispitivanja. Tražili su da im kaže imena svojih saradnika i kome je sve razdijeljeno oružje. Nije znao uopšte o čemu treba da priča. To ih je posebno razljutilo tako da su ga uz često psovanje majke, šamarali i udarili pesnicama po licu i u stomak. Trojica inspektora pošto su ga danima mučila naređuju mu da skine odjeću sa sebe jer «smrdi». Iako im je skrenuo pažnju da je plućni bolesnik tukli su ga po plućima i leđima, pendrekom i nogama. Često su ga polivali vodom i tukli pendrecima po mokroj koži. Štipaljke sa strujom kačili su mu na genitalije, butine, nos i obraze i, uz propuštanje struje, tjerali ga da prizna. Tjerali su ga da liže i WC šolju i vezali za vreli radiator. Noću su ga odvodili u šumu, vezali za drvo i puneći pištolje pred njim ponovno tražili da sve prizna. Nišani bi ga i pucali mu iznad glave. Takođe vezali.

Predsjednik SDA Crne Gore Harun Hadžić interesovao se u Podgorici za Omerovu sudbinu, pošto niko iz bjelopoljske policije nije htio saopštiti familiji Omerović gdje se Omer nalazi. Prema Omerovom iskazu, Hadžić je takođe uhapšen po povratku iz Podgorice kada je stao negdje uz put da se odmori i nešto pojedje.

Dok je bio u zatvoru, u susjednoj prostoriji su puštali video snimke mučenja neke porodice iz Bosne kako bi pomislio da je tu dovedena njegova familija. Tek kada je izašao iz zatvora saznao je da to nije bila istina.

Omerović je bio osuđen na četiri i po godine zatvora. Kompletnu grupu političkih zatvorenika pomilovao je tadašnji crnogorski predsjednik Bulatović. Kasnije je dobio obeštećenje od države Crne Gore u iznosu od 17.000 maraka.

Slučaj Ibrahima Čikića

Bjelopoljčac Ibrahim Čikić (1956) februara mjeseca 1994. godine pozvan je na Sud u svojstvu svjedoka povodom hapšenja rukovodstva Stranke demokratske akcije. Ubrzo, pošto je odbio da lažno svjedoči i potpiše unaprijed sastavljenu izjavu, je uhapšen, i to u prostorijama Crvenog krsta, 21. februara 1994. godine, gdje je uz pratnju brata, došao da podigne humanitarnu pomoć na ime izbjegličkog statusa svoje supruge. U pritvorskoj jedinici, i pored toga što je invalid, policajci su ga tukli pesnicama i nogama i govorili mu da je «terorista i mudžahedin». Policajce je molio da ga ne tuku po glavi i da mu paze oči, jer ima problema sa vidom. Odgovorili su mu «Jebe se nama za tvoje oči. Ne znamo da li ćeš živu glavu izvući a ne da ti neko čuva oči».

Policijaci, svojim ponašanjem i međusobnom konverzacijom i oslovljavanjem, htjeli su kod Čikića proizvesti dodatni strah da se nalazi u Bosni i da je u rukama četničke vojske. Sjeća se da su pjevali četničke i pogrdne pjesme o muslimanima.

Poslije nekog vremena mučenja ponudili su mu da napamet nauči pripremljenu izjavu. Za uzvrat nudili su novac i sigurnost, njemu i njegovoj porodici. Pošto je odbio da to uradi, čak i po cijeni života, mučili su ga elektrošokovima. I Čikića su na «saradnju» pokušali prodobiti prijeteći mu da će mu silovati ženu i sestru a sina zaklati. Iz susjedne sobe puštali su snimljeni vrisak i plač.

Čikić je danima bio u teškom psihičkom stanju i jakim bolovima u očima. Kasnije je i u zatvoru trpio maltretiranje od zatvorenika koji su na račun toga dobijali razne privilegije. Čikića je 1995. godine amnestirao crnogorski predsjednik. Poput ostalih, zbog doživljenog, dobio je obeštećenje od crnogorske države.

Nakon abolicije, Čikiću su dugo vremena, i pored zadovoljavanja svih uslova i posjedovanja uredne dokumentacije, odbili izdati pasoš. Isti mu je izdat nakon intervencije Međunarodnog komiteta Crvenog krsta koji mu je inače značajno pomogao oko liječenja.

Takođe nije mogao upisati svoje dijete u obližnju školu s obrazloženjem da mjestom stanovanja ne pripadaju tom području iako se njegova kuća nalazi na gotovo pedeset metara od školskog objekta.

Čikićev primjer pokazuje da je crnogorskom društvu neophodna lustracija. Lica koja su se 1994. godine, najbrutalnije ophodila prema grupi Bošnjaka i rukovodstvu SDA i zbog čijih postupaka je crnogorska država pretrpjela značajnu štetu i gubitak ugleda, i danas se nalaze na veoma visokim položajima u policiji, tužilaštvu i sudstvu.

Slučaj Faruka Đečevića

Faruk Đečević jedan je od utemeljivača Bošnjačke-muslimanske partije i poslanik u prvom višestranačkom sazivu Skupštine Crne Gore početkom devedesetih godina prošlog stoljeća. S obzirom na njegov demokratski angažman vlasti su se i sa njim obračunale, kao i sa drugim političkim prvacima tog vremena. Odlukom Disciplinske komisije Srednje mašinsko-tehničke škole od marta 1990, Đečević je dobio otkaz zbog navodne teže povrede radne obaveze. Vodeći radni spor na temelju presuda Osnovnog i Višeg suda u Podgorici, i Vrhovnog suda Crne Gore u postupku revizije, vraćen je na posao. U vrijeme loših odnosa zvanične Podgorice i savezne administracije, i ne priznavanja iste od strane legitimnog organa Crne Gore, Savezni sud u Beogradu krajem aprila 1999 godine ukinuo je presude crnogorskih sudova, na osnovu čega je Srednja mašinska-tehnička škola podnijela je tužbu protiv Đečevića tražeći da joj vrati novac koji mu je isplaćen izvršnom presudom Osnovnog suda u Podgorici. Podgorički FHP podnio je Prvom opštinskom tužilaštvu u Beogradu krivičnu prijavu protiv petoro sudija Saveznog suda jer su počinili krivično djelo "kršenja zakona od strane sudije" u postupku koji je Đečević vodio radi zaštite svojih radnih prava zbog neistinite tvrdnje da Đečević nije na vrijeme tražio zaštitu svojih radnih prava. Na temelju tužbe Osnovnom sudu udruženog rada ta odluka je vraćena na ponovno razmatranje Školskom savjetu kao drugostepenom organu škole čime nije došlo do zastarjelosti zaštite njegovih radnih prava kako su tvrdile sudije Saveznog suda. Grupa za ljudska prava avgusta 2004. godine, povodom ovog slučaja, inicirala je kod Zakonodavnog odbora Skupštine RCG donošenje odgovarajućih obavezujućih pravnih akata koji bi stavili van snage sve odluke nelegitimnih saveznih organa uključujući i period koji nije obuhvaćen već donešenom Rezolucijom o zaštiti prava i interesa RCG i njenih građana. Inicijativa bi omogućila, ocijenili su iz Grupe za ljudska prava, prestanak negativnih posljedica tada donešenih akata koji se odnose na Crnu Goru i njene građane.

Slučaj Sabihe Karahmetović

Početkom marta 1994. godine na Sabihu Karahmetović (1949) iz Pljevalja pucala su dva vojnika. Zbog prostrijelne rane provela je desetak dana u bolnici. Policija je obavijestila da su počinioci pronađeni i da je slučaj proslijeđen mjerodavnom vojnom pravosuđu. I pored toga što je jedan od vojnika priznao izvršenje djela, ovaj slučaj nije dobio sudski epilog. Centar za dokumentaciju i istraživanje ljudskih prava, po prijenosu nadlež-

nosti sa vojnih na civilne pravosudne organe, zatražio je od državnog tužioca da konačno precesuiraju ovaj predmet.

Slučaj Elvedina Srne iz Priboja

Elvedin Srna (1966), Bošnjak iz Priboja početkom juna 1991. otišao je na odsluženje vojnog roka u Sarajevu, u tadašnjoj JNA, u VP 5542-6/1 kao telegrafista. Nakon mjesec dana njegova jedinica je upućena na dubrovačko ratište. «Pokušao sam razgovarati sa oficirima iznoseći stajalište da za mene odbrana zemlje od vanjskih neprijatelja predstavlja normalnu stvar, ali odbrana Dubrovnika od njegovih stanovnika mi nije baš pasala» rekao mi je Srna prilikom razgovora o njegovom slučaju pošto se za pomoć obratio crnogorskoj Mreži za prigovor savjesti. Nakon otpusta iz vojne bolnice, u kojoj je preveo nekoliko mjeseci zbog duševnih problema izazvanih ratnom psihozom i posebno ponašanjem dobrovoljaca – četnika iz Srbije, sredinom novembra 1991 je pobjegao iz vojske. Skrivajući se jedno vrijeme kod familije u BiH otišao je za Njemačku gdje i danas boravi. Kako mu je u međuvremeno istekla važnost pasoša obratio se ambasadi SR Jugoslavije u Berlinu. Postoji više poznatih i konkretnih slučajeva korupcije gdje su pojedini jugoslovenski diplomatski službenici, državljane SRJ, bošnjačke nacionalnosti, tretirali na krajnje neprimjeren način i za pružanje službenih usluga im iznuđivali novac, za ženu i djecu po 1500 maraka a za muškarce duplo. Sredinom 1996. godine, Elvedinova majka Ziza, pozvana je da se u svojstvu svjedoka, pojavi pred Vojnim sudom u Podgorici, u postupku koji se vodi protiv njega zbog dezertiranja.

Pokušaj registrovanja diskriminatorne NVO

Maja 2004. godine crnogorsko Ministarstvo pravde odbilo je upisati u registar nevladinih organizacija udruženje pod imenom «Moto Klub Lloyd Sutomore Spič Yu» zbog diskriminatornih odredbi osnivačkih dokumenata prema građanima islamske vjeroispovijesti. Naime kako su bili zamislili osnivači na čelu sa izvjesnim Ivanom Zankovićem (1965) iz Sutomora, opština Bar, član Motokluba, «kao privatne sportske organizacije sa statusom privatnog moto kluba vlasništvo Zanković Ivana iz Sutomora» nije moglo postati lice islamske vjeroispovijesti zbog unaprijeđenja i zaštite hrišćanskog bratstva i jedinstva i poštovanja iskrene hrišćanske ljubavi u sportu. Statutarna odredba (član 16.) koja je diskriminirala građane po vjerskoj osnovi doslovce je glasila:

«Član Motokluba može postati svaki dobronamjerni i ugledni građanin dobre volje i prijatelj sporta, ali ako prihvata odredbe ovog Statuta i podređuje se pravilima iz istog.

U cilju unaprijeđenja i zaštite HRIŠĆANSKOG BRATSTVA I JEDINSTVA I U CILJU POŠTOVANJA JEDINSTVENO-ISKRENE HRIŠĆANSKE LJUBAVI U SPORTU i uopšte u životu, član Motokluba ne može biti osoba muslimanske vjeroispovijesti».

Po odbijanju zahtjeva za registrovanje ovakvog tipa udruženja čiji osnivački akti ni elementarno nijesu zadovoljavali, tehnički, odredbe Zakona o nevladinim organizacijama većina lica koja su u odluci u osnivanju potpisani kao osnivači demantovali su svoje učešće u tome i javno se distancirali od zamisli «vlasnika» kluba.

Neodgovarajući odnos vlasti prema deportovanim državljanima iz EU

Posljednje dvije godine sve su učestaliji primjeri deportacije građana Crne Gore, uglavnom bošnjače i romske nacionalnosti, iz zemalja Evropske Unije (EU). Deportovana lica postepeno postaju veoma ozbiljan socijalni problem kako za područje crnogorskih sjevernih opština, odakle uglavnom izvorno potiču, tako i za Crnu Goru, u cjelini.

Brojne nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava zahtijevale su od mjerodavnih organa Republike Crne Gore i državne zajednice Srbija i Crna Gora da pristupe izradi odgovarajuće Strategije prihvaćanja i zbrinjavanja tih lica posebno tražeći više odgovornosti i senzibiliteta prema ovom pitanju prilikom pregovora sa pojedinačnim zemljama povodom zaključivanja Sporazuma o readmisiji kako bi se obezbijedili kvalitetniji uslovi za prijem i održivo zbrinjavanje deportovanih državljana Crne Gore i kako se ne bi pogoršale postojeće crnogorske socijalne prilike.

Izazivanje opšte opasnosti u Beranama

Stanovnici beranskog naselja Tulum, bošnjačko-muslimanske nacionalnosti, često su tokom 2003. i 2004. godine bili označavani, od strane medija i dijela lokalne političke javnosti, kao mogući autori antisrpskih grafita, sa prijetećim i vulgarnim sadržajem.

U noći između 21. i 22. maja 2004. godine dogodila se i eksplozija bombe koju je, kako je kasnije ustanovila beranska policija, u svojoj sopstvenoj kući aktivirala M.S. (54) iz Berana, u namjeri da za to optuži svoje komšije Bošnjake.

Beranska policija poslije više incidenata posumnjala je «da su počinioci upravo oni koji se predstavljaju žrtvom». Detaljnom istragom utvrđeno je da je bomba aktivirana u samoj kući, bez vađenja osigurača. Počinitelj je priznala «da je bombu stavila u staklenu posudu i uz nju zapaljenu hepo-kocku». U istoj kući pronađeni su i sprejevi sa kojima se, kako se pretpostavlja, ispisivani grafiti.

Brojni građani osjetili su olakšanje po otkrivanju počinioca ističući da je «dobro što je, brzom akcijom Centra bezbjednosti Berane, sa Muslimana i Bošnjaka skinuta ljaga». Za vrijeme istraživanja ovog incidenta, početkom juna 2004. godine, počinitelj M.S. je iznenada preminula.

Međutim određene političke partije koje su «odmah uvidjele da je ugroženo srpstvo» nijesu se nakon rasvjetljivanja događaja oglašavale niti izvinule javnosti zbog neutemeljeno iznijetih ocjena.

Položaj muslimana na Cetinju

Iako svjestan situacije i prilika u kojima gotovo cijelo desetljeće živi Cetinje odlučio sam se na jednu inicijativu smatrajući je, bez pardona, sukladnom sa višestoljećnim duhom Cetinja.

Početkom novembra prošle godine obratio sam se mjerodavnim organima Cetinja da ozbiljno razmotre mogućnosti da Prijestonica omogući i podrži izgradnju ili otvaranje islamskog vjerskog objekta. Mišljenja sam da bi se time Cetinje još snažnije legitmisalo kao istinska crnogorska Prijestonica, i pored već postojećih, pravoslavnih i katoličkih, upotpunio svoju baštinu sa islamskim vjerskim objektom.

U osnovi moja inicijativa i nije nova. Stara je gotovo više od stoljeća pa je i treba doživjeti isključivo kao pokušaj reaktiviranja davno zaboravljenog posla. Razloge naravno treba tražiti u državnom, društvenom i političkom ambijentu u kojem je grad živio.

Cetinje je danas, iako bez istinske težine, zvanična prijestonica Republike Crne Gore koja je odabrala svoju budućnost kroz razvitak otvorenog, građanskog i multikulturnog društva. To neminovno gradu daje obavezu i potrebu da upotpuni i kompletira svoju već davno iskazanu privrženost ka vrijednostima kao što su tolerancija, suživot i zajedništvo svih građana Crne Gore bez obzira, na njihovu, bilo kakvu, različitost.

Da se gotovo prije više od jednog stoljeća aktivno razmišljalo o podizanju islamskog vjerskog objekta na prijestonom Cetinju potvrđuje i pisanje «Cetinjskog vjesnika» od 18.12.1910. godine:

«Na Cetinju će se pristupiti podizanju džamije, radi čega će se skupljati naročiti prilozima. Prvi prilog je od Nj.V. Kralja Gospodara, koji je za tu cilj blagoizvolio priložiti hiljadu talira».

Inicijativu ne treba shvatiti samo politički i državno korisnom i mudrom već da ona ide i u pravcu zadovoljenja potreba samih građana Cetinja i ostvarivanja ljudskih prava i očuvanja njihovog vjerskog identiteta.

Nadavno sam imao priliku, kroz obavljeni intervju za regionalni portal i buletin East West Instituta iz Dubrovnika, razgovarati o ovoj inicijativi i sa reisom islamske zajednice u Crnoj Gori Rifatom ef. Fejzićem. Prenosim Vam dio razgovora:

Rifat ef. Fejzić: Na Cetinju živi nekoliko desetina porodica islamske vjeroispovijesti. Oni nemaju u svom mjestu vjerski objekat. Čak se i sahranjuju u Podgorici. Naš prilaz inicijativi o kojoj me pitate je s čisto vjerskih potreba. Polazeći od te činjenice, realno je razmišljati da se u perspektivi sagleda i pristupi realizaciji ovog pitanja.

Razmatrajući ovaj prijedlog treba imati na umu i zvanične statističke podatke koji su značajni sa aspekta preduzimanju mjera i stvaranja povoljnih uslova pripadnicima manjina, da izražavaju svoje osobenosti i razvijaju svoju kulturu, jezik, vjeru, tradiciju i običaje.

Zvanično Cetinje i crnogorska država trebali bi uvažiti činjenicu da više od jedne petine stanovništva Crne Gore čine građani islamske vjeroispovijesti. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine 382 ili 1,88% stanovnika Cetinja se opredijelilo da pripada islamskoj vjeroispovijesti.

Danas, odnosno prema popisu iz 2003. godine, oko 220 stanovnika Cetinja je islamske vjeroispovijesti čime čine 1,17% od ukupnog broja stanovnika.

Nemanje vjerskog objekta nije jedini problem cetinjskih muslimana. Kao što je efendija Fejzić istakao izraženo je i pitanje sahranjivanja. Prema informacijama iz Javnog komunalnog preduzeća razvoj i širenje gradskog groblja ne podrazumijeva, za sada, uvažavanje vjerske različitosti i običaja sahranjivanja.

Kršenje prava na stanovanje i adekvatni smještaj u Podgorici

U posljednje vrijeme opština Podgorica preduzima opsežne mjere za otklanjanje posljedica višedecenijskog uzurpiranja i vannamjenskog korišćenja državnog zemljišta. Te mjere, i pored pravnog utemeljenja, često imaju krajnje nepopularan ishod i okončavaju se posljedicama koje doprinose ozbiljnim kršenjima ljudskih prava te se na iste ne može gledati kao cjelishodne i djelotvorne odnosno legitimne.

Prema ocjeni podgoričke kancelarije UNDP, jedan od najvećih problema iz domena planiranja i uređenja prostora u Crnoj Gori je nelegalna i neplanska gradnja. U saopštenju ove kancelarije od 19.11.2004. godine iznijeta je i gruba procjena, dobijena iz različitih izvora, je da se u pojedinim crnogorskim opštinama broj nelegalno izgrađenih objekata kreće čak i do 80% od ukupnog broja građevina.

U Podgorici, na Vrelima Ribničkim, u naselju u blizini sportskog aerodroma, u Proleterskoj ulici živi tridesetak porodica sa više od stotinu članova, uglavnom muslimanske nacionalnosti, uključujući i oko sedamdesetoro djece. Radi se o brojnim domaćinstvima u kojima je rijedak slučaj da je zapošljeno više od jednog lica. Značajan broj je samohranih majki i onih koji se nalaze na evidenciji nezapošljenih i primaoca socijalno-materijalne pomoći. Ima i onih koji pripadaju kategoriji invalida, raseljenih ili su lica sa ozbiljnim zdravstvenim hendikepom i problemima.

Inače objekti su sagrađeni na državnom zemljištu koje se privodi namjeni i objekti će, između ostalog, biti uklonjeni i zbog proširenja sportskog aerodroma.

Na ovom prostoru objekti su se počeli graditi još daleke 1984. i niko od njih sve do 2002. godine nije čak ni upozoravan na nelegalnu gradnju za koju su se opredijelili isključivo iz razloga bijede i siromaštva, nemogućnosti da i dalje plaćaju kiriju privatnim stanodavcima kao i zbog želje da ostvare pravo na adekvatno stanovanje, koje im nije omogućila zajednica i privredni subjekti u kojima su decenijama radili ili i sada rade.

Ova lica zbog ukupnih prilika i stanja u kojem se nalaze nijesu u prilici sama sebi obezbijediti alternativni krov nad glavom niti su u mogućnosti da ponovno finansiraju izgradnju porodičnih kuća, čak i u slučaju besplatne dodjele placeva na Kakarickoj gori.

Tim povodom lokalnim vlastima Podgorice uputio sam inicijativu da se kroz planiranje Budžeta glavnog grada za 2005 godinu omogući osnivanje posebnog Fonda koji bi osnažio socijalnu funkciju opštine i čija bi sredstva bila korištena za pružanje odgovarajuće finansijske i druge pomoći licima i porodicama koja bi, usljed rješavanja urbanističkog haosa, ostala bez svojih porodičnih kuća.

U pismu upućenom, 5.11.2004. godine, predsjedniku SO Podgorica dr Miomiru Mugoši apelovao sam da se već sada pomogne u obezbjeđivanju prava na smještaj i stanovanje svim građanima koji su ostali bez krova nad glavom u ranijim akcijama nadležnih organa kao i da se isti suzdrže od sprovođenja daljih mjera, rušenja i iseljenja, do stvaranja

uslova za efikasno funkcionisanje ovog fonda kao i zbog zimskog perioda koji uskoro nastupa.

Prilikom istraživanja ovog slučaja direktor Direkcije SO Podgorica za imovinu g.Novak Klisić je saopštio da vlasti ozbiljno razmišljaju o načinima pomoći ovim licima i pronalasku alternativnih rješenja. Najavio je da će opština, kao i u drugim slučajevima, i njima pružiti mogućnost da plaćevе otplate kroz kredit do deset godina dok je za nešto šire aranžmane predložio osnivanje fondova u koji bi doprinosima participirali i drugi subjekti. Klisić je prilikom ranijih čestih razgovora savjetovao predstavnike ovih porodica da se pismeno obrate SO sa zahtjevima za dodjelu placeva ističući da im opština od toga više ne može pomoći kao i da dosta toga mogu iskoristiti od građe sa postojećih objekata, posebno ističući vrata i prozore.

Pojedini građani su mišljenja da lokalne vlasti imaju selektivan pristup i da nemaju isti odnos, kada je ovaj problem u pitanju, prema građanima većinske populacije i prema onima koji pripadaju nacionalnim manjinama, što potvrđuju primjerima iz naselja «Kruševac».

U pismu Skupštini opštini Podgorica, inače dostavljenom svim političkim subjektima u Crnoj Gori, Odboru Skupštine RCG za ljudska prava, Ministarstvu za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa i kancelarijama svih relevantnih međunarodnih organizacija, zatražio sam, shodno međunarodnim standardima, da se sve moguće alternative izanaliziraju u konsultaciji sa licima čiji se objekti ruše ili čije se iseljenja planira, kako bi se izbjegla ili makar ublažila, upotreba sile i intezitet kasnijih posljedica kao i da treba njegovati više senzibilnosti prema ženama, djeci, starijim osobama i bolesnima, kao i prema pripadnicima nacionalnih manjina koji su inače osjetljive grupe i podložne naknadnim oblicima diskriminacije.

Vlasti bi trebalo učiniti sve u njihovoj moći da se građanima, posebno onima koji pripadaju ugroženim grupama, pomogne kod njihovog ekonomskog i društvenog razvoja i da se zaštite, ostvare i dalje unaprijede njihova ljudska prava i osnovne slobode.

Međunarodni standardi govore da svako ima pravo na zaštitu protiv siromaštva i društvenog isključivanja kao i pravo na smještaj.

Odgovorne vlasti treba da preduzmu aktivne mjere kako bi se unaprijedio djelotvoran pristup licima koja žive ili su na granici da žive u okolnostima društvenog isključenja ili siromaštva, kao i njihovih porodica kroz, posebno, zapošljavanje, smještaj, obuku, obrazovanje, kulturu i socijalnu i medicinsku pomoć.

Standardi kažu da države odnosno vlasti treba da se suzdrže od mjera koje ne doprinose spriječavanju ili umanjivanju pojave beskućnika. U tom pravcu, uklanjanje objekata i prisilno iseljavanje, prema odredbama Međunarodnog pakta UN o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ne treba da rezultira tako da pojedinac postane beskućnik ili ranjiv usljed kršenja ostalih ljudskih prava. Tamo gdje građani nijesu u mogućnosti da se sami obezbijede, vlasti moraju da preduzmu sve odgovarajuće mjere, i to do maksimuma svih raspoloživih izvora, da bi osigurali adekvatno alternativno stanovanje.

Sredinom novembra prošle godine Kancelarija Visokog Komesara za ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori podsjetila je crnogorske vlasti na međunarodne obaveze koje se tiču ljudskih prava ukazujući na sadržaj Međunarodnog sporazuma o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

Prema ocjeni UNDP, zaštita prava na odgovarajući stambeni prostor ima nezamjenjiv značaj kako bi svaki pojedinac živio punim životom i zbog toga ima osnovu u mnogim međunarodnim i drugim pravnim aktima kao i da Vlada RCG, prilikom rješavanja problema nelegalne gradnje, naročitu pažnju treba pokloniti posebno osjetljivim slojevima stanovništva.

Portreti

Uzeir BEĆOVIĆ

KASIM HADŽIĆ (1917-1990)

Profesor i publicista Kasim Hadžić rođen je 19. decembra 1917. godine u selu Zaostro, u blizini Pljevalja, a koje teritorijalno pripada opštini Priboj, iako je znatno udaljenije od toga grada. Porodica Hadžića je porijeklom iz Pljevalja. Za vrijeme turske vladavine, dok su se Pljevija zvala Tasli-džom, zvali su se Hadži Durak Zade. Kasimov djeda bio je hodža, a otac Abdulah zemljoradnik, bez kojeg je rano ostao, još kao dijete od dva mjeseca. Brigu o Kasimu preuzeli su njegova majka i djed po majci Ibrahim Memić, iz Priboja, gdje je pohađao i osnovnu školu, u vremenu od 1925. do 1929. godine. Nastavljajući porodičnu tradiciju, odlazi na dalje školovanje u Veliku medresu, u Skoplje, koju uči i završava u periodu od 1929-1937. godine. Od 1937. do 1941. godine pohađa Višu šerijatsko-teološku školu u Sarajevu, na kojoj je diplomirao juna 1941. godine.

Provodeći ferije u Priboju, ponuđeno mu je mjesto gradonačelnika, što je prihvatio i na toj funkciji bio 40 dana, upravo do okupacije toga grada od strane Italijana, kada se vraća u Sarajevo.

Od januara 1942. godine službovao je u tadašnjem Kotarskom šerijatskom sudu u Sarajevu, gdje je nakon dvije godine rada 1944. položio šerijatsko-sudački (kadijski) ispit. Potom je radio u Vrhovnom šerijatskom sudu u Sarajevu, a bio je i sekretar Društva šerijatskih sudaca u vrijeme kada je predsjednik bio hfz Ibrahim ef. Mehinagić. Godine 1945. premješten je u Zagreb za šerijatskog sudiju, u Kotarskom šerijatskom sudu, a izvjesno vrijeme je radio i u Ministarstvu pravosuđa Hrvatske.

Po završetku Drugog svjetskog rata, kada je ukinut Šerijatski sud, Kasim Hadžić je zatvoren dva mjeseca, pa pušten i ponovo zatvoren i osu-

đen na šest godina robije, na što se on žalio. No, na osnovu njegove žalbe Vojni sud ga osudi na dvanaest godina zatvora. Odležao je 50 mjeseci, oslobođen optužbe i vraćen u Sarajevo. Bio je osuđen zbog tri stvari: prvo, imao je drugačije mišljenje za status Sandžaka od vlasti, drugo, što je bio 40 dana predsjednik opštine u Priboju i treće - što je bio glavni i odgovorni urednik lista "Osvit".

U Zagrebu je studirao Pravni fakultet. Godine 1953. vraća se u Sarajevo gdje je radio u nekoliko preduzeća: Tvornici kisika u Rajlovcu, potom osam i po godina u ŽGP Sarajevo, "Unitehnu" i "Kooperativu". Svuda je ispoljio izuzetne sposobnosti i dao značajan doprinos pomenutih firmi, zajedno sa svojom suprugom. Njegovi savremenici i danas evociraju uspomene na njegovu pedantnost, odgovornost i dostojanstvo u radu.

Od 1. septembra 1967. godine dolazi za profesora u Gazi Husrevbegovoj medresi u Sarajevu, gdje njegove sposobnosti tek dolaze do izražaja. Predavao je *Povijest islama*, *Akaid*, *Arapski jezik*, a u završnim razredima i *Vaz - hatabet*. Ostao je u trajnom sjećanju mnogih generacija Medrese, ne samo kao profesor i vaspitač, nego kao roditelj, prijatelj i dobročinitelj mnogim medresantima i svima koji su ga poznavali i sa njim po bilo kom osnovu saradjivali. Štitio je učenike; njegove kolege i medresanti su ga smatrali njihovim ambasadorom, borio se za njihova prava, siromašnim obezbjeđivao stipendije, stanovanje, udžbenike itd.

U jednom razgovoru pitali su Kasima koliko ima djece. Neko je rekao da on nema djece, na što je Kasim reagovao riječima: "Kako nemam, imam ih preko tri stotine", misleći na svoje medresante Gazi Husrevbegove medrese.¹

Kao profesor Medrese napisao je desetak skripti - udžbenika za Povijest islama za II, III, IV i V razred, a za Akaid za svih pet razreda.

Kasim Hadžić je u Medresi pokrenuo i osnivanje lista za učenike "ZEM - ZEM", u kom je objavio 109 tekstova, potpisujući ih inicijalima, o čemu će biti riječi nešto kasnije. Odobrenje za pokretanje ovog lista dao je tadašnji reis ef. Sulejman Kemura.

Pored profesorskog poziva Kasim Hadžić se aktivno bavio publicistikom. Jedan je od onih koji je najviše pisao o Gazi Husrevbegovoj medresi, njenim učenicima i profesorima, ali i o nizu drugih tema vaspitno-obrazovnog, istorijskog, kulturološkog i drugog značaja. Obrađivao je *Novopazarski sandžak*, ali i *Južnu Srbiju i njeno mjesto u realističkoj poeziji*.

---

¹ Sjećanje Hadži Organa ef. Mahmutovića, Kasimovog učenika, sada imama Huseinpašine džamije u Pljevljima.

Zapažen mu je rad pod nazivom "*Pljevaljski muftija Šemsikadić u borbi protiv okupacije u Bosni i Hercegovini 1878. godine*", potom "*Muslimanske imovinske dužnosti*" i rad "*Za usporavanje brakorazvodnog postupka pred šerijatskim sudovima*".

Sarađivao je sa mnogobrojnim časopisima: Glasnik saveza trezvene mladeži u Beogradu od 1935., Islamski glas u Sarajevu, Narodna pravda, Muslimanska svijest, Jugoslovenski list, Hrvatski dnevnik, prištinski časopis Edukata islama, Gajret, Novi Behar, Elhidaje, te kalendar Narodna uzdanica, a u Osvitu je bio glavni i odgovorni urednik tokom cijelog njegovog izlaženja.

Bio je aktivni član HKUD "Gajret" i pomagao na razne načine njegov rad, ne samo u Sarajevu, nego i u Priboju, Pljevljima i drugim mjestima.

Teme iz privrede objavljivao je u časopisu "Knjigovodstvo" u Beogradu i u Biltenu ŽGP u Sarajevu. Kao vrstan statističar teme iz privrede je obrađivao tačno i dokumentovano.

Kasim Hadžić je ipak najviše pisao u islamskoj štampi, posebno od 1964. godine u "Takvimu", gdje je u svakom broju imao od jednog pa više tekstova. U "Glasniku" VIS-a imao je zapažen *rad o islamskom filozofu Gazaliji*, pa je i iz te oblasti dao značajne priloge u izučavanju istorije i filozofije islama. Kao urednik "Glasnika" postigao je značajan uspjeh i u njemu je objavio svoja 82 rada.

U "Preporodu" je objavio najviše tekstova pod nazivom "*Predavanja iz povijesti islama*" - 58 priloga, u nastavcima, dok je u "Hulefair-rašidina" objavio još devet takvih tekstova, što ukupno iznosi 67 nastavaka, na preko 250 strana.

Pored tekstova iz povijesti islama, u "Preporodu" je od 1970. godine objavio preko 500 radova, u kojem je bio i lektor. Mnoge tekstove nije potpisivao, ali su se oni raspoznavali po stilu pisanja, sadržaja i razumijevanja, pa su rado čitani i korišćeni u razne svrhe. Pisao je i u Islamskoj misli, Mualimu itd.

Znatan broj tekstova potpisivao je inicijalima, kao "HAK" (Hadžić Abdulahov Kasim), zatim HKH, potom TASLIDŽAK PLJEVLJAK, jer se osjećao i Pljevljakom podjednako kao Pribojcem i to je isticao u svakoj prilici.

U mnogim listovima i časopisima objavio je znatan broj interesantnih tekstova koje je prevodio sa arapskog, francuskog, italijanskog i eksperanto jezika, a savršeno je govorio i engleski jezik.

Zahvaljujući njegovim tekstovima i predavanjima pozivan je na mnoge skupove kao govornik i predavač, jer je imao izuzetan dar govorničtva. U školama je održao bezbroj predavanja, a rado je išao u mnoga sela i krajeve širom BiH i drugih prostora, potom pljevaljskog i pribojskog kraja, još od studentskih dana.

Godine 1958/59. učio je i usavršio eksperanto jezik, pa je i po tom osnovu bio poznat na širim prostorima. Od 1960. godine bio je doživotni član Svjetskog saveza eksperanata, a od 1974. i delegat ovog Saveza za islamistiku. Pisao je o djelu svoga prethodnika na toj funkciji dr Chiussi-a, prevodioca Kur'ana na eksperanto. Pisao je eksperanto u listovima "Jugoslavija Fervojisto" u Zagrebu, "LA SUDA STELO" u Beogradu itd.

Tečajeve eksperanta držao je u Medresi, koji je završilo 69 učenika, potom u nekoliko srednjih škola u gradu i nekim opštinama Bosne i Hercegovine.

U nekoliko brojeva "Glasnika" VIS-a objavio je *PUTOPIŠ OD SARAJEVA DO MEKE I MEDINE*, koji bi bio interesantan da se pojavi kao posebno izdanje.

U rukopisu mu je ostalo više radova i dvije pripremljene i recenzirane knjige za štampu: "*Vjernici*" i "*Hadis*".

Kasim Hadžić objavio je više stotina (ako ne i hiljade) svojih radova, što predstavlja značajan doprinos islamskoj publicistici, nauci, kulturi i prosvjećivanju naroda kojem je pripadao, ali i drugih. "*Ostavio je djelo takvog značaja i vrijednosti koje ga svrstava u red najistaknutijih ljudi novije muslimanske povijesti*", ističe Muharem Omerdić, u "Glasniku" 1990. godine.

Kasim Hadžić nije zaboravljao svoj kraj. Poznavao je i redovno kontaktirao sa uvažanim pljevaljskim imamom i vjerskim dostojanstvenikom Mehmed ef. Cokovićem. Nakon Mehmed efendine smrti 1978. napisao je opširan tekst o njemu i objavio ga u "Takvimu" glasniku VIS-a 1979. godine. Taj tekst je objavljen kao predgovor za knjigu Mehmed ef. Cokovića: *VAZOVI, DOVE, HUTBE I NASIHATI*, koja je izašla posthumno, prije nekoliko godina. Kasim je imao potpuni uvid nad tim radovima. Nakon Mehmed ef. smrti redovno je kontaktirao sa njegovim sinom Hadži Munarom Cokovićem, ali i sa drugim Pljevljacima, posebno onim koji žive u Sarajevu.

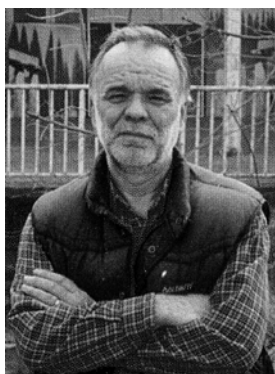
Posjedovao je visoka priznanja sa više nivoa, kao i spomen-plaketu grada Sarajeva, najveće priznanje koje se dodjeljuje povodom oslobođenja ovoga grada.

Umro je 1990. godine u Sarajevu, gdje je i sahranjen, u mezarju na Barama, uz prisustvo velikog broja Sarajlija i njegovih poštovalaca iz raz-

nih krajeva, učenika i uleme, uz sve vjerske obrede koje zaslužuje jedan dostojanstvenik, kao što je bio HADŽI KASIM ef. HADŽIĆ.

(Izvor podataka: Mirsad Mahmutović, tekst u "Preporodu" br. 16 od 1.08.1980; Muharem Omerdić, tekst u "Glasniku" RIZ u SFRJ br. 6 novembar/decembar 1990; Hadži Munir Coković, Hadži Orhan ef. Mahmutović, Mehmed ef. Coković - knjiga Vazovi, Dove, Hutbe i Nasihati)

MAGIJA KEMALOVIH AVLIJA

Likovni kritičari izrekli su najpohvalnije ocjene o umjetničkom djelu Kemala Ramujkića, zastupali ga u izborima savremene jugoslovenske umjetnosti u zemlji i svijetu, slike mu se nalaze u poznatim galerijama i privatnim kolekcijama, dobio je značajne nagrade, imao preko trideset samostalnih izložbi na kojima se predstavljao različitim motivskim ciklusima, što je kritičare navodilo da Ramujkićevo slikarstvo terminološki svrstavaju u novi realizam ili neoromantizam, modernizam, tradicionalizam ili impresionizam, da bi, na kraju, zaključili da je to prirodni slijed osobene Ramujkićeve poetike, obogaćene obrazovanjem i iskustvom, značenjima i metaforama, uvijek obasjane raskošnom mediteranskom svjetlošću koja svemu daruje ljepotu i radost, sreću i zadovoljstvo što se živi u okruženju stvorenom da čovjeku pruži uživanje u maštarijama i sanjarenju, u radu i stvaralaštvu, spokojstvu i tišini. Sve je oko Ramujkića Mediteran sa svojim neponovljivim sjajem i zbiljom, prožimanjima civilizacija i kultura, sve treperi od svjetlosti i ljepote, od igre, šarenila boja, stvarnosti i magije, mitova i simbola koje Ramujkić prenosi na platna, čineći to originalno, siguran u sopstveni put i izraz. Zaljubljen u svijet koji je izmaštao i naslikao, u koji nas je uveo kroz neku od poluotvorenih kapija, onih kao pred njegovom kamenom kućom u podgoričkoj Staroj Varoši, ispred kojih je pas koji se takodje raduje posjetiocu. Umjetnikovom čarolijom neočekivano se obretemo u vrtu bujnog zelenila i svježine, među stubovima dorskih hramova, pored Fidijinih kipova ali i prepoznatljivih i dragih predmeta i predjela, avlija pod odri- nom, rozaklijom, krošnjatim murvama i smokvama – do rijeke Morače, kroz koju i iznad koje se praćakaju srebrenaste ribice, u čije virove smjelo i "naglavačke" skaču podgorički "cikotići" – gdje nas je doveo da uživamo i

radujemo se, zahvalni što nas je odvuкао od urbane jave i otudjenosti, što nas je vratio nama samima.

Ramujkićeve slike, magijske i magične, izgledaju kao da su iskočile iz Aladinove lampe, iako nam je znano da su ma kako bile čudesne i nestvarne, mogle nastati samo na Mediteranu, pod njegovim suncem i tradicijom, atmosferom i podnebljem, kičicom Kemala Ramujkića koji sve vidjeno, sanjano i doživljeno, pretvara u ljepotu...

Kemal Ramujkić rođen je 1947. godine u Podgorici. Završio je Srednju umjetničku školu u Herceg Novom, Akademiju za likovne umetnosti u Beogradu, kao i postdiplomske studije na njoj. Radi kao profesor crtanja i slikanja u Centru za likovne umetnosti u Beogradu. Imao je preko trideset samostalnih izložbi u zemlji i inostranstvu. Dobitnik je značajnih nagrada, među kojima Prve nagrade Beogradskog univerziteta, 1969. Godine; Nagrade Akademije za likovne umetnosti, Beograd, 1971; III nagrade na Velikom internacionalnom konkursu slikarstva u Luksemburgu, 1971; II nagrade na izložbi "Beograd – inspiracija slikara", 1976; Otkupne nagrade na Oktobarskom salonu, Beograd 1978; II nagrade na izložbi "Savremeni crnogorski crtež", Titograd 1980; I nagrade na ULUS-ovoj izložbi crteža u Beogradu 1988; Nagrade grada Cetinja na "Cetinjskom likovnom salonu" 1988. i "Zlatne palete" ULUS-a 1989. godine

Muhamed ABDAGIĆ

JUNAK ILI HAJDUK?

E, boj'o se Hadžimanović Duro od Džidića Hasana, a njih obadvojica od Babića Jašara... sjedi pod kruškom u polju starina i junačina Vejsil, otima se starosti, živi od uspomena...

... A kad se Vuk Lopusina oturi, pa krstari po zemlji i traži ko će mu izić na mejdan, javi se Babić Jašar i reče knjazu: Ne njemu, nego svakom drugom kog imaš javljam mu se i čikam ga... A pošto se niko ne javi knjazu Jašaru dade peškeš, šest napoliona i handžar, i sad je taj handžar u muzeju u Nišiću...

A šta je Babić Jašar bio prema meni!? Babić se Jašar poslije klonio mene, a to niko ovdje u tuđem svijetu ne zna, kad ja najzad izidoh Vuku na mejdan, a Jašar ne smjede, jer i junaštvo u junaka nije svakad i u svako vrijeme, kad ono opet izazva Vuk i opremi se. Opremismo se i mi, ali sad dvije vojske zajedno s nama dvojicom, no Vuk razmisli bolje i reče: Ne' te ljudi, Nišićani su se dobro opremili, ne smijemo ih napasti ni ovaj put, bogami, nego ja imam pet stotina škopaca svojijeh, razdijeliću him to na ime plijena. Pa mu poručih: nek tako učini i nek zavije suknju oko sebe, nek ostane kod kuće i decu malu čuva i novorođenče u kolijevci da ljulja. A on tada iziđe...

Pa kad se dvije vojske postrojiše, gledaju kako se ja i Vuk prihvatismo i noža i kad mu posijekoh obje ruke... A možda je handžar bio baš onaj od knjaza, je li bio, nije li bio... No kad poslije Vuk dograbi mene i priteže sa onim patrljcima od ruku što mu ostadoše, a mene od muke spopade znoj i bijela pjena... A sve to gledaju dvije vojske, pa kad mu se najzad iskopah i okrenuh, a nožinu pritegnem u ruke, i dvije se vojske sudariše, Sunce prestade da sija, jer diže se oblak... bože mili što ti je snaga i mladost...

A pogledaj sad, šta ti je sad ostalo od mene, osule me bijele sa svih strana, brada do pojasa, i ne kao što su je nosile turske paše i veziri, kratko potkresane i dotjerane, nego visi ko runo u ovce i ulijepljena, i tri bi Vejsila

ovakva trebala da se načine od jednog kakav sam bio... jadan ti sam. I jedan mi život ovakav. A šta je starost, devedeset manje jednu, duga studena zima, sjećanje jedno, sjećanje samo, a sve kao san, čitav život, samo san i ništa više...

E, poslije objavi knjaz ko će meni izaći na mejdan, ima li viteza, i ne da smakne junaka, nego da bi od junaka, od njegova srca okusila trudna Crnogorka, ne bi li i ona rodila takvoga junaka...

Pa? Pa nas Pismarko raskotari. Napustismo Nišić a da ne izmetnusmo ni jedne, a tri mjeseca opkoljeni, i sve smo odolijevali bez ičije pomoći, Turci se savili oko svoje stražnjice i svog hala, jer hi Moskov biješe dotjerao do pred vrata Stambola... e kamo sreće da me onda Vuk Lopušina ubi u boju, ili zadavi onim patrljcima što mu ostadoše: na bojnom polju i od junaka, pred prvišima Nišićanima i pred knjazom, da je bog dao da je Crnogorka okusila od mog srca, da rodi junaka, da poginuh junačkom smrću, od junaka...

Nego muhadžer i izbjeglica bijedna, a muhadžersko zna se... A kiriju na mlin još primah iz Nišića, mlin na tri vitla, ne htjede mi to zanijekat knjaz, toliko me pozna kao junaka. No mi Dvanaeste propade u pošti sto napoliona. Složili se i sjedinili balkani protiv cara, složili se bogme kad su se oko cara okupile izdajice i neznalice, jer nemade nikog ko bi caru poprije otvorio oči i da car svojim očima sagleda kakvo je vrijeme nastalo u Avrupi, i gdje su Avrupe a gdje je ostao on...

I nudio nam je car najbolju zemlju u carstvu. Vi ste bili junaci, veli, čuveno je vaše, pa ste i zaslužili da vam se da, sami izaberite mjesto u carevini. Pa se vratih i rekoh šta je car reko, Hadžimanović Duro bijaše tada najstariji, od sto jedan vala, Babić je Jašar, već bio poginuo, smače ga mlado Crnogorče u boju, sal' Duro, i Avdo Ljuca, junak pod sijedom bradom do pojasa, a oni drugi, svi u boju, Duro onda veli, nećemo vala nigdje sem na Kosovu, tu da pobodemo kolac i tu na ravnom Kosovu ko što bijaše ravan Nišić, onakav isti grad da namjestimo, e da bi dovu tu činili caru, i podvorenje, što nam dođe na Kosovo i otvori vrata pravoj vjeri, otale da ponekad svratimo i u Nišić da nas želja mine... Jer šta ostaje staru čovjeku osim sjećanja, osim razmišljanja i sjećanja, i tugovanja za sjećanjem kad se vijao pod nebo i po nebu... Ali paša u Prištini ne dade, veli: Vala ako vi taj kolac pobodete na Kosovu, pobodite ga u moju guzicu. Te najzad u Mazgit...

A ja ostah ovdje u Glogoviku, da sam još bliži Nišiću, e svud li smo se rasturili po carevini, a niko ti ne voli muhadžera i ne primiči se muhadžeru, a djecu plaše s njima, bježite, djeco, eto muhadžera...

Sedam puta sam se pljačko, sedam puta nisam imao ni da ručam ni da večeram, a sedam puta sam imao zlata da nisam mogao da ga podignem i uprtim na leđa. Po dvades' kuća smo mi njima palili odjednom, i po dvades' oni nama, odjednom... Ništa bogami, kao i svaka kocka, za jednu noć možeš dobiti po sto napoliona, druge noći da ostaneš bez pare, da ti još i košulju svuku s tebe i da te ostave gola. I ne znam ko je od kocke zaimo, sem krčmara, a ko je onda naš krčmar bio, onda vala ni mi ni Crnogorci, nego države, najjeftinije im tako bilo čuvati granice, čuvati svoje! Ha' te djeco, ha' - te ko je junak... na dušmanina. A mi pobjesni pa jedan na drugog... A bogami ništa drugo nego sirotinja naša i ćorotinja naša, i to ide jedno s drugim, gdje je sirotinje tu je i ćorotinja, krš i kamen kud god se okreneš, polja mala i tanka, preskočiš u crnogorsko, ja li oni u naše, te pokupi brašno iz kuća, uprti trmku sa čelom, kajmak i vunu, sačeve i dušeke, ja li makar kakvu šipku gvozdenu, pa se poslije fali po selu i uznosi, i to proglaši za junaštvo, za vjeru, dušmaninu samo nek je manje, tobož za to. A nije, nego savila sirotinju, a na sirotinju ide i ćorotinja, pa da se to nekako začini vjerom lijepom i junaštvom divnim, da ne bude hajduk nego junak.

Jer otkako je posto čovjek sve je pljačkao, samo ga je vavijek začinjao nečim ljepšim i vavijek mu davao ljepše lice, ja li vjerom, ja li rasom, ja li narodom svojijem, najboljim i najlijepšim što ga ima pod kapom nebeskom, ja li porijeklom i staležom svojijem, i svaki rat nije ništa drugo samo to, ja li pljačka, ja li otimačina i ko će koga, ko će kome preskočiti granicu, upasti u vodenicu i uprtiti džak brašna na leđa, ja li trmku meda... ja li se uvukao u kuću kroz odžak ili razvršio krov i provukao u kuću dok ljudi spavaju i dig'o jandžik okačen o zid, a u jandžiku deset zlatnije frangi, ja li odveo kobilu iz ahara i poveo, ja li dva vola i preveo preko granice, i onda izmetnuo iz puške, da selo vidi junaka i da se divi junaku - hajduk bogami, ništa drugo, a kod svojih junak i u zvijezde ga kuju, žene misle iz njega bije Sunce...

A sve zato što je svud unaokolo opas'o krš i kamen, jer što nema to u pitome zemlje i što se ne veliča i ne prepričava, tamo gdje je Novi Sahat i u te pitomine, nego da to nije nikakvo junaštvo no sramota i da je za kazne, da su svi ljudi na zemlji jednaci, Srbin i Musliman, pa koje vjere da je, što je govorio onaj profesor pred rat, te ga džandari otjeraše svezana...

Junak ili hajduk?... Doduše nije lako biti ni hajduk, ni to ne smije niti umije svak. Sedam puta smo se palili, da... A šta su krive kuće, šta mal u kući, šta jedni hajvan, žito na tavanu, rika govedi i blejanje ovaca u toru? A

govorio je stari Medaga, sto i petnaest godina, vječito iza ognjišta i već slijep, kad palite čuvajte mal i čuvajte žito da ne gori, jer se žito sveti čovjeku pa ćete ga poželjet'. Junak dakle ili hajduk? Bogami obadvoje, jer nije dovoljno biti samo junak, po sedamnaest me je pusija čekalo, pa sad možeš vidjeti šta sam bio, jer od sedamnaest ne može se vala čovjek spasiti samo junaštvom, pa ne znam da je kakav junak, nego i hajduk, jer treba znati gdje su sve pusije postavljene i gdje bi mogle biti, umjeti ih zaobići, prevariti neprijatelja i dati mu dževapa...

Ali koga sam ja uzimao na nišan, nisam promašio. Kad bi vrisnula moja i potpalila, e znalo se da će nečija majka zakukati, a bila je okovana srmom i u kundaku dvades' i pet lira, da se nađe junaku u nevolji i u ropstvu da se ima čim otkupit... Jer je za junaka mišica a za hajduka pamet, pa je junak još poveći kad se snaga i pamet udruže... A vremena su, čini mi se, sve više takva da se bolje isplati biti hajduk nego junak, i sve više kao da čovjek postaje hajduk a sve manje junak, pa će najzad doći vrijeme i po zemlji će hoditi samo hajduk, a sve drugo biće ćorotinja... To je ono vrijeme što je prerekao hodža Oćos, kad će biti slobodno proći kroz šumu a neće biti slobodno proći kroz grad... I nema više junaka otkako je postalo oružje, jer je mozak čovjekov pretekao mišicu čovjekovu, pamet pretekla srce u čovjeka, vještina i znanje čojstvo i junaštvo...

Hajduk bogami. Jer od čega živjeh nego od plijena: ili sam ga oplijenio, ili zarobio i ucijenio, ja li nekog njegovog, ili ga izazvao na mejdan, jedan jedini zakon bogaćenja bijaše plijen. Ali ipak zakon, a zakon je ono što se unaprijed zna da je dozvoljeno ili da je zabranjeno, što je obnarodovano i u čemu moramo svi biti pokorni i poštovati ga, ili se koristiti njime, pa sviđao nam se ili ne, a u gradu je sve prijevara...

U gradu je sve prijevara, jer ko se ovdje nije obogatio na pljački i prijevari, drugi je zakon u gradu, skriven i ni od koga priznat, a svi se prema njemu upravljaju. I kad me orobiše, ja kod knjaza, a on meni sve duplo, i volova i ovnove, i zlata... Ali žita nema, pa dadni bog, po dvanaest slugu, i dvanaest rala, a kroz selo rijeka, i trava do pojasa...

Pa doznadoše gdje sam, predoše Jadovnik, popališe i orobiše me, i opet nemadoh ni da ručam ni da večeram, ali sluga ne bijah ničiji, nego na junaštvo, jer ne bijah rođen za slugu, ni ja, nego za junaka, dvades' i dva puta što selih i mijenjah il' gradih kuću iznova, a sve između dvije rijeke... Tare i Lima.

I u Strahinjiće sam bio odakle je Strahinića Ban, a sve sporiječkaj se i neću više da se bijem, pa promijeni... I u Kozici sam bio, odakle su Mujo i

Halil, gdje se Halilu još kad je bio k'o dijete i stoku čuvao uvrz'o među stoku zec, kad ga je Halil najzad uhvatio i u kuću unio, a on mislio da se koza okozila i da je jare, pa ga četiri sahata čer'o po stadu, a kad Mujo vidio da to nije jare nego zec, rek'o da je to nekakav loš predznak i da se valja seliti, te odatle čak u Kladašu i u Krajinu, koje proslaviše.

I u Hisardžik, gradić sad, šaka jada na brijegu s kulom, a nekad drmao čitavim krajem i sve u njemu, hanovi i dućani, Ivanje samo selo, bilo i ostalo. Pa kad Turci dolazili da ga osvoje, a u njemu Jerina, u grad se sklonila s vojskom, i izvela vodu, i sve, ne da ona Turcima grada. Pa se nekakav od našije dosjetio, smjestio ljude u sanduke i na konje potovario kao robu i pred Hisardžikom stao i mokrio a malo podalje bacio bijelo čevre, bože mili kako li se toga vakta zvao Hisardžik?... A kad Jerina ugleda odozgo s grada bijelo čevre, mislila da je sve to izmokrio i ne more biti druge nego da joj se dovede. On poručio da bi, nego ne more na goloj poljani da ostavi konje i robu na konjima, te potjeraj i konje u grad. A kad Jerina bila s njim u dušeku vojnici izašli iz sanduka, te tako. I samo tako su ga mogli osvojiti, na prijevaru, pa ti sad vidi, junak ili hajduk?...

I može li junak bez hajduka? Jer kad poslije car zatraži da Hisardžik pošalje vojske toliko i toliko, htjede dizdar da pođe s vojskom, ali ga žena vrati... šta, zar ćeš me ostaviti kod kuće samu, zar si me uzeo da ti mlada čuvam kulu a ti da se po polju izvijaš i prosipaš uzaludno svoju snagu i mladinu? Te niti ode niti posla vojske, pa ga car prokle, proklet da je dizdar i proklet da je taj grad kojim on upravlja, reče, i otada se, za vakat, u Hisardžiku rađahu samo gušalji i hadalji, sve dok im se ne pruži prilika da grijeh speru...

Hajduk. Ali i veliki junak opet, i to hoće veliko junaštvo, jer tu se više ne stara ljudska pamet da pogodi cilja, to onda preuzima na sebe neko drugi, kao i u toj umjetnosti o kojoj je pričao taj profesor, niko bogami sem sami đavo, i to će biti te vile iz gore što su nam pomogle, jer rđi vala nikad neće pomoć...

Da mi nije još ovoga štapa u koji sam sklonio zlata da se nađe junaku pod starost, junak, a posigurno bih prosio. A otkud mi to zlato, šta me još drži dakle, da još poživim i da vidim šta će biti sa ovim bijelim svijetom do pošljetka, otkud mi? Hajduk bogami i ništa drugo. A iza svega samo sirotinja, pa čorotinja pokriva sirotinju...

Ali i čojstvo. Jer kad ostadoh bez ijedne ponjavice, bez ijedne čivije, samo gar na zgarištu, i kamenje ne osta svo na mjestu, a pritisla gladna godina, niti sad može da bude gladna a niti rodna kao nekad, a ja kud ću te

kod pobratima Crnogorca. A reče mi on, imam šest oka žita, daću ti ih svih šest, posij, ali kad budeš sijao miješaj sa zemljom i sve dva dijela zemlje a jedan žita, a ako možeš i samo treći dio žita još bolje... pa kad izniče, pa kad nasu, od šest oka šesnaest tovara. A šta je šest oka žita? Ali kad Bog hoće. Nema sad više takvih godina, a nema više ni takvih pobratima... ko ta' put.

E što me onda ne ubi Vuk Lopušina, dok bijahu vile sa mnom, pa da skončam u boju, ostale bi sa mnom zanavijek... A ne ovako u staračkoj nemoći i bijedi i nepriznat ni od kog...

Kad ovako sve preturim po glavi čini mi se da sam najzad nagazio na istinu i da sad znam šta je onaj profesor govorio: kako ljudska misao prelazi u umjetnost; umjetnost ili umješnost, kako li on reče, pozdravo će biti umjetnost, ova u religiju, a ova opet u ljudsku misao, ne može da održi religija, jede je ljudska pamet, baš k'o ono što prolječna zemlja jede snijeg i nema mu stanka.

I Šemso iz Biševa, što se nagradi Šemsi-paša, ubi ga Ćemal, jer ne htjede zanijekat' cara i prići uz Hurijet... Junak... ali nije dovoljno junak, trebalo je da je još i hajduk, bože mili dokle li bi doćer'o da je još bio hajduk?

I tačno je to, poslije velike nauke i obuke čovjek se više i ne stara, poslije toga dolazi mu u pomoć, sam đavo, i kako gođ okrenem i naperim, makar i naopako, pogodiću cilja, il' da se igram i poigravam sabljom posjeći ću ga...

Nije bogami đavo, ned'o Bog da je đavo, no sâm Bog mi je bio na ruci i s vjerom u njega sam pobjeđiv'o. Baš tako. Ne daj Bože da sam bio samo hajduk, nego s vjerom u Boga na dušmanina i neprijatelja vjere i na njegovo - e hoće i pljačka i otimačina da se začini s nečim lijepim, s nekakvim idealom, što je govorio onaj profesor, a što on nije umio, no samo za čisti i goli ideal, a bez hajdučije, zato su ga i sprovodili žandari vezana, hoće da se zakitiš i da govoriš da se ne boriš za hajdučiju no za ono čime si hajdučiju zakitio, za ideal, za vjeru i za narod, hoće i tu nekak'a politika što reknu... Izginu sve! Nije nego samo oni što ne slušaju svoje roditelje... Izginu sve! Nije nego samo oni koji sumnjaju u svoju vjeru... Pa stiže šehit na konju, bez glave, sabljom sebi gradi put kroz neprijateljsku vojsku, pa što ne posječe to utječe... A da li je ko vidio šehita? Niko, samo priča ljudska, samo da se zakiti... Ili ono kad se naš top zaglavio na Javoru, pa upregnuše dva vola, pa ne mogaše da ga izvuku, te još dva pa ne mogaše i još dva pa ne mogaše. Onda stiže dobri u zelenom saruku i u zelenim haljinama pa

reče: Ispregnite te volove i upregnite pijevca; Pa upregnuše pijevca, pijevac povuče i božijim davanjem izvuče top iz blata do na vrh Javora... i nasvojismo, a onda se razlećesmo po kućama pa ko šta ugrabi: vune, ponjave i pokrovce, meda i kajmaka... E hoće hajdučija da se zakiti, a pod tim nakitom da se ne vidi da je hajdučija, pa tek onda da uspije kako valja...

Vidi bogme Vejsil sve to i danas, jer otkud tolike pljačke i danas, što ih po novinama turaju?... i u svemu više hoće hajduk nego junak!... E što me onda ne ubi Vuk Lopušina, junački da umrem, da je bogd'o da je Crnogorka okusila od mog srca te rodila junaka, more bit' da bi mi ime ostalo...

Sado PERIČIĆ

SAHAT KULA

Sahat kula opet svijetli
kraj bedema Starog grada
opet duše mnoge grije
kao trista ljeta prije

Sahat kula divno svijetli
vrh bedema drevnog grada
ona mnoge tajne nosi
ona prošlost grada sniva
mrtvog grada što prkosi
tom vremenu što se zbiva

Sahat kula duše grije
kad u noći sva zasija
kad u tami ruševina
koje mrtve svuda zjape
i u gradu i van njega
Prolazniku nadu daje
da prošlost daleko nije
da će «slavnom gradu» opet
radoznali putnik doći.

Sahat kula opet svijetli
kao svijeća svima palim
za hiljadu zadnjih ljeta
za hiljade duša vječnih
što po gradu noću luta
tražeć oprost djela griješnih

SJAJ

Sija nešto u daljini,
u u dubokoj morskoj tmini,
sija čudno, do vrh hridi,
kao da se mjesec sliva
dok tajanstven san svoj sniva
kojim želi odagnati
tajnu što se dugo skriva.
u toj divnoj vodi sjajnoj
što se lako, tiho njiše
ko da vječnost kroz nju diše
Ona daje čudnu nadu
da nebitno sve baš tu je
da života i vječnosti
smrti hladne i ljubavi
tajnu nebo još ne otkri
ni proroku što se svijet
vjekovima njemu divi,
jer je prezro zemne čari
shvatajući najedanput
zaboravljen u pustinji,
usamljen, al' čudno moćan
da se tajna, ipak, krije
sred nebesa i u smrti,
da ljepota sva je ova
samo nada što se daje,
onome ko u tišini
želi tajnu da saznaje
ko na kraju sav strah ljudski
odbaci i ne poznaje.

Omer TURKOVIĆ

ŠPANAC Nebeske stepenice

Bonaca. Smiraj nad sinjim dubinama mora, ni vjetrića da talase bar namreška i pokrene obalama usamljenog otoka. Sunce sišlo sa visina i rasplamsalo džehenemske vatre, što su nečemu život a nečemu smrt.

Iz pustog krša trepti, leluja se jara, prelijeva se i pulsira stvarajući čudesne slike što na tren bljesnu i preobrazu se u neku drugu aždahu od koje i kamen puca i osipa se kao pijesak iz šake. Bezbrojna dihanja sićušna i skakavci dahću u horu simfonije očajanja, ni zmijske pod kamenom ne miruju. Ponekad samo usamljeni galeb cijukne žalobno i netragom mine nad tim izgubljenim svijetom, nad tim kužnim mjestom gdje istrajavaju ljudska bića.

U dolini niske oronule čatrnje i nekoliko zgrada, kao da ih je davno sklepaio neki pustinjač, pa ne videći čare sebi pobjegao i ostavio ih zubu vremena da ih dokrajči i prahu preda.

Iz čatrnja izlaze logoraši kao jato crnih gavrana, pognutih glava bosih i u poderanim prugastim haljeticima, na znak zvona što zlokobno odjekuje tišinom a potom na uzvike čuvara hada:

- Brže, brže marvo!

Logoraši šutke u grupicama prilaze do štrakljastog i nadmenog čuvara i ispred njegovih nogu sa gomile uzimaju po jedne bisage a on svakoga ošine motkom i kečve kao iznemoglo pseto:

- Tovari, tovari konje! Nema zobi džabe!

Logoraši klečeći tovore kamenje u bisage, podvlače se pod njih, protinju glave i s mukom i ječanjem se uspravljaju, prilazeći podnožju strmog krševitog brda, formirajući nijemu kolonu koja kreće uz nebeske stepenice oštrog šodera.

Povijaju se pod teretom izmučena ljudska tjelesa, stenju i hropću izgubivši svaku nadu u spas i istrajavajući iz prkosa, podnoseći svoj zli usud i nedajući duši da poklijekne i preda se smiraju.

Na polovini strmog brda niz koje se osipa šoder, logoraši posrću, padaju i s mukom se pridižu a nad njima kao krik gavrana sukne glas:

- Žabe, žabee!

Svi tegobno pokleknu i zauzimaju žablji položaj, samo Džeko ostane da stoji sav u vreloom znoju. On podigne i raširi ruke kao kakav medvjed i uzvikne:

- Aaaaaj! Kaljinka, Kaljinka, Kaljinka maja. Aj, maliinka, maljinka, maljinka maja.

I dok Džeko zanesen pjeva a njegov se glas lomi pustarom, s mukom stigne čuvar Vićentije i bez riječi počne tući Džeka gdje stigne dugačom motkom a Džeko samo izbjegava udarac u glavu i pjeva još prkosnije i glasnije. Napokon se Vićentije umori tukući čovjeka i prestane s batinjanjem dahćući kao crknuto pseto, oslonivši se na motku.

Niže od Džeka koji još stoji i kojeg Vićentije ponovo tuče, uzvikne neko od robijaša:

- Dođi i udri mene, majku ti jebem! Ostavi njega on je španski borac. Njega nisu satrile ljute rane, pa ga vala nećeš satrijeti ni ti, pseto skorelo!

Vićentije zanimjevši prestane da tuče Džeka i jedva dahćući pride niže do čovjeka u koloni koji se usudio da mu protivurječi i glasno psuje, riješivši tako da sam okonča bijedu što se više ne može izdurati. Vićentije otkopča šlic svojih pantalona i piša čovjeka po glvi, pa ga potom gurne nogom niza stranu.

Nesrećni čovjek se stropošta na oštri šoder i kratko jekne kad ga prignječe teške bisage sa kamenjem.

- Kreći! Kreći marvo usrana i usmrdjela - uzvikne Vićentije.

Ljudi se uz jauke i ječanje usprave iz čučnja i krenu uz brdo, jedan kroak naprijed a dva pozadi, jer ih oštri šoder pod bosim nogama ranjava i peče kao da gaze po žaru.

Kad prvi iz kolone izađu na kamenito brdo, iako se kupaju u vreloom znoju iscrpljeni i iznemogli, oni skidaju sa sebe teške bisage i teturajući pritrčavaju da pomognu onima koji još nisu izašli na zaravan, jer su znali šta ih tada čeka.

Vićentije bi po običaju prvi izašao na zaravan, zasjeo na kamen i rastro šemsiju, zapalio lulu i gledao muke onih što tek izlaze do crne zemlje presavijeni pod teretom.

Kad svi napokon izađu na vrh brda i spremaju se da se sastave sa zemljom i odmore, Vićentije uzvikne:

- Maskemba!

A pod tim se podrazumijevalo da moraju uzjahati jedan drugoga i trčati oko njega ukруг dok svi ne popadaju po vrelom kamenju. Tad bi ih čuvar pustio da se odmore pet minuta, pa bi opet uzviknuo:

- Majstori! Na posao. Hoću da vidim stepenice u nebo!

To je opet značilo da jedni zalegnu po zemlji a drugi im stave teške ploče na leđa, pa po njima trče dok opet svi ne iznemognu.

Pošto su nebeske stepenice prolazile uvijek pored samog Vićentija, koji bi za to vrijeme sjedio i pušio lulu, jedan stariji čovjek u njegovoj neposrednoj blizini, stenjući izusti:

- Vićentije, imaš li ti dušu kao ostali ljudi?

- Jok! - odgovorio bi Vićentije kratko.

- A koje si ti vjere, života ti?

- Ja nijedne, vjera je opijum za narod!

- A jesi li ti, Vićentije čuo za boga?

- Ja jok! Bog ne postoji. A ako ti misliš da postoji, ti ga zovi neka ti pomogne, da vidim i to čudo! Ahahahaha!

- Umirem Vićentije - zapomagao je čovjek pod kamenom pločom.

- A jok! Ne možeš ti da umreš kada je tebi volja, no kad ja hoću.

Čovjek potom zamukne i spusti glavu na vrelu kamen, dok njegovi kolege teturaju, spotiču se i padaju trčeći preko leđa onih resrećnika što leže.

Vićentije napokon ispuši svoju drugu lulu, izvadi čuturicu iz torbe i iskapi je uz grogotanje, namjerno prosipajući pola vode po sebi, pa potom uzvikne:

- Tovari konje! Ne čeka vojska dok piša kobila!

- Aman, Vićentije! Daj da bar predahnemo!

- Jok! Ni minuta! Sem ako se niste zaželjeli uspinjanja uz drvo?

A to je značilo da se logoraši uspinju jedan na drugoga po trojica pa se onda orvu i pesniče, dok svi ne popadaju po zemlji.

Izmučeni ljudi stenju, breću i ječe ali tovare teške bisage i kreću niz brdo, teturajući i posrećući jer noge ne slušaju, pa se mnogi survavaju, ječe i jauču i izranjvljeni krvare. Oni drugi iole jači im pomažu, pridižu ih i pridržavaju sve do podnožja brda, gdje svi popadaju polumrtvi.

I dok svi iznemogli leže teško dišući i boreći se za vazduh, Džeko izvadi svoje ploče iz bisaga i tuče po njima pesnicama kao maljevima uz pjesmu "Podmoskovske večeri".

Tada mu priđe Vićentije i udari ga nekoliko puta po rukama i pesnicama i jetko i nemoćno uzvikne:

- Dosta! Dosta pseto staljinističko! Pa doda - Pobuna! Pobuna!

Tada dotrče nekoliko stražara i odnesu Džeka. Bace ga u zasušeni plitki bunar i stave kamenu ploču odozgo, a on opet pjeva:

- Aaaaaj! Kaljinka, Kaljinka, Kaljinka maja!

I još jedan dan na Golom otoku se tiho ugasi.

Dokumenti

Adnan PREKIĆ

GROBLJA I DŽAMIJE U IZVJEŠTAJIMA ULEMA-MEDŽLISA U SKOPLJU 1940. GODINE

Uprava Ulema-Medžlisa u Skoplju vršila je skoro svake godine inspekciju organa Islamske Vjerske Zajednice na teritoriji koju je pokrivala, ovi obilasci imali su za cilj da ispitaju vjerske, vjersko-prosvetne prilike kao i sam rad organa i ustanova IVZ.

Praćenje ovih izvještaja veoma je značajano jer se kroz njih može sagledati stanje džamija, vakufa, vjerskih škola i ostalih organa i ustanova kojima je rukovodio Ulema-Medžlis u Skoplju. Ovom prilikom predstavljamo dva izvještaja Ulema-Medžlisa koja se odnose na stanje džamija i groblja. Nastali su 1. avgusta 1940 god a nalaze se u arhivu Islamske vjerske zajednice u Starom Baru.

***

**ISLAMSKA VERSKA ZAJEDNICA
ULEMA-MEDŽLIS U SKOPLJU**
Broj 7589/40 god.

Skoplje, 1. avgusta 1940 godine

Predmet: Raspis o stanju groblja i uputstvo
za njihovo unapređenje

**SVIM SRESKIM VAKUFSKO-MEARIFSKIM POVJERENSTVIMA
NA PODRUČJU ULEMA-MEDŽLISA U S K O P L J U**

Inspekcioni organi Ulema-Medžlisa u svome izvještaju podvukli su da je stanje vakufa vrlo loše na čitavom području. O Džamijama, mektebima i ostalim objektima izdati su ili će se izdati posebni raspisi, a ovde je govor samo o grobljima koja su u sličnom stanju. Stoga je Ulema-Medžlis

na sjednici od 10. juna ove godine zaključio da se opširnim raspisom obavijeste područni organi o stanju muslimanskih grobalja i upute da porade da se ono poboljša.

Nigde se ne pokazuje toliki nemar i nesvest muslimana u današnjem dobu za svoje ustanove kao kod grobalja čije je stanje upravo vrlo žalosno. Većina njih su zapuštena, nezagrađena, obrasla u trnju i korovu, ostavljena sama sebi. Kako u gradovima svaka džamija ima pored sebe malo groblje ono je najčešće zapušteno da umanjuje i izgled same džamije; ograde polomljene zakrčeni prolazi, nišanluci nagnuti ili srušeni. Ona groblja na selima, kojih ima na ovom području oko 3.500, većinom i ne liče na groblja već na obične njive; vrlo retko su zagrađena i uređena, te služe obično kao utrina za stoku, a nezaštićena ogradom ili živicom prepuštena prvoj jačoj bujici kiše da ih glavi i nosi grobove; viđani su i strahoviti primjeri da psi, svinje i druge životinje po čitave dane rovale i prevrću mezare a muslimani toga mesta i njihovi verski službenici ostaju slepi dozvoljavajući teško sknavljenje objekata njihovih predaka.

Razumljivo je da je ovaj nemar prema grobljima najviše pogodilo same muslimane Tako su, osobito u poratno doba mnoga od njih izgubljena ili uzurpirana od vlasti ili pojedinaca jer za njih nisu blagovremeno pribavljene isprave ili nisu bila uopšte označena ili ograđena. Druga su propala što su došla pod udar trasiranja puteva ili željezničkih pruga i dizanja naselja, a skoro nigdje nisu dobijene naknade za njih. Treća su davno ispunjena mezarima pa se za njih takođe mora naći rješenje. Ulema-Međlis je umolio njegovu preuzvišenost G. Reis-ul-ulemu da se zauzme kod ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja da se izrade zakonski propisi o osnivanju i zaštiti muslimanskih grobalja u skladu sa šerijatom, čime će se osigurati od daljih propadanja ili oduzimanja. Od Vakufske direkcije će se tražiti da se preduzmu nadležne mjere da se već izgubljena groblja povrate ili dobije kakva naknada a za preostala dobiju isprave i nova uređuju po principima higijene i urbanistike, u skladu sa propisima šerijata i suneti-šerifa.

Glavna dužnost pada na Vakufska povjerenstva i džematske međžlise. Svako groblje treba zagradingi, a po selima ograditi i živom ogradom i drvećem radi zaštite pred kišom ili stokom. Ujedno ih očistiti od trnja i korova, redovno kositi i novac upotrebljavati za potrebe groblja. Treba izbjegavati u jednom mjestu više manjih i gledati da se dobije jedno veće, obično van grada. Gde su stara ispunjena treba doći u vezu se opštinom i tražiti da nađe novo mesto jer je to njena zakonska dužnost.

Dematski imami i vaizi održaće vazove o važnosti čuvanja grobalja i skrenuti pažnju na rdave običaje traženja pomoći od mrtvih i u tu svrhu posećivanja turbeta. Veliki luksuz na nišanima i drugo uopšte ne ukazuju u korist i ciljeve posvećivanja i pažnje prema grobljima što proističe iz poštovanja prema mrtvima i prema svetinjama, te stoga nastojati da groblja postanu prava slika lepote i čistoće u svakom pogledu i služe za primer poštovanja. Svest i marljivost ehalije jednoga mesta najbolje se poznaje po stanju grobalja pa stoga neka poverenstva o prednjem obaveste džematske imame i džematske medžlise i stave im u dužnost da u svemu po ovome postupe u svom mestu.

Pretsednik
HF. Š. Osman

***

**ISLAMSKA VERSKA ZAJEDNICA
ULEMA-MEĐLIS U SKOPLJU**

Skoplje 1. avgusta 1940. god

Broj 7581/ 40 god.

Predmet: Današnje stanje džamija i uputstvo za poboljšanje tog stanja

**SVIM SRESKIM VAKUFSKO-MEARIFSKIM POVJERENSTVIMA
NA PODRUČJU ULEMA-MEĐLISA U S K O P L J U**

Prilikom obilaska svoga područja inspekcioni organi Ulema-Međlisa obratili su najveću pažnju na pregled džamija. Na osnovu njihovog izvještaja Ulema – medžlis je u sjednici od 10. jula ove godine zaključio da se obaveste područni organi o današnjem stanju džamija i pozovu da rade na poboljšanju.

Broj džamija zadovoljavajući je ali ne i njihovo stanje. Ipak se u izvesnim krajevima oseća oskudica u njima, kao po selima Sandžaka i u Srbiji, pa tamošnji organi moraju odmah povesti akciju da se dobiju džamije makar u glavnim mestima. Gradske džamije u boljem su stanju nego seoske ali ih ima mnogo zapuštenih. Tako je u više sedišta poverenstva primjećeno da su mnoge neogradjenih dvorišta, obraslih u travu i korove. Kad

su ovi najsvetiji hramovi u ovakvom stanju, može se zamisliti kakvi su mektebi, groblja i drugi vakufi. Ima svetlih primera gde poverenstva sama nadziru nad čistoćom džamija, ali je tih malo, džamije na selu su u još lošijem stanju. Glavni krivci pored džamijskih službenika za ovo su džematski međžlisi. Ne samo što su zapuštene, no često oko džamija nalaze se čitava đubrišta što ostavlja užasnu sliku. Kao takve one su prepuštene stoci pa i svinjama što je zaista posledica strahovitog nemara oko njih. U mnogim džamijama nađena je i unutrašnja prljavština, neokrećeni zidovi puni paučine, jer ih valjda ne čiste sem od ramazana do ramazana. Razumljivo je onda što se džemat tako odvraća od njih kada su one ovako zapuštene. Posledice ovoga najteže pogađaju same džamije i muslimane. Dok druge verske zajednice i njihovi službenici nastoje podići što više lijepih hramova, naši organi upropašćuju i ove koje imamo, pa se može reći da se svest njihova i ehalije najbolje ogleda u stanju mesne džamije. Time, ne samo da se ljudi odvraćaju od džamije nego se prouzrokuje i njihovo gubljenje. Kad se ne paze one dotrajavaju i padaju, pa su tako mnoge izgubljene: jedne srušene, druge uzurpirane jer ih mještani nisu dovoljno štitili a organi za njih nisu pribavili isprave niti se borili. Primećeno je da u nekim mjestima stoje razvaljene ili neupotrebljene zato što je džemat iselio ili su ruševine. Kada se neupotrebljavaju one brže propadaju pa je za njih potrebno odmah naći rešenja jer je viđeno slučajeva da u takve džamije ulazi stoka, deca se igraju, služe za klanice i druge svrhe, što je velika sramota. Da bi se ovo stanje džamija popravilo Ulema-Međžlis preporučuje sledeće mere: stavlja se u dužnost svim Vakufskim povjerenstvima da ceneći najvišu ulogu džamija odmah povedu akciju da se svaka na njihovom području dovede u red. U zajednici sa nadležnim džematskim imamima i međžlisima ustanoviće povjerenstvo odmah za svaku džamiju koju treba opraviti, očistiti spolja ili iznutra; ako nisu zagrađene odmah ih zagrađiti, a onda staviti u u dužnost džamijskim službenicima da strogo paze na čistoću u njima, često ih kontrolisati. Sredstva za ovu svrhu, ako nema u budžetu treba prikupiti porezom od ehalije, koja rado daje za ove ciljeve. Za džamije koje su ranije oduzete izvestiti Ulema-Međžlis opširno, one koje su ruševine ili se ne upotrebljuju za namaz odmah obavjestiti Ulema-Međžlis navodeći opširno zašto je džamija prazna i stavljaajući konkretne predloge za rešenja, kako da se podigne nova ili pretvori u mekteb i slično. Gde nema mekteba a ima džamije nastojati da se pored nje otvori neko odeljenje za mekteb i staviti u dužnost džematskom imamu da tu predaje dok se ne podigne zasebna zgrada. Verski službenici nek održe nekoliko

vazova o važnosti džamija i čistoće u njima, o veličini namaza i džematskog klanjanja. Neka poverenstva prednje saopšte svim verskim službenicima i džematskim medžlisima i o svim poduzeti akcijama za džamije obavjeste Ulema-Medžlis do kraja septembra.

Pretsednik
HF. Š. Osman

Redžep KIJAMETOVIĆ

OŽILJCI DUŠE

Mule Musić: *Mutne vode Vardara*,
Centar za djelatnosti kulture, Bijelo Polje 2004.

Mule Musić je rodom iz Godijeva kod Bijelog Polja, blizak saradnik i prijatelj od djetinjstva sa doajenom pisane riječi Ćamilom Sijarićem. Bio je Mule istaknuti revolucionar, antifašista i opitnik zloglasnih logora. Živio je i radio u Beogradu. S posebnim entuzijazmom bavio se književnim radom. Svojim najnovijim romanom *Mutne vode Vardara*, književnim sredstvima svjedoči o golgoti Bihoraca uoči Drugog svjetskog rata. To je veoma zanimljivo književno-umjetničko djelo. Njegova tematika obuhvata period masovnog iseljavanja Muslimana-Bošnjaka iz bihorskih sela za Tursku. Detalji i pojedinosti opisane u romanu *Mutne vode Vardara* dešavali su se neposredno pred Drugi svjetski rat. Predstavnici tadašnjeg režima veoma surovo su se ponašali prema Muslimanima-Bošnjacima. Žandarmerijske leteće družine sa ljeskovačama harale su područjem Bihora. Mnogima je tijelo postalo previše modro, a neki su danima boravili u šumi sklanjajući svoje posjede i odlazili sa svojih ognjišta nadajući se utočištu, boljem životu. Autor je bio neposredni svjedok tih događaja te ih je veoma upečatljivo uokvirio u književno-umjetničke slike.

Rastanak tih ljudi sa zavičajem praćen je bolom i suzama, a pješačenje preko peštarskih gudura surovo i trnovito. Posljednja stanica na njihovom putu bilo je Skoplje. Boravili su u prostorijama hana za prolaznike više dana očekujući vize i trenutak kada će zauvijek otići. Život u prostorijama hana za njih je bio nepodesan. To je bila oaza sa posebnim spedičnostima i karakteristikama života. Detalji iz te životne oaze dominantni su u romanu. Svi su ti putnici seoskog mentaliteta i mnogi se po prvi put sretaju sa gradskom, urbanom sredinom. U tom međuvremenu ispoljavaju posebne životne manifestacije. Kod nekih se izmijenilo narav u rasuđivanju i proces ponašanja u određenim situacijama te su neobični sami sebi. Odabrani elementi iz te oaze odslikani hronološki ili retrospektivno

upečatljive su slike života u hanu. Te slike su suštinski obrazložene praveći prostor kroz koji teče samo bol i patnja.

Dramatični su postupci ljudi iz gradske sredine koji nastoje da što više zgrabе od putnika na veoma vješt i perfidan način. Tu su handžije i ostali gradski ološ koji neprestano traži nekog da opljačka do gole kože. Nijesu imuni od takve namjere raznih hadžije i efendije koji za sitne usluge zgrabе od putnika. Putnici su, pretežno, ograničenog rasuđivanja. Izuzetno odani sudbini. Previše vjeruju u ljude koji ih posjećuju ne osvrćući se na njihove zadnje namjere. Životna drama ih često susretne kao da čeka ili vrebа iz prikrajka.

Svijet tih ljudi protiče uobičajenim tokom adekvatan vremenu i svojstven samo njima u različitim situacijama. Autor je vješto odmjeravao postupke i životne vidike dajući vjerne slike realne stvarnosti. Likovi u romanu, najčešće, komuniciraju međusobno, ali potajno nastoje da zavire u tokove gradskog života. Halit Bećirović je bio priučeni harmonikaš, posjećivao je lokale slatkog života. Potrošio je pare, poslije prodavao stvari u besenjeje kako bi došao do potrebnog novca. Tako vješto odabrani i kvalitetno isprepletani motivi, neprekidno privlače pažnju čitaoca iz slike u sliku osvijetljavajući je veoma uspjelim i moćnim duhom dijaloga, koji i čitavom romanu daje dinamične efekte. Dijalogom je uspješno ostvareno psihološko nijansiranje likova.

Umjereno su korišćeni opisi. Opservacija posmatranja veoma je uspješna, detalji majstorski uočeni te su likovi suštinski osvijetljeni. Česte su i veoma uspješne metafore simboličnog smisla. Pojedine metafore su poput setenci mudraca i djeluju osvježavajuće. Stilsko-jezički smisao je jasan. Konstrukcija rečenica, suštinski, je jasna i koncizna. U govoru likova uočavaju se riječi orijentalnih jezika. Uz to Musić je uveo, pored ostalog, u književnost riječ lef od sankritskog lehina (lehem) što znači kalaj. Taj Musićev lef je istovremeno simbol izgubljene i posljednje nade. Zavaravao je lef sjajem maštu Bihoraca. Smatrali su da je to novac u zlatu i predstavlja najveću sigurnost. Čuvali su ga ljubomorno ušivenog u njedrima ili ispod pazuha. Smatrali su da se može potrošiti samo u izuzetnim slučajevima, ali ni taj novac nema vrijednost, falsifikat je.

Naivnost i ponos bihorskih Bošnjaka-Muslimana, okrutnost lukave kraljevske policije, podmuklo ponašanje varoških gramzivaca, odrednice su iz kojih je Mule tvorio svoje kazivanje. Žedni putnici Mula Musića prepuni nade u bolji život, morali su zastati na putu, a napili su se ne bistre, nego mutne vode s Vardara.

Mehmed ĐEDOVIĆ

SVAKO ČUJE ŠTO VOLI ČUT'

Safet Sijarić, *Glas divine*, "Bosanska riječ", Tuzla 2004. godine

Glas divine je treća i posljednja knjiga Safeta Sijarića koja zajedno sa kratkim romanima *Rod i Dom* i *Udar orla* čini trilogiju.

I ova nevelika knjiga, usudujem se reći kratki roman, dokazuje da se knjige ne dijele na debele i tanke, no na dobre i loše i da je broj stranica između korica manje bitan.

Knjigu otvara narodna uzrečica «Svako čuje što voli čut'» za koju potvrdu nalazimo unutar teksta i koja je na neki način vodilja kompletne radnje u *Glasi divine*.

«Ah, bože! Ima li te?» Pita mladi Arslan, kad je ugledao djevojku Saniju, umotanu u basmu, kad je prošla kraj njega s malo drva za potpalu.

U Safetovim romanima, iako ponekad nakićenim surovim scenama u kojima se žena tretira na svirep i divljački način, ipak ima romantike, i to one iz starih narodnih pjesama.

- Može biti da ja u taj «stari» svijet bježim od ove današnje plastike i izvještačenosti, i baš u tom sandžačkom, iako divljem, ipak lijepom vremenu, tražim sebe kao pisca, reći će Sijarić.

Tako i njegov junak Arslan, nakon slučajnog susreta sa djevojkom: «Sasma smandijan i smeten, nije više znao ni kud je pošao ni šta treba, ni ko je sad on ni šta je».

U sve tri knjige (*Rod i dom*, *Urad orla*, *Glas divine*) Sijarić tretira žensko pitanje, odnosno položaj žena u surovom muškom svijetu i radi to bez namjere da uljepšava i pegla stvarnost što ponekad stvara pogrešno mišljenje o samom piscu. U ovim knjigama muškarci djevojke prežaju, krađu, otimaju, siluju, šta god samo da cura bude onoga koji je zagledao; love je onako kako soko lovi zeca, ili lovac srnu, brutalno i bez milosti i treba li uopće reći da se djevojka najmanje pita za bilo šta.

Starosandžački jezik sa primjesama albanskog i ovaj put je vrlo pažljivo složen kao i kroz prethodne knjige, i to se najviše ističe u upravnom

govoru. Sijarić se principijelno držao jezika u tolikoj mjeri da je na momente nerazumljiv i zamoran, no to samo potvrđuje njegovu teoriju da pisac nikome ni po koju cijenu ne treba da ugađa, no da slijedi trag svoje olovke i svoje spisateljsko čulo; (vranjaš, vudijen, sušina, potpiru, prošijevaš, tudar, vađam, ćutek, izun ...).

Kod Sijarića ne važi ona Čopićeva da se za *ljepotu uvijek nađe dobrovoljni zaštitnik*, ili ako važi, važi obrnuto. Ljepotu Safetovih djevojaka «deru vukovi», muškarci siluju na sred livade, Sanini je čak najstariji brat Smail, zaštitnik njen, istovremeno i najveća prijateljica jer mladost i ljepota djevojke ovdje je ostavljena na nemilost divljini, muškom «vučijem» svijetu.

U sve tri knjige se osjeti i eho staronarodnih pjesama i izreka, od prve kada je djevojka na konju iza sebe ostavila sve svatove kršne sandžačke momke i pod sobom konja izmorila, do *Glasa divine* i pjesme: *Ima l', ima l' ide, srca u junaka? Da s' iz, da s' izvadi, is tavnice Ajka ...*

Ponekad je poglavlje Sijarićevih priča samo jedna rečenica ili čak riječ i ona odlično funkcioniše u kontekstu teksta, dok je bez ikakvog smisla odvojena od cjeline.

Sijarić dugo piše svoje romane, a još duže ih «cijedi», teše, brusi, koriguje, držeći se one Kišove da *riječi treba ubijati kao gamad*, što je za pisca najteže.

Safet Sijarić rođen je 1952. godine u Godijevu kod Bijelog Polja i sa svojim slavnim prezimenjakom Čamilom ne dijeli samo prezime nego i spisateljski dar. Studije opšte književnosti završio je u Sarajevu, i piše isključivo prozu. Objavio je romane: *Vučja gora*, *San o dragom kamenu*, *Rod i dom*, *Udar orla i Glas divine*. Rukopis romana *Rod i dom* proglašen je najboljim na konkursu Soroš fondacije - Otvoreno društvo BiH za 1998. godinu, no autoru nagrada nije uručena iz, kako kažu, formalnih razloga.

U Safetovoj biografiji nikada neće pisati koliko knjiga je lektorisao i od koliko sirovih talenata je izbrusio prave pisce cijedeći njihov tekst kroz najgušća cjedila i to po nekoliko puta. Sijarić, iako živi u Sarajevu, ne spada u one pisce o kojima ćete čitati u sarajevskim medijima, i njegove sjajne romane teško da će proglašavati knjigama godine i to ne zbog toga jer one to ne zaslužuju. Nego zbog toga jer Sijarić ne pripada halci onih čije se prosječne knjige medijski eksploatišu i najavljuju na sva usta kao najbolje i prije nego što budu štampane. Ko nije u tom začaranom krugu, kada bi napisao bestseller, kao da ne postoji.

U *Glasu divine*, djevojka je ukradena iz kuće, šta ukradena, kuća je hajdučki napadnuta, otac, majka i brat djevojkin ubijeni a ona na zor, sa Arslanom na konja pa u planinu, i još na konju je silovana.

Ako Sijarićev raniji roman *Udar orla* ima u sebi surovosti i scena koje izazivaju mučninu, a ima, ni *Glas divine* ih nije lišen u potpunosti, i ako svi romani koji čine trilogiju liče jedan na drugi, onda liče taman toliko koliko su različiti i tek sva tri zajedno čine jednu priču koju je Sijarić uspješno privedo kraju.

Glas divine je nevelika knjiga, čine je osamdeset stranica sa pogovorom, i ona samo potvrđuje da nema debelih i tankih knjiga, no dobrih i loših, a ova je od ovih prvih.

NOVI PRIJEVOD KUR'ANA

Prevodilac – Esad Duraković, "Svjetlost", Sarajevo 2004.)

Nedavno je Izdavačka kuća *Svjetlost* u Sarajevu objavila novi prijevod Kur'ana akademika Esada Durakovića.

Kur'an je temeljno djelo kulture kojoj i sami većim dijelom pripadamo. Od davnina privlači pažnju ljudi najrazličitijih nazora i tendencija. Kur'an je Božija Knjiga, poslana da se vječno uči i izučava. On je zapravo Božija objava koju nam prenosi Božiji poslanik Muhammed na arapskom jeziku. Kur'an je, kako stoji u kur'anskom tekstu, knjiga koja rastavlja istinu od laži, opomena, odluka, mudrost, lijek, knjiga koja upućuje na pravi put, milost, blagodat, jasan dokaz, svjetlo, istina; ona je Božija obaveza i obećanje. Posve je otvoren i jasan, visok i častan, pun mudrosti, moćan, uzvišen. Ovu knjigu smatraju najsavršenijim čudom svijeta, djelom van domašaja ljudske moći, ona nadmašuje čovjekovu snagu i njegove mogućnosti. S početka sedmog stoljeća, sa stranica Kur'ana zrači jedan "novi vjerski, moralni i društveni kodeks" koji daje nov impuls kulturnom razvoju i općem razvitku svih civilizacija. Kur'an i Biblija smatraju se najčitanijim i najviše prevedenim knjigama, one pripadaju zajedničkoj kulturi čovječanstva. Velika djela i sam život nije moguće potpuno razumjeti bez poznavanja ovih knjiga. U kulturi mnogih naroda one imaju posebno značenje.

U suštini, Kur'anom se poručuje da ljudski rod svoga Gospodara do određene mjere može spoznati iz svijeta oko sebe, jer postoje znakovi koji su jasne manifestacije Stvoriteljeva djelovanja, njegove Jednosti i Sveprisutnosti. Kur'an je kodeks univerzalnog učenja i uređenja međuljudskih odnosa u okrilju jednog stabilnog vjerovanja, onog namijenjenog ljudskom rodu za sva vremena. On je Božiji dar ljudskom rodu da služi općem dobru. Namijenjen je neprestanome iščitavanju i saznavanju koje će usmjeravati ljude pravim vrijednostima.

Iako je Kur'an izvorno zabilježen na arapskom jeziku, u njemu se ne ističe prednost arapskog jezika nad drugim jezicima. Međutim, kako ističe E. G. Browne (*A Literary History of Persia, Cambridge, 1928,4*), "arapski jezik je na stanovit način jezik jedne vjere. Mi se prema Tori i Evanđelju odnosimo isto, neovisno od toga čitamo li ih na izvornom ili na svome maternjem jeziku. Međutim, s *Kur'anom* kod muslimana nije ista stvar. *Kur'an* na arapskom jeziku za muslimane je Allahov govor i objektivna objava, bez ljudskog udjela u njemu."

Jezik Kur'ana smatran je neprikosnovenim, nije se smio mijenjati. Tekstovi Kur'ana morali su se čitati, "učiti" na arapskom jeziku. Arapski jezik vremenom se mijenjao, zato su se jezički stručnjaci morali brinuti o čistoti jezika svete knjige i tumačiti značenja arhaičnih riječi i izraza u njoj, tako su čuvali i književni jezik od dijalekatskih nanosa.

Ipak, tekst Kur'ana prevodio se na Istoku i Zapadu, ali se uvijek tvrdilo da nema čovjeka koji bi uspio prevesti uzvišeni Kur'an. Engleski orijentalist Marnoduk Pichall u predgovoru svoga prijevoda eksplicitno tvrdi da se "Kur'an ne može prevesti. Ovog su mišljenja bili i najstariji učenjaci islama", dodaje on i nastavlja, "a i ja zastupam u cjelosti ovo mišljenje. Zbog toga i ne tvrdim da sam uspio prevesti Kur'an. Ja samo nastojim i trudim se da prenesem kur'anska značenja. Ako i u ovome uspijem, smatrat ću se sretnim. Samo ovo djelo i ovaj prijevod ne može nikada zamijeniti izvorni Kur'an niti ikada može poslužiti tome cilju." Isto mišljenje imaju i naši prevodioci. Zbog svetosti Božije riječi, to je sasvim poznato, muslimani širom svijeta Kur'an moraju učiti na arapskom. Međutim, njegovo prevođenje nije tabu postupak.

Prvi put se na našem jeziku Kur'an mogao čitati tek 1895. godine, preveo ga je Mićo Ljubibratić. Kasnije slijede novi integralni prijevodi. Za sto godina pojavilo se šest prijevoda: Karabeg (1937), Pandža, Čaušević (1937), Korkut (1977), Mlivo (1994), Karić (1995), kao i ovaj, najnoviji, koji nam nudi Esad Duraković.

Kada je riječ o Durakovićevom prijevodu, na samom početku treba reći da se radi o tekstu koji je autentične jezičke umjetnine. Tako će ga, vjerujemo, doživljavati čitalac koji i ne mora znati jezik prototeksta, jer je ostvaren uspješan i poželjan prijevod za čitaoca našeg vremena. Sadrži stilske naznake koje u prihvatljivijoj mjeri preslikavaju stilske osobine izvornika, što nije u tolikoj mjeri svojstveno ranijim prijevodima.

Najnoviji prijevod Kur'ana, to moramo odmah istaknuti, više od svih prethodnih, približava savremenom čovjeku onu nedostižnu snagu, jedrinu

stila i ljepotu Božije riječi. Zašto samo približava? Zato što prevodilac nije slobodni stvaralac u jeziku, već posrednik, vezan ograničenjima teksta koji prevodi. Ali i zato što se radi o specifičnoj knjizi, a prijevod je mjera nekog izraza u jednom jeziku koja znači isto što i u drugom. Usljed toga što različiti jezici odražavaju različitu kulturu i društvenu historiju, zbog holizma značenja i zbog različitih asocijacija i tona različitih riječi, prijevod može da bude samo ideal kojem se može težiti, a nikada ne može biti potpuno dostignut. Teza o neodređenosti radikalnog prevođenja ide korak dalje smatrajući da radikalno različiti prijevodi mogu biti podjednako tačni. Unatoč svim svojim nedostacima, praksa prevođenja stara je koliko i najstarije kulture.

Prevođenje je dovođenje u kontakt dvaju jezika par excellence. Taj je kontakt uvijek prilika za bogaćenje jezika na koji se prevodi. Prijevod je i svojstvena kušnja za jezik na koji se prevodi, test njegovih izražajnih mogućnosti i sposobnosti, kao što je i ispit sposobnosti i umješnosti samog prevodioca. Esad Duraković, prevodilac Kur'ana, imao je očito izvanredan uvid u sve probleme i lingvističke teorije koje se tiču prevođenja. Durakovićev prijevod nas uči profesionalizmu i naučnom oprezu. Esad Duraković je ovim prijevodom pokazao da je veoma sposoban i veoma umješan. Pored izuzetno velike odgovornosti prema tekstu, koja se podrazumijeva, uočavamo njegovu veliku odgovornost i prema recipijentima svoga prijevoda. On nije samo pasivni pretvarač jednog koda u drugi nego odlučujući faktor koji posreduje između izvornog teksta i recipijenata u jeziku. Za bosanski jezik prijevod Kur'ana bio je posebno osjetljiv, pojavio se u osjetljivoj razdoblju njegova razvoja, koji bismo mogli nazvati novom standardizacijom, ili, još bolje, restandardizacijom. Esad Duraković je imao posebne poteškoće, nije imao bogatih rječnika bosanskog jezika, a u onima koji su mu stajali na raspolaganju otkrivao je prazna mjesta, pa se morao snalaziti na poseban način. Bio je često prinuđen da sam kreira nove riječi, od čega će bosanski jezik imati izuzetne koristi. Duraković je za svoj prijevod kovao nove riječi, što potvrđuje njegovu sveukupnu obdarenost. Ovaj prijevod Kur'ana je značajan produktivan faktor u prirodnom toku razvoja bosanskog jezika. Dakle, Duraković nije samo klasični prevodilac, on je kreator jezika, poput pjesnika.

Prijevod je očito rađen s velikom pažnjom i s ljubavlju. A sve što je dobro na ovom svijetu dolazi od ljubavi. Prirodno i jednostavnošću do koje se uzdigao, Duraković nam na nov način otkriva svetu knjigu – Kur'an. Do ovog izuzetno uspješnog prijevoda moglo se doći uz ogroman napor. A

kako život vrijedi onoliko koliko nas je napora stajao, onda Duraković mora biti veoma sretan. Uradio je ono što mogu samo rijetki, sposobni i daroviti. Oni koji znaju arapski i iščitavaju Kur'an u originalu – ističu harmoniju svih jezičkih jedinica i zadivljujuću zvukovnu komponentu kur'anske riječi. Tu harmoniju, melodiju, zvukovnost, eufoniju itd., Duraković je maksimalno predočio čitaocu Kur'ana na našem jeziku. Duraković je pokazao da je apsolutno tačna tvrdnja da sve jezičke jedinice od glasa do viših jedinica u Kur'anu imaju stilski karakter i da je Kur'an zadivljujuće oblikovana cjelina, to je melodija zvuka, koja se nadnaravno sliva u ajete i sure. Sve to pokazuje da su u pravu svi koji tvrde da Kur'an nije ni proza ni poezija, ali ipak jeste i jedno i drugo. Ritam je pojava koja nesumnjivo povezuje jezički i izvanjezički univerzum, ritmika je svojstvena cjelokupnom kosmosu. U Kur'anu se rima i ritam smjenjuju po nekakvom redu koji se nenadno gubi, a to gubljenje ima određenu funkciju. To ponavljanje i zvukovnost imaju svojstvo neke opće strukture u kojoj se manifestuju univerzalne pojave kretnje u stilu muzike. Duraković je uspio da pronikne u sve te tajne kur'anskog jezika i da ih predoči potencijalnom čitaocu Kur'ana na bosanskom jeziku.

Ovim prijevodom Esad Duraković pokazuje kako Kur'an s formalno-sadržinske tačke gledišta predstavlja posebno uređen tekst. Vidi se zapravo da je forma Kur'ana produkt uzajamnog djelovanja različitih vidova ponavljanja i paralelizama svih vrsta, koja su inače karakteristična za poetski tekst. Ponavljanja i paralelizmi javljaju se kao organizaciono načelo svih strukturnih nivoa i aspekata kur'anskog teksta. Normalno, pošto se radi o prijevodu, bilo je nemoguće pokazati sva ponavljanja glasova, glasovnih sekvenci, rimovanih saglasja, kompozicionih elemenata, uspostavljanje harmonije i kontrasta, ali Esad Duraković je, to se lahko uočava, uspio iscijediti sve sokove našega jezika i na jedinstven način prenijeti veoma složene i slojevite informacije Kur'ana. Da bi pratio ritamsku komponentu, ponekad se služio prostriktivnim paragagama (fonometaplazmama), koje ne pripadaju standardnom bosanskom jeziku, ali su veoma efektne. Ovim prijevodom Duraković je pokazao kako se u sintezi domaćeg i stranog mogu praviti novi prodori u bogaćenju jezičkog izraza uopće, čime se daje značajan doprinos razvoju našega jezika. Izborom riječi uspijeva da sačuva starinsku patinu. Uvođenjem arhaičnih riječi za neke duhovne pojmove Duraković sugerše atmosferu misaonog podneblja Kur'ana. Nove boje njegovog izraza istovremeno su i boje duhovnog smisla Kur'ana. Uvođenjem nove riječi *ustanuće* Duraković odvaja duhovno

od običnog, materijalnog, dajući prvom uzdignut, pa čak i svečan ton. Duraković je u ovaj prijevod unio brojne inovacije, jezičke i stilske, i dobio mnogobrojne izražajne nijanse karakteristične za moderni, oplemenjeni bosanski izraz. Ispoljio je istančano osjećanje za spajanje sadržaja sa izrazom. Svojim prijevodom napravio je prodor i u pravcu stvaranja dinamičnijeg, lirski punijeg bosanskog iskaza. Ovaj prijevod zadovoljava sve što je karakteristično za odličan stil kur'anski: prikladnost, sjaj, ukras. Duraković je ozbiljno radio na stilu i pokazao nam jasnu estetsku intenciju svake riječi, na kur'anski melodičan i ritmičan govor. Dakle, važnost je data i značenjskoj i estetskoj informaciji. Istakli bismo, ipak, da se ovdje stavila u prvi plan estetska dimenzija. Od najuspješnijeg prevodioca arapske riječi u nas sasvim je prirodno što smo dobili, možemo reći, rekonstrukciju originala na novom, našem, jeziku, dobili smo savršen, uzoran i idealan prijevod, jer se u njemu ne može naći niti jedne jedine komponente koja bi upućivala na prijevod. Sve je u duhu bosanskog jezika. Vidi se da je Duraković veoma obdaren, da posjeduje naročite darove duha, bogat inventar izražajnih sredstava i istančan osjećaj za prilive u značenjima i za mogućnosti njihove stvaralačke upotrebe. Kvalitet njegove jezičke kompetencije ogleda se u širini vladanja inventarom izražajnih sredstava, pa je sasvim prirodno što je maksimalno dočarao izvorni estetski utisak, koji se ovim prijevodom jednostavno potvrđuje u svakom segmentu.

Za odličan prijevod morao se naći neko ko je ne samo talentiran prevodilac već i stvaralac, a takvim smatramo Esada Durakovića. Duraković se u prijevodu Kur'ana ogleda kao umjetnik riječi. On je njim obogatio naš - bosanski jezik, on je zapravo usavršio njegovu poetičnost. Nove boje njegovog izraza istovremeno su i boje duhovnog smisla Kur'ana. Jedino je suptilni poštovalac riječi mogao uočiti i odabrati prave vrijednosti dostojne veličini sopstvenoga truda. Duraković je prevodio po svom estetski vrlo suptilnom ukusu, a zahvaljujući njemu pokazao je izuzetnu prevodilačku zrelost. Kako je prevođenje vještina koja se mora učiti, mi u Durakoviću imamo najboljeg učitelja.

Kad djelo govori, riječi su suvišne. U to će se uvjeriti svako ko bude čitao Durakovićev prijevod Kur'ana. Ostat će zadivljen, osjetit će silinu ljepote riječi, prijatnu draž, ljupkost i eleganciju, a nadasve uzvišenost Božije riječi i Božije istine.

U svakom narodu postoje veliki tumači i veliki posrednici. Veliki ljudi za Božiji hatar stvaraju velika djela. Duraković je za Božiji hatar i ljubav približio Božiju riječ svakom našem čovjeku koji hoće da je čuje, a

ako je čuje, onda će živjeti lakše i ljepše, životom u kojem se sve čini iz plemenitih pobuda, ali tako da se ostane na pravom putu. Duraković je ovim prijevodom završio svoju stilističku evoluciju, formirao opći tip svoga stila i nadmašio stilove drugih prevodilaca. U najvećem broju primjera Duraković je upotrijebio bolji, izrazitiji, specifičniji i ljepši izraz nego drugi prevodioci. Slobodno možemo reći da je Duraković tvorac novoga kur'anskoga stila u nas. Sama knjiga je nametala izvjesne specifičnosti: izbor riječi, izrazitost oblika, poseban red riječi itd., ali Duraković je uspio da sve ovo u sebi proživi kao tipične mogućnosti izraza, i da im odabere realizirani vid adekvatnim vrijednostima našega jezika. On je zaista uobličio ovaj diferencirani tip stila i dogradio ga do forme koja dosada nije bila svojstvena prevodiocima, zapravo, forma prvi put zauzima mjesto koje ima u originalu. Duraković uvijek nalazi pravi put da nam dočara visoko strukturiranu organiziranost Kur'ana i njegovu visoku misaonu složenost, njihovu harmoniju majstorski je formulisao na našem jeziku. Prijevod Kur'ana znači poseban, uspio stilski tip, za nas značajan stilskim rješenjima, izborom leksike i primjenom raznovrsnih sintaksičkih rješenja. Duraković nam je otkrio neiscrpno bogatstvo novih izražajnih mogućnosti našega jezika za iskazivanje svih tananosti i preliva raznovrsnih semantičkih polja Kur'ana. Vidi se da je studirao svaki izraz, da se prema svakoj riječi odnosio sa puno pažnje i pijeteta, da doživljava riječ kao nešto sveto, iskonsko i vječno, pa raznovrsni modusi njegovog prijevoda govore da je Duraković univerzalno obaviješten erudita i prevodilac sa osjetljivim uhom, on je dokraja odmotao klupko našega jezika. Duraković je odlično obavio svoj zadatak kao prevodilac, prenio nam je kur'ansku semantiku, ali i ekspresivno-stilističke funkcije svih jezičkih jedinica u njemu. Prenio nam je istinski smisao teksta, njegovu melodičnost, ritam i tempo, i njegov osjećajni ton. A to mogu samo oni koji imaju ogromno prevodilačko iskustvo i koji znaju da prijevod mora biti tačan i lijep istovremeno. Ljepotu prijevoda čini neponovljiva organizacija, dosljednost i skladnost svih njegovih dijelova. Preveden je upravo tako kao da i nije prijevod, doživljava se kao da je izvorno napisan na bosanskom jeziku, jedinstvenom i jednostavnom. Samo stilist izuzetne vrijednosti mogao je tkati tako blistave stranice Kur'ana na bosanskom jeziku.

Kur'an nije knjiga koja se jednom pročita i odloži, Kur'an je knjiga koja se uči u toku cijeloga života. Oni koji ga budu učili služeći se prijevodom Esada Durakovića, osjećat će izuzetno zadovoljstvo i pravo uživanje.

Suljo MUSTAFIĆ

Ethem Peročević - Mikulići na kraju vijeka

Udruženje Mikulića, Bar 2005.

I pored svoje bogate i veoma duge, milenijumske povjesnice, prostor Bara ostao je dosta neistražen i nepoznat široj javnosti. Golemo prirodno i kulturno blago ostalo je skriveno, veoma često i zaboravljeno - nebrigom ljudi i zapretno nanosom vijekova. Vrijeme je prolazilo, naraštaji se smjenjivali, ispod novog sloja, uvijek je ostajao onaj stariji. O prethodnom se obično znalo malo i to najviše iz predanja i usmenog kazivanja. Tek ono što je, u novije vrijeme, uglavnom u drugoj polovini 20. stoljeća, istraživano i obrađeno, pisano je uglavnom rukom izvanjaca, ljudi kojima je Bar bio zanimljiva i egzotična destinacija, na kojoj su postizali zavidne naučne rezultate. Iza njih su ostala obimna i vrijedna naučna djela, minuciozno i studiozno obrađene studije iz oblasti duhovne i materijalne kulture Bara. Ali, oni zbilja nijesu uspjeli Bar dodirnuti i osvjetliti iznutra. Zbog toga, u njihovim djelima, studijama, disertacijama, koje su prošle timove učenih i, u nauci utemeljenih ljudi, često su se potkradale, i banalne greške, upravo proistekle iz nepoznavanja Bara i osobenog kulturloškog, jezičkog i etnografskog nasljedja njegovih žitelja. Bar jeste čudesan po mnogo čemu, a najviše po svom jedinstvenom mozaiku, nastalom prožimanjem različitih civilizacijskih krugova. Međutim, da nije bilo izvanjaca, priče o Baru u nauci ne bi bilo, koju je zbog svoje prošlosti zaista zaslužio, možda i više nego njegovi žitelji. Jer, malo se ko od njih posvetio nauci, a još manje svom gradu. Tek, u posljednjih desetak godina, pojavljuju se značajniji radovi, autora poniklih u ovom podneblju, koji imaju ambiciju da se ozbiljnije pozabave kulturnim nasljedjem i prošlošću svoga grada. Jedan od njih je i Ethem Peročević.

Poslije zanimljive monografije o školstvu u Mrkojevićima, i interesantnih pokušaja opisa etnografije i folklora mrkovskog kraja, ovih dana, pojavila se monografija »Mikulići na kraju vijeka« ovog autora.

Možda je prvobitna Peročevićeva namjera bila da opiše kraj iz kojeg je ponikao i u kojem je proveo značajan, možda i najljepši dio, svoga života. Da opiše svoje savremenike, prethodnike i ono što je čuo ili zapamtio, u razgovoru pored ognjišta, u dugim zimskim noćima, koje su i duže i hladnije, u tom najvišem podrumijskom selu, nego bilo gdje drugo, sa ove ili one strane Rumije. Epska pripovijest i narodno predanje, obilježili su Peročevićevo djetinjstvo jer nigdje, kao u toj visokoj montanji, svijet nije bliži epskom, bajkolikom, mitskom...Sigurno je i da je Peročevićeva namjera bila da opiše kraj koji je, ostao bez svog najvećeg bogatstva - ljudi, sirovih, ali ponosnih i pravdoljubivih gorštaka. Mikulići su polako, ali sigurno, posljednjih trideset godina potpuno opustjeli, tako da danas tamo nema više stalnih stanovnika. Moguće je i da je autor želio da ih, na jedini način, ponovo sve okupi, rasute od Bara do Evrope i Amerike, Kanade i Australije, pretke i potomke, one koji su živi i one koji žive samo u sjećanjima.

No, postigao je i više, nego što mu je bila namjera. Uspio je da ispriča priču o svom plemenu, o njegovim običajima, jeziku, folkloru, o svemu onome što čovjeka prati od rođenja pa do umrlog časa. Priča je kazana naizust, od prve do posljednje strane, knjiga je ispisana lepršavo, gotovo poetski. Odmaknut od suvoparnog historijskog teksta, koristeći jezik literature, Peročević, ipak, nije uronio u mitološku, epsku i guslarsku povjesnicu, kakva su, veoma često, ovdašnja historijska štiva.

Uspio je da, sa svih strana, obradi jedan živopisan i po mnogo čemu, specifičan prostor. Visoko planinsko selo, vjerovatno nastalo kao katun domaćeg, starijeg stanovništva, a kasnije proširivano i naseljavano doseljenicima iz raznih krajeva Stare Crne Gore, na specifičan način živjelo je stoljećima, u izuzetnom skladu hrišćanskog i islamskog duha. Na zanimljiv način, autor predstavlja konverziju vjere, koja se umnogome odrazila na način života i običaje. Novi običaji i obredi ostajali su unutar porodica, u kući, dok se odnos prema komšijima ili bratstvenicima, koji su ostali u staroj vjeri, nije mijenjao. Svi zajednički običaji, i dalje su ostali baštinom i hrišćana i islamiziranih Mikulića. Razna narodna vjereovanja, predanja, zajednička imanjanja, zavjetne procesije, sve što se radikalno nije sukobljavalo sa načelima nove vjere, ostalo je i dalje baštinom islamiziranih porodica. Opstajali su tako vijekovima, ne miješajući se, svako čuvajući svoju vjeru, ali čuvajući i jedni druge u svakom smutnom vremenu. Naravno, nanos starijih možda i prethrišćanskih, paganskih vjereovanja imao je i dalje jak uticaj na svijest ljudi.

Peročević, to veoma lijepo zapaža, naglašavajući značaj i ulogu kulta sv. Vladimira, dukljanskog kneza, čiji se krst, star gotovo hiljadu godina, čuva, već vijekovima, u jednoj od najuglednijih mikulićkih porodica. Krst, odnosno zavjetna procesija, vezana za njega, bila je u prošlosti, značajna za hrišćane u obrednom, ali i za muslimane, u tradicionalnom smislu. Upravo, tom pričom autor otvara lijepu planinsku razglednicu, staru stoljećima, o kojoj je u dokumentima mogao naći veoma malo. Jer krševita i visoka planina nije mnogo privlačila osvajače, ali ni naučnike i putopisce; tek poneko zabilježio je toponim Mikulića, ukratko ponegdje dajući kratak popis stanovnika.

Peročević se veoma mudro i oprezno držao dalje od tamne i nesigurne prošlosti. Dao je samo kratak pregled, onoga što su hroničari zapisali i tek po neko narodno predanje o tragovima materijalne kulture u ovom kraju.

Predmet njegove pažnje, bilo je posljednjih sto i pedeset godina, vrijeme čije je sudionike i sam uspio da zapamti ili bar čuje i zapiše njihova sjećanja. Dajući kratke opise nastanka sakralnih objekata - seoske crkve i džamije, izbjegao je nepotrebne detalje koji bi ga mogli odvesti, na nesigurne terene hipoteza i naglabanja. Zanimljiva poglavlja odnose se na istorijat školstva, ali i na period dva svjetska rata, čije su posljedice Mikulići itekao osjetili. Najinteresantniji dio svakako su etnografski prilozi, vezani za običaje i folklor. Uspješno komapirajući dva kulturna obrsca, Peročević je opisao sve važnije obrede i običaje. Rodjenja, krštenja kod hrišćana, sunetluka kod muslimana, adete prilikom svadbi, načine sahrana i dženaza. Pažljivo je, gotovo anatomski, opisao arhitekturu, enterijer kuća, pokućstvo, narodnu nošnju, jezik... Poseban prilog predstavlja lokalna toponomastika, koja možda i najbolje svjedoči o slojevima raznih jezičkih upliva i uticaja. Upravo to je i najbolji svjedok prohujalih vremena-jezik zapamti ono što i hronike zaborave.

I što je važno, Peročević se zadržao u ravni opisa, oprezno se čuvajući bilo kakvih komentara i tumačenja, još jednom se držeći svog posla – pažljivog hroničara, jednoipovjekovnog razdoblja. Samo ponegdje, ali pažljivo, s dobrim ukusom, Peročević progovori o svom zavičaju, srcem i emocijom čovjeka koji mu se stalno i neprekidno vraća. To čini samo onda kada želi da opiše iskrenu i nesebičnu odanost iseljenih Mikulića, koji se veoma često vraćaju svom selu, ulazući i obnavljajući ono što su gradili njihovim precima.

Poseban doprinos knjizi dala je brižljiva selekcija gradje i obrada rukopisa knjige, koju je uradio arheolog Omer Peročević, takodje por-

jeklom iz ovog kraja. Naravno, obilje vrijednih i kvalitetnih fotografija, uz veoma dobru tehničku opremu, ostavljaju poseban utisak na čitaoca.

Mikulići, na kraju svog vijeka, spašeni su nestanka i zaborava. Ethem Peročević se ovom knjigom, uistinu, odužio svom zavičaju.

Husein BAŠIĆ

ZLATU ĆE SE KUJUNDŽIJA NAĆI

Zlatan i Marina Čolaković: *Mrtva glava jezik progovara*,
"Almanah", Podgorica 2004.

Stihom "*Mrtva glava jezik progovara*" Zlatan i Marina Čolaković naslovili su svoju knjigu epske bošnjačke usmene tvorbe, kojom daju značajan teorijski i naučno utemeljen doprinos proučavanju, zaštiti i prezentaciji kulturno-istorijskog nasljeđa Bošnjaka. Riječ je, dakle, o knjizi koja u bošnjačkoj kulturi uopšte, u domenu tradicionalnog usmenog stvaranja popunjava prazan prostor bogatstvom i ljepotom, dugo zaobilaženog i marginalizovanog, često svojatanog usmenog stvaralaštva ovog naroda, koje, nasuprot svim nepogodama što su čupale njegovo najljepše cvijeće i metale ga u knjige, kao svoje, znači najživotniji korijen i identifikacioni kod, po kome se ovaj narod orijentiše u prostoru i vremenu.

Šta znače četiri čudom udružene riječi iz naslova ove knjige? *Mrtva glava* se ne miče i ne progovara, u nastavku istog deseterca kaže se: *jezik progovara*. To što iz *mrtve glave jezik progovara* nije samo licencija poetika, koju pjesnik-pjevač koristi da iskaže svoju zamisao na najneobičniji način, da čak, i kad je pala *mrtva glava*, nađe mogućnost da ona *progovori*. Taj "govor" je pola s ovoga, a pola s drugoga svijeta. On je posljednji svijetleći trag zvijezde koja se gasi, kraj jednog (ovozemaljskog) i početak drugog (vječnog) života i svijeta.

Po istom pravu slobodnog stvaranja, pjesnici-pjevači epskih pjesama i tvorci drugih usmenih sadržaja – naravno, uspostavljaju vezu i sklad između mogućeg i nemogućeg jer se mjere umijećem povezivanja i približavanja granice koja ih, inače, semantički i logički ne samo dijeli, već ih suprotstavlja. Na toj granici između suprotstavljenih riječi i pojmova opstaje *umjetnost*, najveći doseg i izraz, tačka i oslonac na kome se drži motivacija i smisao *priče*.

U ovoj knjizi Čolakovići su, kao vrsni poznavaoi djela i ljudi, koji su se bavili ovim pitanjima, u kratkim i uvjerljivim ocjenama istakli doprinos

pojedinaца, vidno nastojeći da svima odrede mjesto i značaj koji im pripada. Naravno, ovo se prevashodno odnosi na ljude izvan balkanskih prostora, koji su, nekad uspješno, a nekad i pogrešno, ali dobronamjerno, bošnjačku usmenu tvorbu predstavljali svijetu kao srpsku, hrvatsku ili južnoslovensku (jugoslovensku). U njoj je, razumljivo, najviše riječi o istraživanjima američkih naučnika Milmana Parryja i Alberta Batesa Lorda i njihovih nastavljača i saradnika, ali i savremenika koji su imali nešto drugačiji pristup stvaranju tradicionalne usmene književnosti. Oni su pošli tragom stvaranja tradicionalne usmene književnosti kod balkanskih naroda, s obzirom da je kod njih još bila živa usmena tradicija, koja je najviše ličila helenskoj tradiciji predhomerovskog i homerovskog doba. U potrazi za provjerom svojih prethodnih saznanja, Milman Parry je nastanak genijalnih starogrčkih epova "Ilijade" i "Odiseje" otvorio balkanskim ključem, prije svega umijećem bošnjačkih epskih pjevača-pjesnika, naročito Avda Međedovića, od koga je snimio nekoliko pjesama dužine koliko i ova djela, pronalazeći u njima univerzalne elemente mitskog i tematskog sklopa karakteristične za epsko stvaranje ostalih južnoslovenskih naroda, ali i puno šire, za epiku u cjelini.

Zadivljujuća neobičnost stiha iz naslova ove knjige, njegova iznenađna pojava i značenje obasjavaju i ozaruju drugu stranu bića i zaumlja koja će i *post mortum* svjedočiti o sebi. Zar se moglo ljepše i sažetije reći ono što se živoj glavi nije dalo. To što iz *mrtve glave jezik progovara* – personifikacija je kojom se oživljava i produžava trenutak *suočjenja sa smrću*, odnosno paradigma smrti i života. Tim stihom se odlaže pad i poraz, i otvara mogućnost eventualnog *obrta* i događanja kraja prije kraja. Tako se postiže sublimnost i suština prave poezije, odnosno svake umjetnosti koja teži da se dogodi ono što se, inače, ne može *dogoditi*. Od takvog je kova mnoštvo stihova u bošnjačkoj usmenoj književnosti, kao, recimo: "Da je meni, lale moje, leći umrijeti, / Umrijeti, lale moje, smrti ne vidjeti".... Ili: "Sunce bi sjalo, sjati ne može / Sve od žalosti Ibrahim-bega".... Ili: "Može li biti što bit' ne može?/Ptica bez gore, riba bez vode?"... Stihovi koji slijede u ovim pjesmama odgonetaju *mogućnost nemogućeg* i javljaju se kao prividan epilog, ne znače besmrtnost, već želju i žudnju za nečim što se izjednačava sa životom. To *nešto*, iako nije kazano otvoreno, uvijek se podrazumijeva. To je ljubav – najveći smisao i domet *života*.

Nema potrebe da ponavljamo ono što su Čolakovići napisali u Uvodu, bilo da potvrđuju ili polemišu sa nekim sudovima američkih istraživača i naučnika, koji su takoreći u zadnjem času uspjeli da zabilježe

ili fonografišu uglavnom one bošnjačke pjesnike-pjevače do kojih su došli. Istraživanja bračnog para Čolaković nijesu samo važna za upoređenja i naknadna saznanja, već donose nove naučno relevantne sudove i otklanjaju neke zablude i pogreške ranijih istraživača. Ne bez razloga ostaje pitanje: jesu li američki naučnici pronašli najbolje pjesnike-pjevače u mjestima gdje su vršili istraživanja. Za područje Novog Pazara ne bi se moglo reći da su baš uvijek imali sreću da zabilježe i snime najbolje pjesme i od najboljih pjevača, jer su više od polovine pjevača bili Albanci, kojima *bošnjački jezik* nije bio maternji pa u njihovim pjesmama ima mnogo umekšavanja i drugih jezičkih specifičnosti i nepravilnosti koje karakterišu taj jezik (Salih Ugljanin, Džemal Zogić, Sulejman Makić, Alija Fjuljanin i dr). Upoređivanjem njihovog jezika s jezikom bošnjačkih pjesnika-pjevača iz bjelopoljskog kraja (Avda Međedovića, Kasuma Rebronje) ili rožajskog kraja (Murat-age Kurtagića, Ašira Ćorovića i dr) uočavamo da su pjesme ovih drugih puno čistijeg jezika i da u njima nema nanosa i nepravilnosti koje sretamo u pjesmama pjesnika porijeklom Albanaca. Još je manje uspješan pokušaj simultanog prevođenja ovih pjesama sa albanskog na bošnjački ili obratno. Takve će odlike lako prepoznati iole upućeniji slušalac ili čitalac, pjevač ili kazivač tih pjesama. S obzirom da je Milmana Parrya više interesovala dužina, struktura i kompozicija epskih pjesama a manje njihov sadržaj i ljepota izraza, to u nekom strožijem izboru, primjenjujući estetski kriterijum, ono ne bi zavređivalo naročitu pažnju. Njega je, kao što znamo, prevashodno interesovalo umijeće usmenih pjevača-pjesnika da tvore vrlo dugačke pjesme - po dvanaest i više hiljada stihova, posebno se to odnosi na nekoliko vrijednih bošnjačkih epskih pjesama (“Ženidba Smailagić Meha” 12.311 ili “Osmanbeg Delibegović i Pavićević Luka” 13.331 stihova), budući da mu je, između ostalog, i ta odlika išla u prilog potvrde njegove teze o nastanku i tvorbi spjevova “Ilijade” i “Odiseje”.

Detalji koje navodi Z. Čolaković u mnogim nagovještajima mijenjaju naša dosadašnja znanja o rezultatima istraživanja inicijatora i vode ovog *projekta* (Milmana Parrya) i ulozi njegovog “pomoćnika” Alberta Batesa Lorda (o tome vidjeti detaljnije u 13. poglavlju).

Knjiga Zlatana Čolakovića i Marine Rojc-Čolaković je značajna i još po jednom rijetkom maniru i kvalitetu, sličnom Parryjevoj praksi, da istraživač neposredno razgovara s pjesnikom-pjevačem prije i u toku samog pjevanja ili kazivanja pjesme. Tako smo u prilici da doznamo pojedinosti koje su od značaja ne samo za pjesnika-pjevača i onoga ko ih zapisuje

(snima), već za postupak nastajanja i najduže pjesme, koji se takoreći odvija simultano. Tokom pjevanja pregledno se vidi cjelokupni tok stvaranja pjesme od priče koja se lagano ispreda iz pjevačeve (pjesnikove) mašte, prelazeći u pisanu formu, u *nešto* što, iako spontano dato za jedan trenutak, istog časa *stvrđnjava* i prelazi u vječnost. Tim činom usmena književnost gubi svoju čednost i dobija nepromjenljivi vječni ogrtač, koji se malo ko usuđuje da mijenja, makar bio i nakrivo postavljen. U tome: *nahero, krivo, čoškasto, naševelj, naopako, prozuvano, hrapavo* (i još trista mahana koje se mogu naći tek rođenoj pisanoj pjesmi) sadržana je glavna odlika: da ništa što je stvoreno ljudskim umom ili rukom nije savršeno, da se ne bi moglo ljepše i bolje stvoriti. Ali, to *ljepše* i *bolje* nije to što se traži i cijeni u umjetnosti, ako je urađeno naknadno, domišljano i dopisano, ispravljano i ispeglano poslije čina rađanja pjesme (priče).

***

Z. Čolaković kaže: "Ja smatram da treba napustiti folkloristički, strukturalistički i (neo)mitologijski pristup, a razviti estetički pristup. Na koji način, kojom metodom, na temelju kojih materijala. Tako da se istražuje individualne priče, one koje imaju zajednički tematski sklop, a zatim da se uvidi njihov mitski sklop, koji je isto tako nebitan i slučajan, kao što je i historijski sadržaj. ...Priređivači objavljenih tekstova usmene tvorbe uglavnom su pripovijetke i pjesme, koje su sabrali oni ili njihovi pomagači, mijenjali i "korigirali" na nedopustiv način (braća Grimm, Vuk Karadžić i drugi glasoviti primjeri) pa nema mnogo zbirki u čije se tekstove može pouzdati kao istinske primjere tradicionalne tvorbe."

Čolaković dalje kaže: "Prema većini objektivnih istraživača, među koje i ja spadam, bošnjačka epika je formalno najrazvijenija epika u Južnih Slovena. Pjesme su dulje od kršćanskih, tematika, stil, izvedba razvijeniji, tehnika daleko teža, pa su zahtjevi na umjetnika-pjevača daleko veći. Visoko kvalitetna ostvarenja bošnjačke epike ne zaostaju, nego ponekad čak nadilaze vrhunska ostvarenja srednjoevropske epike. Bošnjačka epika nadahnjivala je formom i sadržajima kako srpsku i crnogorsku, tako i hrvatsku epiku, a nesumnjivo su i ove epske tradicije plodno utjecale na bošnjačku."

On dalje konstatuje da je "Vuk Karadžić vrlo slobodno editirao, to jest uljepšavao i uređivao sabrane tekstove s izvanrednim osjećajem za jezik srpske tradicije". Ovo je dobro uočeno jer sretamo istovjetne motive (ne samo epskih pjesama, već i druge vrste usmene književnosti zapisane 80 i više godina poslije Vuka), poznijih sakupljača usmene tradicije, ali ni

sadržajno ni formalno nijesu bolje od onih koje je editirao Vuk Karadžić. U njima ima mnogo rapavosti, nedovršenosti, jezičkih i stilskih nepravilnosti, pa čak i kalambura, i pogrešno zapisanih stihova, što potvrđuje Čolakovićevu tezu. Na ovu karakteristiku usmene tvorbe skrenuo je svojevremeno pažnju književnik Radovan Zogović u predgovoru svog izbora crnogorskih epskih pjesama.*

Na prostorima gdje je epska tradicija doživjela puni procvat jer su je stvarali i prenosili najbolji pjesnici-pjevači, sve do današnjih dana se mogao čuti eho mistifikovane, uglavnom tragične prošlosti (Avdo Međedović umro 1955, a posljednji veliki pjesnik-pjevač Murat-aga Kurtagić 1999). Ko se iole bavio proučavanjem i sakupljanjem bošnjačke epske poezije, mogao je uočiti da je još nesređena i razbacana po muzejima, arhivima i bibliotekama, u hrpama papira koje nije dotakla istraživačka ruka i skinula paučinu s nje, što se posebno odnosi na rukopisne zbirke Andrije Luburića, pohranjene u Arhivu Srbije i Arhivu SANU. One nijesu ni pročitane, ni prekucane, kao što je to slučaj s kulturnom baštinom ostalih južnoslovenskih naroda, koja je u dobroj mjeri obrađena i sređena.

Bračni par Čolaković imao je sreću da nađe u životu posljednjeg velikog pjevača i pjesnika Murat-agu Kurtagića iz Rožaja (jednog od pjevača iz Parryjeve zbirke), da uporedi ono što su američki naučnici Parry i Lord snimili prije njih, s onim što su oni istraživali na terenu, te su tako mogli da iznesu stručno i naučno obavljene analize, koje su date na konkretnim primjerima sadržanim u njihovoj knjizi. Oni se, uvažavajući ranije analize i zaključke pomenutih istraživača, nijesu slijepo povodili za već izrečenim vrijednostima ove usmene književnosti i tradicije, već su sve stavili pod lupu svježeg znanja ali i iskustva, što im je obezbijedilo status pravih nastavljača rada rano umrlog Milmana Parrya (1902-1935). "Praznina", o kojoj smo govorili na početku, sada se srećno i plodotvorno popunjava radovima Zlatana i Marine Čolaković o bošnjačkoj epici, najavom više knjiga koje su pripremili za objavljivanje.

Iako se znalo da su američki profesori i naučnici vršili istraživanja epske poezije, najduže u Novom Pazaru i Bijelom Polju, osim dvije knjige koje su objavljene kao zajedničko izdanje *Srpske akademije nauka* i *Harvard University Pressa* - drugo se malo što o tome moglo naći u listovima i časopisima onog vremena. Predugo se čekalo da neko solidno obrazovan i

---

* Radovan Zogović, *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*, Antologija, Grafički zavod, Titograd, 1970.

pripremljen, uz to pregalački spreman da ide do kraja, otvori vrata Harvardske biblioteke i Parryjeve zbirke. Zato će mnogi sudovi o bošnjačkoj epici, kao što je onaj da nema dovoljno tragičnih motiva i junaka, te da svojom strukturom, kompozicijom, stilom i jezikom ne može doseći ni do osrednjih ostvarenja srpske i hrvatske epike biti opovrgnuti novim analizama i sučeljavanjima, na stručnoj i naučnoj osnovi. Poslije ovakvih knjiga, kakva je "*Mrtva glava jezik progovara*" sigurno će se promijeniti izvjesni stereotipi, koji se provlače kroz literaturu sve do današnjih dana.

Posebnu vrijednost, rekli bismo i kuriozitet knjige *Mrtva glava jezik progovara* Zlatana i Marine Čolaković čini njen prijemčivi i vrlo zanimljiv Prilog: *Dnevnik sabiranja*. U njemu je vrlo ilustrativno prikazan postupak stvaranja i izrastanja pjesme, proban u nenamještenim i iskrenim razgovorima epskog pjesnika-pjevača sa zapisivačem. Čolaković su umjeli da stvore ambijent u kome svi prisutni (čak i oni koji su samo tehnički pomagači oko namještanja pribora za snimanje) djeluju kao jedinstven tim, koji je svjestan značaja što ga takvo snimanje ima.

Stvoriti takav ambijent u nepoznatom mjestu, s nepoznatim licima mogu samo ljudi koji svom ozbiljnošću rade delikatan posao zapisivanja pjesme, što prisutne obavezuje na saradnju. To mogu samo ljudi koji imaju iskustva i znanja, ali, i prije svega, mudrosti, mira i strpljenja da saslušaju i nešto što nije za njihov rad interesantno.

Tako je *Dnevnik sabiranja* postao nezamjenljiv vodič i tumač onoga što se događalo u toku zapisivanja pojedinih pjesama

Evo, naše strahovanje da će dobar dio naše usmene tradicije otići u nepovrat i pasti u zaborav, na sreću, nije se ostvarilo. Čak, i po onoj narodnoj: "Zlatu će se kujundžija naći", možemo ustvrditi da se bez asocijacije i simbolike, *zlatu* kujundžija našao u vrlo prilježnom i obrazovanom tandemu (bračnom paru) Zlatanu Čolakoviću i Marini Rojc-Čolaković, koji, vjerujemo, neće ispustiti zlatonosnu žicu koju znalački godinama ispredaju. Ono čega više nema na terenu Sandžaka, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, ima ga u srećno nađenoj Parryjevoj zbirci i slavističkom odjelu biblioteke Videner na Harvardskom univerzitetu, moguće još u nekom zaboravljenom i zavravljenom čekmežetu, ili davno zatvorenoj sehari, u nekim ispisanim sveskama, na požutjelim listovima (koje još niko listao nije), vjerujemo i u pojačanoj pažnji matičnog naroda i kulture da stvori uslove kako bi se, u posljednjem času, nešto spasilo i otelo od zaborava i propadanja.

Napor koji su uložili Čolaković dostojan je divljenja i zahvalnosti, prije svega bošnjačke kulture i bošnjačkog naroda u cjelini.

Gojko KASTRATOVIĆ

UMJETNIČKO I DOKUMENTARNO

Zuvdija Hodžić, *Otkrivanje zavičaja*, "Almanah", Podgorica 2003.

Navešću dva razloga zašto sam prihvatio da "progovorim" o knjizi crteža "Otkrivanje zavičaja" Zuvdije Hodžića.

Prvi, zato što je riječ o onome što je meni blisko, a drugi – Zuvdija se u svom slikarstvu artistički bavi prošlošću, što i mene privlači.

Zuvdija slika stare ulice, sokake, kuće, avlije, kule i džamije, istinski lirski i sjetno interpretira stare objekte i prošlo vrijeme Gusinja i Plava sa suptilnom preciznošću. Sve to radi samo sa jednim jedinim ciljem, da ne fascinira, nego da otrgne od zaborava jedno vrijeme ili da ukaže na njegovu bitnost.

Ovo je, naravno, slikarski moguće izraziti i drugačije i atraktivnije i raskošnije, ali se Zuvdija opredijelio za ono što je istinito, ali nije i manje vrijedno.

Njegovo opredjeljenje da municiozno veristički predstavi odabrane motive svjesno ga lišava svoje imaginarne slobode i poetike zarad te dokumentarističke impresije, što je potpuno suprotno njegovom literarnom konceptu. On se, očito, od slike do slike ne zadovoljava mogućim komentarom da je slikani objekt približno takav. Ne. Nije mu to ni cilj. On nastoji da strogom pravilnošću crteža slikani objekt bude istinit i istinito dopadljiv.

Samo površna percepcija može da zaključi da ta suptilna preciznost crteža je suvoparna replika nekog stvarnog objekta. Naravno, ni to nije tačno jer se svi njegovi crteži jednostavno percipitaju kao artistički dokument. Toj artističnoj dokumentarnosti ne može se oduzeti ni estetski doživljaj, jer se Zuvdija Hodžić u svojim slikama ne takmiči sa prirodom za prestižnu ljepotu, što je prevashodno polazište mnogih slikara. On jednostavno slika odabranu realnost koja njegovim crtačkim umijećem reflektuje osjećanje autentičnog objektizma.

Osim pravilnosti crteža Zuvdija ima još jednu dobru slikarsku osobinu: osjećanje za uravnoteženu kompoziciju. I njegova atmosfera svedena je u jednom jedinom tonalitetu, što je zahtjev više, tom dokumentarističko pro-

sedeu, jer on slikom ne priča nego predstavlja. Ova metoda omeđila je i format predstavljanja. Artistička autentičnost ne trpi velike formate. Ona je izrazita samo u normalnom formatu i minijaturi. To su sve odrednice kojih se Zivdija apsolutno drži i koje u osnovi karakterišu njegovo slikarstvo.

Meni se jednostavno sviđa ova ljepota bez razigrane fantazije, bez igre svijetla i upotrebe boja. Ta dokumentarnost će da traje.

Ovaj objektivizam ima neku autentičnu nenaglašenu poetiku, koju svaka od ovih slika nosi. Izraziti primjer za to su slike: *Balića kula i kuće*; *Čardak pod snijegom*; *Selo Martinići*; *Gusinje iz mog sokaka*; *Careva džamija i dio čaršije*, koje izazivaju osjećanje sjete i ljepote koje ne možemo a da ne ponese u sebi.

Posebno inventivno i sažeto ideji trajanja pridružuju se panorame: *Plav 1912.*; *Plav 1960.*; *Plav i čaršija 2002.*; *Gusinjska čaršija i Pogled na grad*. Sa dubokim poštovanjem za prošlo date su kule: *Redžepagića*, *Halil begova*, *Bečiragića*, *Škuntića i Šiljkača*.

Sa istinskim nadahnućem vrsnog crtača prikazani su nekadašnji sokaci i ulice ove dvije i danas živopisne varoši Plava i Gusinja.

Plastično i poetski su definisani krovovi od šindre, koji oživljavaju i bude u nas sjećanja, a sjećanje nas sigurno čini ljudima.

Sve ovo što je karakteristično za Zuvdijino slikarstvo, nije karakteristično toliko za njegovu literaturu, ali mi se čini da vidim mnoge junake iz njegove literature kako hodaju tim naslikanim ulicama i sokacima, kako ulaze i zlaze iz tih avlija i naherenih kuća ili me gledaju iza tih pendžera. Čujem iz tih kula nanule kako se penju uz basamake i vode me u magiju Zuvdijine literature. Čini mi se da su ove slike realna dimenzija i uvod za njegovu imaginarnu i slojevitou literaturu. Možda ovi slikani reali na neki način je i nadopunjuju.

Ova njegova realistična tendencija nije ga lišila umjetnosti i otmenosti u predstavljanju odabranih motiva. Nasuprot, on to nosi u sebi. Vješta Zuvdijina ruka crta bez predrasuda upečatljivo sažetu hroniku, dočaravajući duh jednog vremena. On se svojim slikama ne suprotstavlja ničemu likovnom, osim zaboravu. A to je dosta.

Ja, naravno, nijesam likovni kritičar i ne pretendujem da vrednujem i procjenjujem Zuvdijino slikarstvo, ja ni sada nijesam imao tu namjeru. Ja samo pokušavam da objasnim jednu dimenziju Zuvdijinog slikarstva koju ja vidim i cijenim.

Ovu stvarnost koju crta Hodžić ne ispravlja niti je komentariše, on je jednostavno ispoljava kao činjenicu za gledaočev intuitivni kontakt sa prošlim.

Ljubiša RAJKOVIĆ KOŽELJAC

NARODNA PAMET ROŽAJACA

Zaim Azemović, Pamet je u narodu

/Staro Rožaje u anegdotama i legendama/, Zajednica književnika i naučnih radnika i Mješovita stručna škola, Rožaje 2000

»Očinstvo je više nego vezirstvo.«
(narodna izreka)

Već u knjizi »U riječima lijeka ima« (Rožaje, 1987), zborniku zapisa narodnih umotvorina iz rožajskog kraja, Zaim Azemović, pjesnik i pripovjedač, pokazao se i kso poletan i veoma umješšan sakupljač usmenog narodnog blaga.

Pogovor¹ ove knjige Husein Bašić je započeo rečenicom: »Zaim Azemović je kao malo ko u nas, još u đaćkim danima, znao da osjeti mudrost, bogatstvo i ljepotu usmenog narodnog izraza, da uporno traga za tom zlatonosnom žicom i tako ostvari zavidan rezultat na osnovu kojeg se mogu sagledati ne samo iskustveni dometi jezika i kulture već i složenost i način života naroda iz kojeg je ponikao.«

I zbilja, knjiga »Pamet je u narodu« kruna je Azemovićevog zapisivačkog rada na terenu, prije svega u Rožaju i u okolnim selima. Ovaj daroviti pisac i kulturni poslenik, kome narodoslovlje odmalena na srcu leži, godinama je, i decenijama čak, živeći u narodu i sa narodom, osluškivao glas sunarodnika, ponajviše starijih mudrih ljudi (kakav je, recimo, bio Šećer Murić iz Klanca), od kojih se odista imalo šta čuti, zapisati i od zaborava za potomstvo sačuvati. Agilni Azemović, koji je i sâm kao pisac izrastao dobrim dijelom na isku-stvima usmene tradicije rodnog kraja, u knjizi »Pamet je u narodu« objavio je izbor iz svojih zapisa anegdota i legendi koje se odnose na staro Rožaje, na ljude i događaje iz mahom bliže prošlosti.

Rad na ovoj knjizi trajao je dugo, jer takve knjige i ne nastaju preko noći. Naporedo sa svojim književnim stvaranjem, Azemović je pribirao i

---

¹ To je, zapravo, tekst iz »Almanaha« (Podgorica, br. 1-2, 1994).

usmeno stvaralaštvo u rožajskoj opštini, i to od đačkih dana u rodnoj Bukovici pa do penzionerskih u Rožaju. »Živeći skromno i tiho u rožajskoj sredini, uporno je tragao za biserima narodnog duha i darovitim kazivačima iz naroda i kao drevni mudraci napajao se na vrelima narodnog genija, vraćajući svojim tekstovima srcem i umom oplemenjeni materijal na trajanje« - veli s pravom za Azemovića recenzent Ćazim Fetahović. Drugi recenzent knjige je književnik i naučnik Alija Džogović, i sâm vrstan sakupljač i proučavalac muslimanske (bošnjačke) narodne književnosti.

Nije lako zapisivati kratke prozne forme usmene književnosti! Još je Vuk priznao, jadajući se, da su ga pojedine kraće narodne priče i pričice pri njihovom uobličavanju za štampu, u jezičko-stilskom udešavanju i konačnom dotjerivanju za objavljivanje, više namučile no mnogo duže. Kraćoj proznoj formi (vicu, na primjer) hoće se da je u svemu krajnje efektna, da u njoj nema ničeg suvišnog, da djeluje kao – eksploziv! Da bude, dakle, besprijeekorno strukturirana, sazdana, puna duha i dopadljivosti. I koliko god da se dobar zapisivač umije namjeriti na vještog kazivača, uvijek se umotvorina može i ljepše čitaocu predstaviti no što ju je zapisivačevo uho čulo, uvijek se može što-šta u njoj sažeti, iz nje izostaviti ili joj, pak, ponešto i dodati, neku riječ, onu pravu, koju tekst traži, ne mijenjajući ni najmanje sadržinu i smisao onoga što se u narodu čulo, što narod pamti i priča. E, upravo tu dolazi do izražaja dar literarni, beletristički, ako ga zapisivač ima. A anegdote i legende rožajske imale su tu sreću da dođu pod pero Azemovićevo, da im on bude zapisivač. I stoga se u svakoj od njih osjeća ono sitno tkanje književnoumjetničko darovitoga tvorca iz naroda, zlatoustog kazivača i interpretatora, ali i zlatna žica koju zapisivačevo pero provlači kroz čitavo to tkanje duhovno kako bi tkanina bila što ljepša oku i što draža srcu. U zapisivačkom, dakle, poslu svom Azemović je pokazao visprenost, toliko poželjnu, kakva krase samo najbolje zapisivače, one izuzetne. To je, pored ostalog, i stoga što i sâm Azemović istinski, čitavim svojim bićem, uživa u tim umotvorinama, naslađuje svoj duh njima, s njima u sebi raste kao čovjek. To je način života čovjeka iz naroda, dobrohotnog, koji bi, kao pismen stvor, da pretoči u knjigu bisere narodnog duha, to usmeno bescijen-bлаго, te dragulje, medaljončiće, to iskričavo jato, tu galaksiju, vrhunske domašaje narodne mudrosti, da bi se iz te riznice potom moglo zahvatati, kao iz pune zobnice, kao iz kakve sehare, gdje se čuva ruho djevojačko. Da ostrane potomstvu kao biljeg, poruka i pouka, kula svetilja, putokaz u životu. Kao oličenje čovjekove ljepote, najprije. Jer, toliko je u svemu tome čojstva, toliko ljudskotine, toliko ozarenosti i

uzvišenosti duhovne, da to svakako zanosi i opija, ushi-ćuje. Kao takvo, to štivo će mladog čitaoca ponijeti, visoko mu duh uzneti i sve ljudsko u njemu okrijepiti. A može li knjiga išta više od toga no da ono najplemenitije budi u čovjeku, da to snaži i osokoljuje!

Ono što ne okrića, i ne zaslužuje naziv knjige.

Knjiga Azemovićeve i narodna »Pamet je u narodu« jedna je od rijetkih koja je, onako malena, knjiga velika, knjiga u kojoj je sublimirano mnogo i mnogo najplemenitije narodne duhovne energije, mnogo i mnogo najplemenitijih narodnih težnji i stremljenja. Sakupljački pregalački trud Azemovićev višestruko se isplatio: imamo pred sobom knjigu koja je svojevrsni moralni i etički udžbenik, nenametljiv, dopadljiv, zanimljiv; knjigu koja je svojevrsna narodna čitanka, pletisanka i đerdef, duga i slap, žubor drevnosti i zaumnosti, mlijeko iskoni kojim majke čeda zadajaju; napokon knjigu u kojoj se osjeća žila kucavica jednog življa gorštačkoga, gordoga i gospodstvenoga, etos i mentalitet njegov, biće njegovo. Bolje no išta drugo za sada, ova knjiga je legitimacija Rožajaca pred svijetom: evo nas, to smo mi, u ovom nevidbogu, među ovim orlosjedinama, među ovim zlatnim i gladnim brdima, u ovom bespuću ispod Hajle, na vrelu Ibra, gdje smo šest mjeseci godišnje u ledu i snijegu, željni sunca i topline, eglena ljudskog, ali i u toj divljini pitominu duše sačuvasmo, evo i danas barjak ljudskosti visoko nad glavama držimo.

I tako, knjiga ova ne samo da je još jedan dokaz da u riječima lijeka ima i da je pamet u narodu, no ona, začinjena još i zaviučajnim narodnim poslovicama, čuva od zaborava i neka prava literarna savršenstva nepismenoga čovjeka iz naroda, ali tvorački jakog i sposobnog, književno veoma pismenog, nadahnutog, pravog umjetnika riječi. U njoj će vječno živjeti spomen na Huseina Murića iz Bukovice, Šerifa Sutovića, Halila Mujevića, Dragoja Zekića iz Radeve Mahale, Redža Hadžića, Rama Ljaića, Kurtana Mukovića, Ćazima Mujevića, Vehbiju Bibića, Zećira Lubodera, Murata Lalevića, Vlada Đuraškovića iz Budimlje, Uke Hurkovića iz Seošnice, Ibrahima Ganića, Ramuša Bukelja, Ahmeta Hasića, Hajruša Ledinića, Šabana Nurkovića, Rasima Šahmana, Sofra Beloicu, Vejsela Nokića, Saliha Hasića, Hamdiju Fetahovića, Hanifu Azemović, Šerifa Ruševića, Ahmeta Ademagića, Hasana Bećiragića, Tomislava Bulatovića iz Bijele Crkve, Šuća Hasića, Ejupa Mušovića, Bajrama Balotu, Paša Tahirovića iz Biševa, Hilma Pepića, Saka Agovića, Pajazita Hasića, Hankušu Bećiragić, Sulja Dacića, Zike Hasića, Šabana Nurkovića, Rašida Hasića, Miroslava Đurovića iz Grižice kod Bašče, Ljaka Sinanovića, Ibiša Kujevića, Rahmana

Mukovića, Isa Dacića, Ćamila Mujevića iz Koljena, Sulja Mukovića, Mirka Beloicu, Saita Sinanovića, Aliju Redžovića, Isljama Ljaića, Hakiju Feleća, Saita Ljaića, Ćerima Dedejića, Rečka Azemovića, Mahmuta Pepića, Mehdiju Murića iz Baća, Avdiju Trtovca, Asku Azemović, Arslana Mujevića, Sokola Dacića, Hima Eća, Blaža Zekića, Hazira Nurkovića, Hamdiju Bibića, Ćazima Fetahovića Mikicu, Ljuba Megdelinića, Hajrana Kalača, Samira Azemovića i Hafiza Ramovića. Ovako izmješanim u knjizi, baš im je svima lijepo, i muslimanima i nemuslimanima: druguju u njoj kao što su i u životu. Za prave ljude pripadnost različitim vjerama i narodima nikada nije bila prepreka za suživot i razumijevanje.

Elem, knjiga ova je, kao i mudra glava, nad ponorom ćuprija. Kao takvu je i preporučujemo čitaocima. Od srca je preporučujemo.

O DACIĆIMA ROŽAJSKOG KRAJA

Zaim Azemović i Sadrija Dacić, *Dacići u rožajskoj opštini*,
Udruženje književnika i naučnih radnika, Rožaje 2004.

Knjiga “Dacići u rožajskoj opštini” je monografski prilog u kome autori razmatraju genezu razvoja cjelokupne biocenoze u jednom pitomom prostranstvu zdravih izvornih resursa, na kome se krajem XVII i početkom XVIII vijeka započinje koncentrisanje ilirsko-tračanskih (?) fisova Hota, Kuča i Keljmenđija (Klimenta), iz kojih će iznići vrlo zdrava plemenska zajednica, koja će iznjedriti intelektualna imena i poslenike iz privrede obrazovanja i kulture.

Autori, Zaim Azemović i Sadrija Dacić, približavaju nam sliku o temporalnosti posrtanja, uspona, i demografskih zaokreta fisa Dacića, za čije raseljavanje u desetine država svijeta nije bila potrebna nikakva kosmička katastrofa već obična i prosta ljudska, ili još jasnije državna nepravda, koja je dozvolila da se mnoga ognjišta u pomenutim krajolicima trajno ugase i nestanu.

Autori u monografiji koriste fotografiju kao indikativnu ilustraciju dijela događanja i svih aktuelnosti na prostoru na kome je ova velika zajednica vjekovima egzistirala i opstajala.

Pored brojnih činjenica koje sačinjavaju okosnicu ovog etno-sociološkog i kulturnog projekta, ponuđeni faktografski materijal svjedoči da su Dacići najstarije i veliko pleme koje je iako posvuda rasijano u rožajskoj i drugim sredinama živjelo u međusobnom zajedništvu i slozi.

Uredni i marljivi sakupljači narodnog blaga baštine kulturu i adete jednog plemena, koje je u ovom monografskom materijalu najindikativnija slika stanja jednog roda u oskudnom vaktu življenja i bitisanja i silnim pokušajima dezintegracije velike i složne zajednice Dacića.

Za bošnjačku i albansku nacionalnu kulturu ova monografija može poslužiti kao urnek prožimanja dva uzajamno neodvojiva modela egzistencije jednog te istog roda u prostoru koji je tipični primjer neodvojivosti djevu duhovnih i motivacijski snažnih narodnih zajednica.

Realna su i očekivanja kritike da će monografija „Dacići u rožajskoj Opštini“ zbog svog velikog značaja i obilatih informacija dobiti zasluženu interpretaciju i odgovarajuću recepciju u naučnim krugovima.

U knjizi se sučeljava istina o tragovima prošlosti i stvarnosti današnjice; transponovana slika sa kamenih uzglavlja djedovskih i materinskih mezarja velikog fisa ili plemenske zajednice i brojnih bratstava Dacića, koji su zbog svoje rasijanosti po dunjaluku, rekao bi Mehmed Meša Selimović nalik na: „Jezero bez utoka u more, ali suviše malo da bi more bilo.“

Djelimično je ovo i knjiga jednog dijela Dacića, odnosno: „Onih koji svoj hal i mal decenijama u bošćama nose! I svih koji su odlazeći na daleki put preko Kule ka Kosovu, i put Kosova i Makedonije ka Turskoj za sobom teglili prilično ofucanu „partu“, plaćajući za njen prijevoz cijenu višestruko veću, no što ona realno vrijedi.“

Monografijom se provlače razgovijetna anegdota i hićaja, tako da bogatstvom naracije potvrđuju ispravnost teze jednog od autora ove monografije, sjajnog bošnjačkog književnika Zaima Azemovića da je „Pamet u narodu!“, i da su Dacići sa svojim precima dio tog miljea sa ogromnim udjelom u tvorenju te misaonosti, duhovnosti i duhovitosti.

Nezaobilazno, ti elementi čine kvalitativnu naučnu stranu ove divno obrađene studije, koja uzgredno za fundamentalna polazišta uzima: dobre istorijske izvore, istorijsku genealogiju, te trezvene i informisane kazivače.

Ova vrlo informativna studija svedoči o fragmentaciji prostora nekadašnje zajedničke nam države i nagle redukcije životnog prostora koji je uzgred spajao i mnoge nacionalne subjekte, tako da su se u tom skučenom vrtlogu našli i mnogi iz roda Dacića. Odjednom su se i oni obreli u redukovanom prostoru novih poludržavica gdje bez pomoći nacionalnih matica još teško pronalaze sebe i svoju opipljiviju i sigurnu budućnost.

Sve što je napisano treba prihvatiti kao lijepo ukomponovanu priču o još jednoj vrlo živoj starinskoj enklavi na kojoj su se vjekovima presijecali vlažni ili bezvodni putevi koji su protagoniste ovih krajeva potiskali u raznolike muhadžirske karavane koji su decenijama išli prema Novom Pazaru, Peći, Skoplju, Turskoj, Sarajevu, Ljubljani i odvodili državama razvijenog Zapada, i drugde u bijeli svijet što dalje i što nepovratnije od zavičajne grude.

U ovom radu sadržana je esencija svega bitnog što je u znanosti napisano o Dacićima, čak i dio albanskog viđenja čitave istorijske geneze ovog popularnog i čuvenog plemena.

Naš se osvrt odnosi na simbiotičko koautorstvo dva potpuno raznorodna autora, od kojih je jedan od njih afirmisani književnik, etnolog i pub-

licista, a drugi ugledni privrednik, koje nosi zajednička želja da javnosti otvore još jednu od brojnih nepoznanica u regionu Rožaja i cjelokupnog bošnjačko-albanskog okruženja.

Knjiga o Dacićima predstavlja autorski usud putovanja kroz prostor i vrijeme slijeđenjem kolektivne sudbine jednog velikog i po svijetu rasijanog plemena čiji korijeni vire posvuda u našem bližem ili daljnjem okruženju, o čemu govore otvorene stranice ovog kompleksnog tematskog projekta etno-geografske žanrovske pripadnosti, u kome autori u skladu sa samonametnutim zahtjevima uspijevaju dati vrlo uvjerljive odgovore.

U slučaju potrebe za ponovljenim izdanjem, autori bi sastavljanjem novog i preciznijeg rodoslova morali imati na umu rasijanost Dacića i odsustvo nekoliko važnih i velikih imena. Među njima imena profila Ćamila Balkana (Dacić), prvoborca kiparskog rata, iz ugla naše najave zvuči vrlo skromno, no mora se imati u vidu da je to heroj iz prvih redova turske armije. Njegovo ime se nalazi na ploči spomenika posvećenom palim borcima u Silifke-u (Južna Turska), a takođe i na jednoj od škola i ulica u Istanbulu. Tu, svakako, treba pomenuti i zaslužne borce skorašnjih odbrambenih ratova i druge značajne pojedince iz loze Dacića.

Objavljivanje ovakve monografija se očekivalo i ranije i ovaj trenutak možemo uzeti kao početak studioznog pristupa izučavanja plemenske istorije mnogih naših naroda, jer je zanimljivo da su se mnoge dileme o prirodi porijekla mnogih plemenskih skupina veoma dugo zadržale u našoj zbunjenoj javnosti, povlačeći za sobom određene nejasnoće i očitu tematsku nerasvjetljenost.

TALKIN VODA BRNJICE

Ramo Kurtanović: *Brnjica otrgnuta od zaborava*,
“Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka u
Federaciji Bosne i Hercegovine”, Sarajevo 2004.

Mnoge nepravde ili počinjeni zločini u prošlosti Sandžaka nikada nisu dočekali adekvatnu kaznu, ali su prema nekakvoj neslavnoj logici vremenom prerastali u procese kojima je prišivan nacionalno-oslobodilački karakter, pa su tako brižljivo prepakivani, danas prerasli u lekcije umjetničko-književnog, mitomanskog ili istorijskog karaktera.

Kao i na mnogim područjima Balkana, ni pod ovim našim zadimljenim nebom nikada nijedan zločin ili nepravda pričinjena Bošnjacima nije odgovarajuće sankcionisana, već su u našoj historiografiji ti slučajevi, prema dobro uvježbanom scenariju sa stravičnim ishodom permanentno ponavljani. Uvijek su naručioci i egzekutori, odnosno protagonisti tih neviđenih zločina živjeli mirno pored nas vukući za sobom epitete nacionalnih junaka koji su nakon smrti ispraćani kao zaslužni velikani ili ugledni “dežurni domoljupci”.

Uz odsustvo efikasne kazne ili civilizacijskog htjenja i želje za prestankom ovakve prakse, tražnja bezbjednijeg prebivališta bio je jedini izlaz na koji su Bošnjaci Sandžaka bili prinuđeni.

Dvadeseti vijek će ostati upamćen po brojnim nepravdama koje su pod okriljem postojećih režima pričinjene i Bošnjacima Pešteri. Naime, odlaskom Osmanlijske Turske sa ovih prostora, pojačan je pritisak i uvećana elementarna nesigurnost ovdašnjeg muslimanskog stanovništva, koje je u odlazećoj imperijalnoj sili imalo jedinog garanta za opstanak, za razliku od dolazećih struktura vlasti koje su za njih (vidjelo se) marile koliko i za “lanjski snijeg” i koje će permanentno potiskivati njihova elementarna prava, kao i sveukupno pitanje opstanka na autohtonom nacionalnom prostoru. O tome svjedoče brojni faktografski materijali i prilozi, dokumenti i od javnosti dugo prikrivane istorijske činjenice, koje

samo djelimično približavaju sliku o prilikama i okolnostima pod kojima su se pomenuti antagonizmi i odvijali.

Slučaj je htio da se zbog zločinčkih akcija još u to vrijeme populariziranih četničkih jedinica Koste Pećanca i bezvlašća koje je carovalo u Dugoj Poljani i njenom okruženju (1921-1935) od Bošnjaka etnički očiste zaseok Dub, i sela Vrujce i Brnjica, o čemu svjedoči monografija dr Rama Kurtanovića "Brnjica otrgnuta od zaborava".

Prema raspoloživoj naučnoj građi, Brnjica je početkom XX vijeka bila poznata kao stočarsko-ratarsko naselje razbijenog tipa na nadmorskoj visini od 1180 metara, razasrto na obalskim dolinskim stranama Brnjičke rijeke, lijeve pritoke Vape, u istoriji kao veoma staro naselje poznata još u XV vijeku (1455).

Selo je na osnovu podataka iz 1912. godine imalo 69 domaćinstava od kojih 54 bošnjačka i 15 srpskih. Bilo je posjed Ali-bega Đakovca i Derviš-bega Pazarca, na kome su kao čipčije radili i Srbi i Bošnjaci. Već, 1920. godine nacinalno mješovita Brnjica odlukom »Ministarstva posvjete Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca« dobija i školu (kula Radule Spasojevića). Ipak, vrlo nejasna politička slika i zategnutost odnosa, kao i ostali pokazatelji sveopšteg položaja Sandžačkih Bošnjaka slijeđeni asimilatorskom i denacionalizacijskom politikom, bili su dovoljan razlog za veliku njihovu zabrinutost oko daljih uslova opstanka. Nadiruća opasnost se nazirala već nakon završetka Prvog svjetskog rata kada u Brnjici počinju osvete i ubistva.

Uz dugo pominjani zločinački komentar: „E Jaho, Jaho! Dosta si jaho!“ - davne 1918. godine hici iz oružja uniformisanih „solunskih boraca“, Borisava i Sava Karličića pred prodavnicom u Brnjici odnose život viđenijeg bošnjačkog prvaka Jaha Nuševića, čiji je lješ bio 4 dana zarobljen i prema ondašnjem svedočenju starijih očevidaca „umuhčo se bio“, što će dodatno redukovati sve učestalije napore, u to doba, vidno ugroženih brnjičkih Bošnjaka za opstank i sigurnost na svom vatanu.

Da zlo bude veće, pod izgovorom da su uspostavili saradnju i pomagali komitski pokret Jusufa Mehonjića i Huseina Boškovića za relativno kratko vrijeme došlo je do serije političkih ubistava viđenijih predsjednika opština na Pešteri, među njima kraj potoka na ulazu u Sjenicu, mučki je nakon priređene zasjede likvidiran prvak iz Duge Poljane, Selim Jusufović.

Rezultat svega su odlasci nekih porodica (Nazif i Vehbo Idrizović), 1925. godine u Tursku. Proces će biti finaliziran potiskivanjem (etničkim brisanjem) Brnjice, počevši od Mitrovdana (8. novembar) 1934, da bi bio

nastavljen tijekom 1935. godine, koji je uslijedio nakon podjele ondašnje Kraljevine Jugoslavije na 9 banovina, pri čemu je Brnjica ostala na granici, pa su brnjičke Bošnjake podrugljivo počeli nazivati „graničarima.“

Mnogi su, tražeći utočište po vrletima i kamenjaru sela i zaseoka na Pešteri, dobijali po „malo jurtine i po neki stančić prućem pleteni“, dok su brojne porodice Ademovića, Mujkovića, Hamidovića, Čolića, Idrizovića, Nurčevića, Bektovića, Suljovića, Alića, Dedića, Nuševića, Ahmetovića, Dodića i drugih odlaskom u Tursku trajno ostavile zavičajnu Brnjicu.

Kako nas autor informiše u svojoj knjizi, mnoga privremena utočišta će i poslije 50-tih godina XX vijeka posvuda raseljeni Bošnjaci Brnjice ostavljati nastavlajući svoj muhadžirski život duž kosovskih, makedonskih, turskih i ostalih dunjalučkih prostora.

Osim obilja nove informativne građe, ovu monografiju krase i nekoliko drugih vrlo značajnih momenata:

- autor se zalaže da ponudi detaljan geografsko-istorijski prikaz i dio činjenica koje objašnjavaju razloge egzodusa, prisilnog i bespravnog razmeštaja bošnjačkog stanovništva Brnjice;

- statistika će dokazati pogrešnost takve prisilne političke igrarije i mešetarstva: oteta i ukleta Brnjica će već od 1946. godine bilježiti pad ekonomskog i natalnog razvoja, tako da u selu danas živi oko 254 stanovnika u pretežno staračkim domaćinstvima uz tendenciju daljnjeg opadanja tamošnje populacione strukture.

Knjiga „Brnjica otrgnuta od zaborava“, profesora Kurtanovića, autoru obezbeđuje zapaženo mjesto i u drugim naučnim oblastima i disciplinama, naročito etnologiji, folkloristici, istoriji i istorijskoj genealogiji, jer ponuđeni sadržaj to očito i potvrđuje.

Također, autor umjesno koristi i narodnu tradiciju, predanja i anegdote, čija je istinitost respektibilna i ni jednog momenta nije dovedena u pitanje. Autor nam također približava i jedan nepoznati, a među Brnjičanima veoma cijenjeni svijet mudrih muslihuna sa Pešteri, koji su uvijek bili spremni i sposobni da izmire i najljuće neprijatelje ili zavađene strane.

Možda najkvalitetniji dio monografije predstavlja obilazak stare Brnjice (nakon 67 godina žudnje), koja čitalačku i naučnu javnost podsjeća na inicijativu autora, da se dva greškom razdvojena nacionalna i vjerska subjekta postepeno približe i uz stisak ruke nećujno tiho izmire i ponovno ojačaju davno narušeno i napušteno prijateljstvo.

Čini se, da je osnovna namjena ove zanimljive knjige, da sve koji budu prelistavali njen sadržaj podsjeti na poremećeni redosljed trajanja

Brnjice kroz jedno burno vrijeme i vrlo neočekivanu etapu skrenutosti istorijskih i opšteživotnih tokova ovog poznatog sela u etapu potpuno nepredviđenih i neprirodnih uslova daljnjeg opstajanja jedne tihe i bezgriješne bošnjačke biocenoze u stanje grčevite i dramatične borbe izazvane aktom narušavanja njene nacionalne i etničke strukture, radikalnim i represivnim državnim aktom koji će stotinama nedužnih Bošnjaka donijeti neviđene patnje, muhadžirlik i poremećaj uslova življenja, ali i uslove opstanka na vreloj serdžadi Pešteri. Brnjica je na toj sandžačkoj prostirci rasuntani ili izbrisani ćenar, koji poprima konture trajnog ožiljka na obrazu onih koji su je sveli na stanje letargije i monotonije.

Ovo će pokidano zrno na tronizom gornje-peštarskom gorskom tespihu ostati avetinjski prazno i usamljeno i kroz cijeli XX vijek služiti kao opomena i upozorenje na jednu od brojnih nepravdi koje su u zlim vremenima, prema tada poznatom i uvježbanom metodu priređene Bošnjacima Brnjice. Aveti zla su više od sedamdeset kuća nesretnih obitelji brnjičkih Bošnjaka razasule u sedamdesetak njima prilično nepoznatih vrleti Pešteri, Makedonije i anadolskih površi Turske, kako će kasnije autoru ovog eseja sjetno i sa gorčinom ispredati brojni muhadžiri ovog rasijanog sela.

Da li su ovi napisani redovi samo potvrda uvoda iz zbirke Muhameda Abdagića „Zemlja“, o tome kako „nekakav po povratku iz muhadžirluka na svoj vatan zaliježe na travu ljubeći je uz povike: zemljo moja, zemljo moja! – a livada mu odozdo odgovara: Magarčino, čija li dosad nisam bila i čija li neću biti, a sedamdeset sam dosad vlasnika sa tvojim imenom promijenila?“

Knjiga dr Rama Kurtanovića baca svjetlost na mrku prošlost njegovih predaka i njihovih srpskih susjeda, pa je doživljavamo kao akt sa tendencijom izmirivanja i odbacivanja naslaga nepotrebnog neprijateljstva nastalog zbog nagomilanih pojava opšte dekadencije.

Ova se monografija sučeljava sa nepravdom i suvovošću ljudske svakodnevice, pri čemu autor pokušava da javnosti ponudi raznovrsnu građu od koje sačinjava zanimljivu i sentimentalnu priču o brnjičkim Kurtanovićima iz sela Harapovića na Pešteri, i sve to ukomponuje u cjelovitu storiju vezanu za egzodus muslimanskog stanovništva koji je ostavio bolnu uspomenu ovdašnjim Bošnjacima.

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG u €
Belisa	Harbić	Bar	200,00
Džavid	Agović	Bar	200,00
Jakub	Durgut	Pljevlja	50,00
Ćazim	Fetahović	Podgorica	50,00
Zuhra	Fetahović	Podgorica	50,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.

ž. račun br.: 550-3717-87

Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 E po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na mob. tel.: 069 310 585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje

Štampa: 3M Makarije - Podgorica

Tiraž: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica

E-mail: almanah@cg.yu

E-mail glavnog urednika: serbor@cg.yu

Internet adresa: <http://www.almanah.cg.yu>